BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań
II
cd. 431 267 III
1991 08- 0.6.

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1990

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара), с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes – 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Фрагмент от купа — тера сигилата. II в. Градски исторически музей, Плевен

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Fragment de coupe — terra sigillata, IIe s. Musée historique municipal, Pleven

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1990
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324—1203

Год. XXXII
4
1990

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Наблюдения върху архитектурата на две монументални сгради от Преслав

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

В резултат на досегашните проучвания станаха известни значителен брой монументални постройки от епохата на Първото българско царство, повечето от които са съсредоточени в двете столици — Плиска и Преслав. Тяхното изследване е извършвано по линията на определяне на датировките, изясняване на плановете и сравняването им с аналогични паметници, установяване на мястото им в общата градоустройствена система и в резултат на това — историческото им значение. Като изключим няколко от най-изявените архитектурни строежа (Голямата базилика в Плиска, Кръглата църква в Преслав), не съществуват опити да се потърси и очертае нивото на архитектурните познания през разглежданата епоха съобразно прилагането на точно пресметнати принципи за изчисляване на пропорциите на сградите.

Изследвайки центъра на Преслав, през последните години бяха разкопани две значителни по размери и оригинални по своя план постройки — Дворцовата (Патриаршеската) църква и Патриаршеската резиденция. Покрай непосредственото им археологическо изследване и историческо осмисляне бяха направени опити да се вникне в областта на вложените при градежа им планово-конструктивни идеи. Резултатите се оказаха насърчителни и на тях са посветени следващите редове.

I. Дворцова (Патриаршеска) църква

Общото описание и характеристика на сградата, която има изявен базиликален план, бяха вече направени и обнародвани от автора на тази статия[1]. Беше установено, че тя и някои други подобни паметници в Преслав (базиликата в местн. Гебе клисе, тази при Сакалова могила) въпреки някои различия имат много близки черти и образуват единна група от култови сгради, появили се много скоро след покръстването в 864 г. (времето на княз Борис).

В хода на разкопките беше възложено на арх. В. Попов, а и той сам изяви такова желание, да направи опит за по-детайлно обследване на плана на сградата с оглед установяването на архитектурната концепция, легнала в основата на изграждането ѝ. Изводите от това проучване се оказаха твърде интересни и показателни[2].

Въпреки първоначалното отклоняване от оста на сградата и издължаването ѝ в североизточна посока архитектурните изследвания и измервания показват, че изграждането на базиликата е подчинено на добре пресметнати и последователно приложени строителни концепции. Използвани са едновременно двете основни системи на пропорции — геометричната (Златно сечение) и аритметичната[3].

Сполучливо намереният основен модул за изчисления предполага за основна мерна единица 0,4 м. С помощта на него беше определена метричната зависимост в съотношенията на размерите на трите кораба, притвора, осовото разстояние между контрафорсите и това между колоните в наоса (обр. 1).

Каква точно исторически засвидетелствана мярка е ползвана от средновековния български архитект в Преслав, не може да се каже определено. Изходната единица (0,4 м) се приближава до прилаганите през тази епоха гръцка стъпка (фут) — 0, 31 м, или византийска стъпка — 0,32 м. Съотношенията на размерите в изследваната от нас базилика подхождат повече на изчисления, направени на базата на гръцкия фут. Така например общата ѝ дължина (31 м) е равна точно на 100 фута, ширината ѝ е 55 фута (с разлика само от 0,05 м), дължината на централния кораб — 71 фута (с разлика само от 0,01 м) и само ширината на централния кораб (21 фута) е с по-голяма разлика — 19 см, което при големите размери на сградата е незначително отклонение.

От тези изводи се налага предположението, че в ранноблгарските църковни сгради, а може би и при останалите архитектурни паметници, е прилаган установеният още в античността стофутов еталон (наричан още „стофутов канон“), който още през IV—V в. е възприет повсеместно в гръцките, сиро-палестинските и други строежи[4]. Ако този извод е верен, ние ще се натъкнем на още една архаична черта в старобългарската култура.

Известни сравнения в това отношение могат да се направят с исторически засвидетелствани мерни единици от руската средновековна строителна практика. Занимавайки се с проблемите на архитектурната математика в древноруското строителство, Б. Рибаков установи, че при извършваните от тях изчисления са ползвани различни мерки — отделно или заедно — и това са разнообразните видове сажени и техните подразделения[5]. Може би най-често е употребяван „простият“ сажен, който бил с дължина 152,76 см, а четвъртинката от него (наричана „лакет“) се оказва най-удобна за изчисляване на най-различни размери. Интересното за нас е, че тя със своите размери (38,19 см) се оказва много близка до установената в Преславската дворцова църква модулна единица.

Направената проверка при измерването и съпоставянето на две от основните мерки — дължината и ширината на църквата, дадоха следните резултати: 1) При дължина 31 м базиликата е равна на 20 прави сажена + 1/4 от сажена, което е равно на 30,9338 м (разликата в по-малко от 7 см е съвсем незначителна); 2) При ширина 17 м бази-

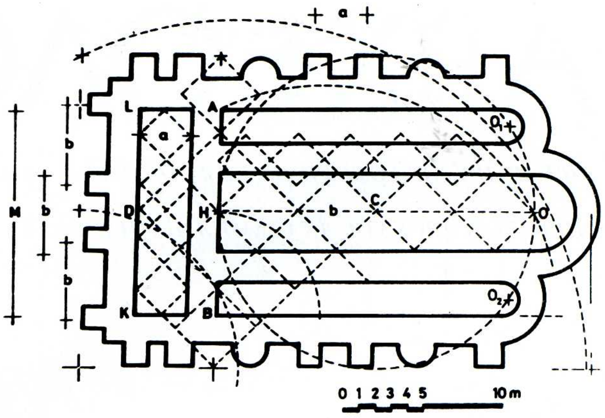

1

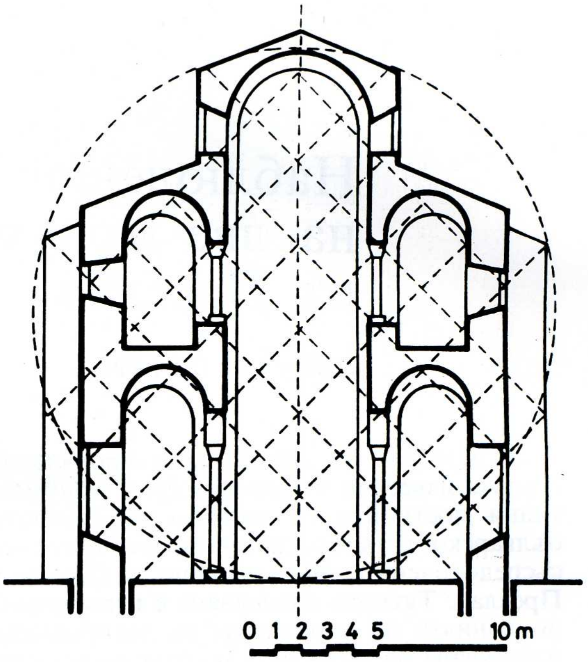

2

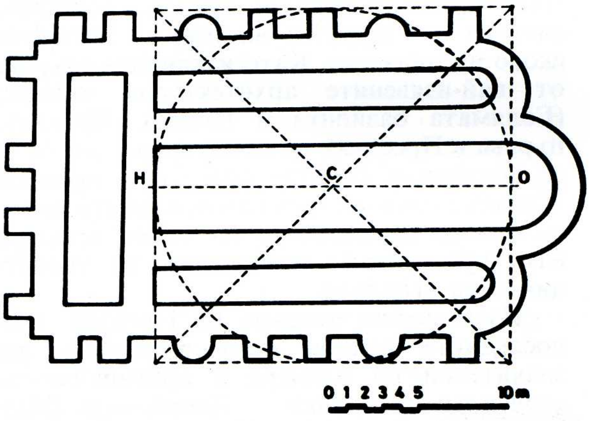

3

● *Обр. 1. Определяне на модулната система в Дворцовата църква (автор В. Попов). Fig. 1. Détermination du système module dans l'église royale (auteur V. Popov)*

● *Обр. 2. Напречен разрез на Дворцовата църква (по модула на В. Попов). Fig. 2. Section transversale de l'église royale (d'après le module de V. Popov)*

● *Обр. 3. Определяне на пропорциите в основната (централна) част. Fig. 3. Détermination des proportions dans la partie fondamentale (centrale)*

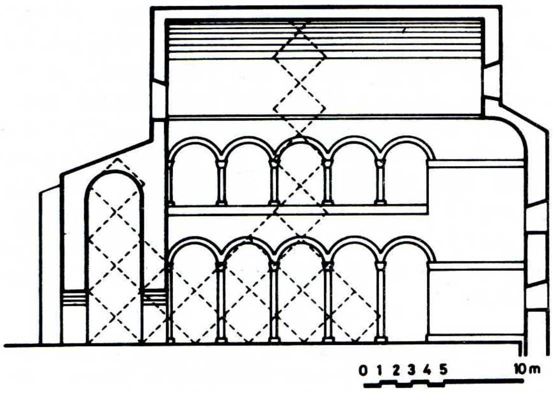

4

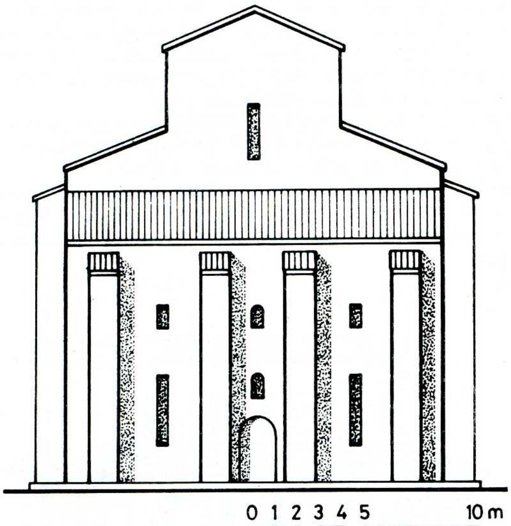

5

● *Обр. 4. Надлъжен разрез на базиликата с оглед развитие на галерии над страничните кораби. Fig. 4. Coupe longitudinale de la basilique en vue de développement de galeries au-dessus des nefs latérales*

● *Обр. 5. Западна фасада на Дворцовата църква (реконструкция). Fig. 5. Façade occidentale de l'église royale (reconstruction)*

ликата отговаря на 44 прости сажена (с разлика в по-малко от 19,64 см) или на 44 прости сажена + 1/4 от сажена (с разлика в повече от 18,55 см). Тези резлики са много близки до друга мерна единица — 1/8 от сажена (т. нар. „педя“), която се равнява на 19,09 см.

Установената близост с руските мерки в сажени би могла да има доказателствена стойност, ако се докаже, че тя се дължи на някакъв общ произход и общи източници на ползване. За такава възможност подсеща сам Б. Рибаков, който отбелязва по повод на руската система от мерки за дължина: „Ние не можем да ги смятаме за изключително руски, тъй като повечето от тези мерки, лесно възпроизводими от човека (размаха на ръцете, повдигнатата ръка и т. н., са били разпространени и у други народи.“[6] Към това може да се добави още, че изследваните руски образци, предимно църкви, се отнасят към по-късно време (XI—XII в.) от българските и едно влияние на византийската културна общност, осъществено най-вероятно и най-естествено чрез българите в архитектурно-строителната практика, не само не може да се изключи, но трябва да се предполага.

Основният модул, който възприемаме, определя разполагане на четири двойки колони, над които е прехвърлена аркадата между корабите за поддържане на полуцилиндрично засводяване. Съдейки по размерите на запазената база с горен диаметър 0,7 м, височината на колоната е била между 4 и 5 м (при съотношение на височина към диаметър 5 : 1 или 6 : 1).

С установяване на геометрично-аритметичната зависимост в пропорциите и изхождайки от характера на конструкцията, става възможно извършването на сравнително точна обемна реконструкция на сградата. Безусловно е, че тя представлява базилика със засводени кораби в нейния почти класически вид. Обаче опитът да се представи с ниски едноетажни странични кораби и високо издигнат над тях централен кораб е несполучлив и се нуждае от корекции[7]. Редица преки и косвени податки навеждат на мисълта, че страничните кораби са имали над себе си галерии по цялата дължина и в техните източни части вероятно са разположени помещения, свързани с църковно-религиозния ритуал. Към такава мисъл води и изграденият покрай южната стена покрит пасаж, разположен върху стълбове на нивото на втори етаж над южния кораб, т. е. на нивото на една галерия.

Възможността за изграждането на галерии над страничните кораби се потвърждава преди всичко от прилагането на намерения модул. Чрез него могат да се получат и установят много точно височината на сводовете на централния и страничните кораби, включително и тези на галериите над тях, височината на колоните в наоса и на галерийните аркади, както и да се определят местата на прозорците на всички равнища (обр. 2). В направения напречен разрез сградата се вписва много добре в окръжност, а заедно с контрафорсите от юг и от север — в правилен квадрат[8]. Необходимо е да се отбележи, че в окръжност и квадрат се включва и планът на основната част на базиликата (без притвора и апсидите), което отново потвърждава верността на нашите наблюдения (обр. 3). Малките разлики и неточности се дължат на лекото изкривяване на плана на базиликата в североизточна посока. Съпоставени, данните от изчисленията на плана и направеният разрез показват, че централното (основното) ядро на сградата образува почти идеален куб.

Подобна е картината и при анализа на надлъжния разрез, който дава възможност да се очертае не само аркадната система на приземната част и тази на галериите, но и да се намери точната височина на притвора и централната апсида (обр. 4). Като цяло направените изчисления водят до максимално верното възпроизвеждане на главната (западна) и страничните фасади, а оттам и на източната фасада с полуцилиндричните тела на трите апсиди.

Контрафорсите са се издигали без съмнение до нивото на покривните корнизи и отгоре са били леко скосени (обр. 5). Добър пример за такова решение предлага базиликата в Аквилея на северното Адриатическо крайбрежие, контрафорсите на която, макар и разположени на по-голямо отстояние един от друг, достигат височината на външните стени на страничните кораби и скосената им горна част е покрита с керемиди[9].

Силно издадени навън, контрафорсите на Дворцовата църква в Преслав са придавали на сградата още по-монументален вид, а посредством редуването на ярко осветени плоскости и плътни тъмни сенки са оживявали и омекотявали нейната строгост и суровост (обр. 6).

Допълнителните проверки на изчисленията подкрепиха правотата на направените заключения. За тази цел от нас беше използвана системата на П. Льомерл[10], прилагана от него при изследването на старохристиянските църкви в Гърция, допълнена и разширена с проучванията на А. Орландос, Н. Муцопулос, В. М. Полевой и други автори[11]. Виждаме добре, че прекараните окръжности от точка А определят височината на колоните от наоса и галериите, както и местата на прозорците (обр. 7). Окръжностите, които имат за център точка В, уточняват височината на сводовете на страничните кораби и тази на галериите над тях, определят точната височина на контрафорсите, както и централната линия на долната и горната колонада. Чрез тях може да се изчисли още височината на парапета на галериите над централния кораб, височината на петите на свода на галериите, тези на техните прозорци и т. н.

От изложеното дотук се вижда, че при изграждането на Дворцовата църква е вложена ясна и добре премислена архитектурна идея. Това очертава високо равнище на архитектурно-строителни познания, които намират сполучливо приложение в практиката. Може спокойно да се приеме, че базиликата е имала обща височина (от пода до ключа на централния свод) около 21 м. От своя страна височината на страничните кораби е около 8,5 м, а тази на галериите — между 5 и 6 м. Получава потвърждение височината на колоните — 5 м, докато тези в галериите са били около 3 м.

Базиликата е имала прозорци, разположени на три нива между контрафорсите — на долния етаж, на галериите и на издигащото се над централния кораб тяло. Заедно с прозорците, пробити по заоблените лица на трите апсиди, те са осигурявали добра осветеност на интериора. Отгоре сградата е била покрита с двускатен покрив над централния кораб, а страничните кораби и притворът са се намирали под едноскатно покритие.

- *Обр. 6. Южна фасада на Дворцовата църква (реконструкция). Fig. 6. Façade méridionale de l'église royale (reconstruction)*
- *Обр. 7. Напречен разрез на Дворцовата църква по метода на Льомерл и др. Fig. 7. Section transversale de l'église royale d'après la méthode de Lemerle et d'autres*
- *Обр. 8. Определяне на модулната система в Патриаршеската резиденция. Fig. 8. Détermination du système module dans la résidence patriarcale*
- ***Обр. 9. Напречен разрез на патриаршеската резиденция (в централната част). Fig. 9. Section transversale de la Résidence patriarcale (dans la partie centrale)***
- *Обр. 10. Напречен разрез на Патриаршеската резиденция (с включване на ъгловите кули). Fig. 10. Section transversale de la Résidence patriarcale (y comprises les tours de coin)*

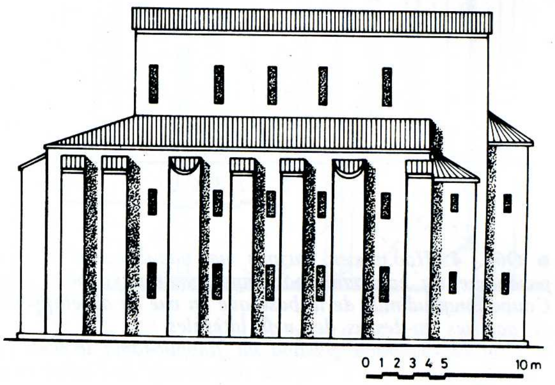

6

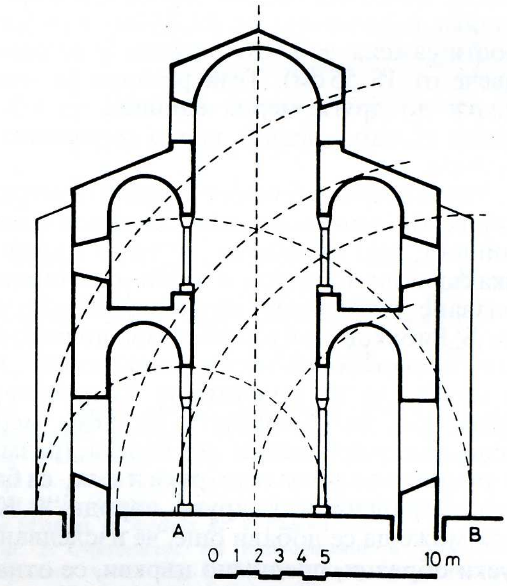

7

II. Патриаршеска резиденция

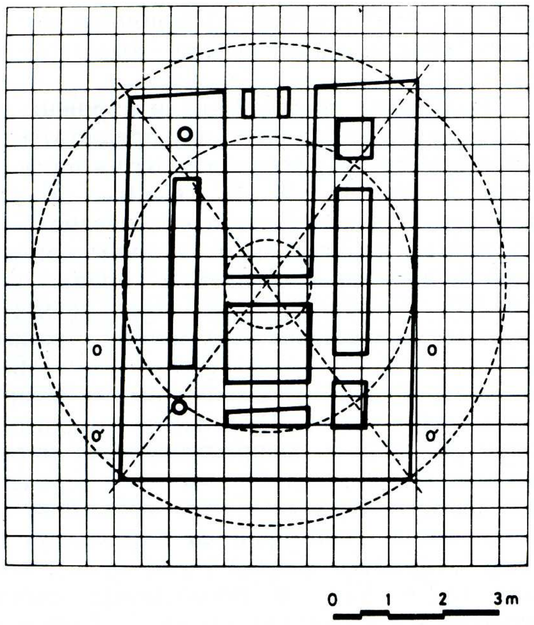

8

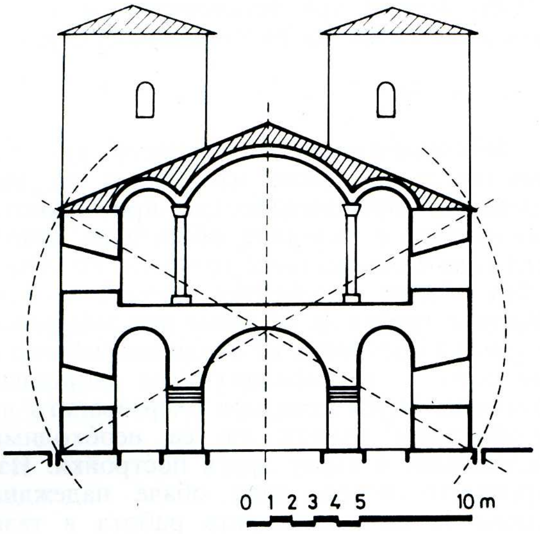

9

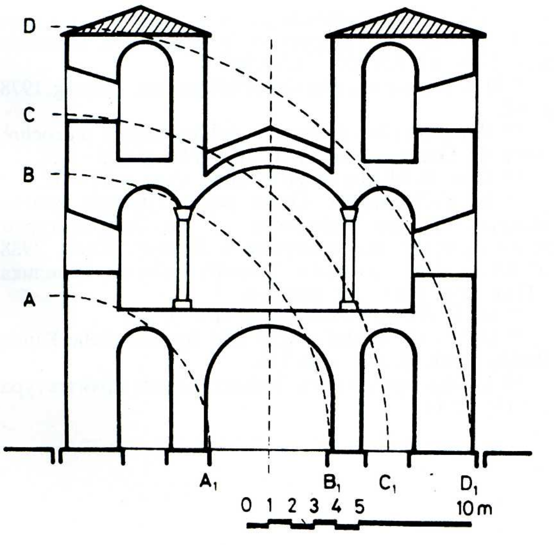

10

Патриаршеската резиденция не е още обнародвана. Тя се намира западно от Дворцовата базилика и с нея е свързана чрез дълъг покрит пасаж, разположен върху две редици масивни стълбове. Съдейки по запазения план, тя представлява правоъгълна сграда с почти прави ъгли. От градежа ѝ са останали само мощните основи и съвсем незначителни части от суперструкцията. Общата ѝ ориентация е юг—север, а средните дължина и ширина — 22, 45/22, 65 × 16, 5/17 м.

Въпреки силните разрушения ясно очертаният план в приземния етаж предлага някои възможности да се направи реконструкция не само на плана, но и на нейния обем. За тази цел се изходи от намерения и възприет от В. Попов модул при метричното изследване на базиликата, където той даде положителни резултати. Използван беше и подходът, приложен при проучването на Ески-Керменската базилика и някои други храмове, принадлежащи към кръстовидната група църкви в Крим[12]. Въз основа на тях беше построена мрежа от квадрати, в която всеки квадрат е равен на 1, 6 м, т. е. съдържа четири модулни единици (0, 4 м). Съотнесена към плана на сградата, тази мрежа предложи и очерта интересни закономерности.

Установено беше преди всичко, че общата ширина на сградата (при основата), след като се вземе под внимание известно отклонение по оста на сградата на североизток, е равна на 42 мод., а дължината — на 56 мод. Появяват се известни различия и по дължината, и по ширината, което е от порядъка на 0, 05—0, 25 м. Тези разлики са напълно допустими и, както отбелязва арх. Ю. Г. Лосицкий, „максималната грешка от 15—21 см не превишава обикновените за средновековието грешки“. Последните очевидно се дължат на неточности, допуснати при строителството или са следствие на приплъзване на градежа[13].

Ако се вгледаме внимателно в плана, ще забележим, че размерите на отделните помещения, както и дебелините на зидовете при основата отговарят почти напълно на избраната модулна система (обр. 8). Така например централното и най-голямо помещение е широко 12 мод. единици, а дължината му — 28 мод., намиращото се зад него квадратно помещение е 12 × 12 мод., дългите странични помещения са широки 4 мод. и дълги — източното 18 мод., западното — 20 мод.

Цялостната картина на точно пресметнати пропорции в сградата може да се разшири, ако прекараме диагонали от нейните ъгли. Точката на пресичането им предлага идеалния център на сградата, отстоящ на равни разстояния от четирите фасади. Прекараните окръжности от този център очертават с голяма точност централната част, външните плоскости в ширина и най-сетне обхващат цялата сграда с незначителни отклонения в ъглите, дължащи се на вече отбелязаното повиване на постройката в североизточна посока. Интересна зависимост се наблюдава и по отношение на радиусите на описаните окръжности — вътрешен (6 мод.), среден (21 мод.) и външен (34 мод.)

Намерената модулна зависимост в плана е добра основа за изчисляване на височината на етажите, които вероятно са били два, височината на цялата сграда, височината на стълбове и колони. Така височината на помещенията от долния етаж от пода до ключа на свода е равна на 12 мод. (4,8 м).

За устройството на горния етаж могат да се изкажат само предположения (обр. 9). Малко вероятно е той да е повтарял разпределението на приземния и може да се допусне с голяма сигурност, че представителният характер на сградата предполага развитието на широка издължена зала от базиликален тип. По дължината си тя е била разделена с две редици мраморни колони, останки от които бяха открити при разкопките. Трябва да се допусне, че е имало 4 или 5 двойки колони. Полученото съотношение между централния и страничните кораби е 2,3:1. Височината на централния кораб е 16 мод. (6,4 м), страничните са били по-ниски, а колоните са високи 4 м.

Общата височина на сградата (от пода на приземния етаж до ключа на свода на централния кораб) е 12,8 м. Покривната конструкция може да има две решения — с по-високо издигнат двускатен покрив над централния кораб и едноскатни над страничните или с общ двускатен покрив над трите кораба. В предложената реконструкция се възприема второто решение. До такъв извод достига и Холцман при възстановяването на базилика №2 в Бинбиркилисе, с която преславската сграда има близки черти[14].

Проверката, която беше извършена по метода на Льомерл, потвърди предложената реконструкция. Прекараните окръжности от точка 0 (А—$А_1$, В—$В_1$, С—$С_1$, Д—$Д_1$) спомагат за решаването и уточняването на височината на сводовете в двата етажа, както и тези на колоните в горния етаж (обр. 10). Допусна се също така четирите квадратни помещения в ъглите на сградата да са се издигали по-високо от общия обем на постройката и да оформят четири, фланкиращи я кули. Този начин на архитектурно решение е разпространен на изток, виждаме го много добре застъпен в редица малоазийски сгради. Както отбелязва Н. Мавродинов, тези кули са характерни за т. нар. „сирийска фасада с две кули“, появила се в VI в. и продължила своето развитие в следващите векове[15]. Тази особеност е и едно от указанията за източниците, към които би могъл да се насочи нашият поглед при установяването на генезиса на плана на разглежданата сграда.

* * *

Отбелязаните закономерности при изграждането на двете изследвани от нас сгради са свидетелство, че при тяхното проектиране е заложена обща идея, която след това е осъществена сравнително точно и без големи отклонения. Естествено при изводите трябва да се вземе под внимание, че това са постройки от столичния център и при това — в очертанията на дворцовия комплекс. Освен това при очертаването на по-обобщени изводи ще са необходими изследвания и върху други постройки. Извършеното досега дава обаче надеждна основа за по-нататъшната работа в тази насока.

---

[1] Д. Овчаров. Дворцовая церковь в Преславе и некоторые особенности болгарских раннесредневековых базилик. В: Древности славян и Руси. М., 1988, с. 256 сл.

[2] В. Попов. Дворцовата църква в Преслав. Пропорции, графична реконструкция и експониране. — МПК, 1981, кн. 3, с. 29—32.

[3] Пак там, с. 31.

[4] В. М. Полевой. Искусство Греции. Средние века. М., 1973, с. 29.

[5] Б. А. Рыбаков. Архитектурная математика древнерусских зодчих. — В: Из истории культуры древней Руси. М., 1984, с. 84.

[6] Пак там, с. 95.

[7] В. Попов. Цит. съч., обр. 1, 3—5.

[8] По същия начин П. Льомерл намери, че при базилика В във Филипи височината на базиликата е равна на нейната ширина, т. е. основното тяло на сградата в нейния напречен разрез се вписва в квадрат. Вж. P. Lemerle. Philippes et la Macédoine Orientale. Paris, 1945, pl. LXXXI—LXXXII.

[9] H. J. Diesner. The Great Migration. Leipzig, 1978, fig. 97.

[10] P. Lemerle. A propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce. — BCH, t. 70, 1947, p. 323—327.

[11] Срв. В. М. Полевой. Цит. съч., с. 27—31.

[12] Ю. Г. Лосицкий. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса. — В: Архитектурно-археологические исследования в Крыму. Киев, 1988, с. 31 сл.; Е. Н. Паршина. Эски-Керменская базилика. — Пак там, с. 53—57, прилож. 1.

[13] Ю. Г. Лосицкий. Цит. съч., с. 34.

[14] O. Wulf. Altchristlische und Byzantinische Kunst. I. Berlin, 1918, p. 234, abb. 232.

[15] Н. Мавродинов. Византийската архитектура. С., 1955, с. 56.

Observations sur l'architecture de deux édifices monumentaux de Preslav

D. OVČAROV

(Résumé)

L'analyse métrique et graphique de deux édifices monumentaux de la capitale Preslav — l'église royale (Patriarcale) et la Résidence patriarcale montrent que lors de leur édification ont été appliquées des conceptions claires et bien repensées. Les architectes du Moyen âge ont utilisé les principes géométrique et arithmétique de calcul et de proportionnalité grâce auxquels ils obtiennent les résultats désirés. Appliqués pratiquement sur le terrain, ils créent des constructions magnifiques par leurs plans et leurs dimensions. Sur la base de l'unité modale découverte (0,4 m) il est possible de reconstuire les deux édifices au point de vue volumétrique. Les observations effectuées et les constatations faites constituent une base favorable pour l'étude ultérieure de l'architecture cultuelle et urbaine monumentale dans les terres bulgares **pendant** le Haut Moyen âge.

Материали и съобщения

Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора

МИТЬО КЪНЧЕВ, ТАТЯНА КЪНЧЕВА

Некрополът е разположен на десния бряг на р. Дурашки Азмак, на 500 м източно от Нова Загора. Част от него е унищожена при направата на водохранилище. Некрополът се намира в района на раннолатенско селище от V—II в. пр. н. е. и селище от късната бронзова епоха — XV—XIV в. пр. н. е. Част от гробовете са разрушени изцяло или частично от ями на латенското селище и съвременни строежи.

Проучванията започват през 1974 г., когато случайно е открито първото погребение[1] (обр. 1). Археологическите разкопки са проведени с прекъсвания от 1974 до 1984 г. (обр. 2). Разкрити са двадесет и един гроба на площ 200 м², от които през 1974 г. — пет, 1980 г. — два, 1981 г. — два, 1982 г. — десет, 1984 г. — два (обр. 3 — обр. 7). Дълбочината на погребване варира, както следва: детски — от 0,60 до 0,80 м, възрастни — от 0,80 до 1,20 м (обр. 10).

Резултатите от разкопките показват, че всички сравнително добре запазени погребения са извършени с трупополагане в свито положение — хокер. Ръцете са поставени пред гърдите, свити в лактите, краката са свити в остър ъгъл. Вероятно от този тип са и разрушените погребения. При погребването не е била използвана червена охра.

Установени са: шест скелета — 28,57%, с посока на главата северозапад, три — 13,33%, с посока североизток, четири — 19,09%, с посока юг, три — 14,28%, с посока запад, един — 4,76%, с посока изток и останалите четири — 19,09% — неустановени поради силната им разрушеност. Следователно в погребалния обичай не е

- *Обр. 1. Гроб № 1 и № 2. Fig. 1. Tombe No 1 et No 2*
- *Обр. 2. Изглед от разкопките. Fig. 2. Vue des excavations*
- *Обр. 3. Гроб № 6 и гроб № 7. Fig. 3. Tombe No 6 et tombe No 7*

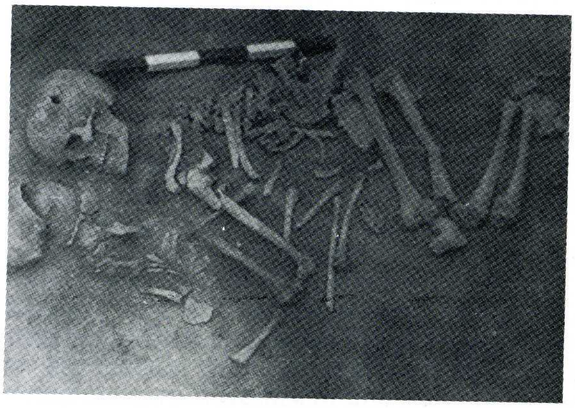
1

2

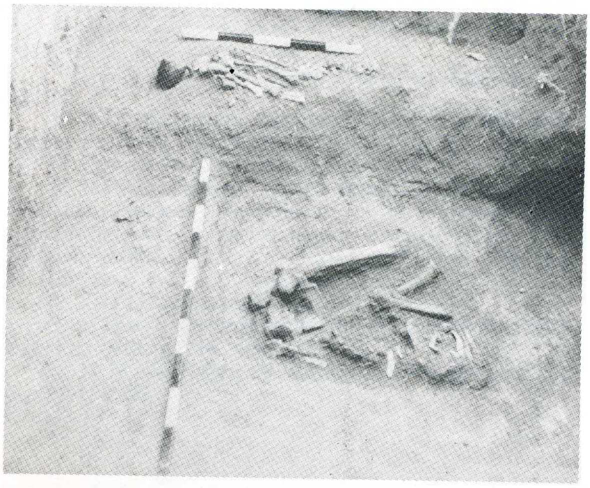
3

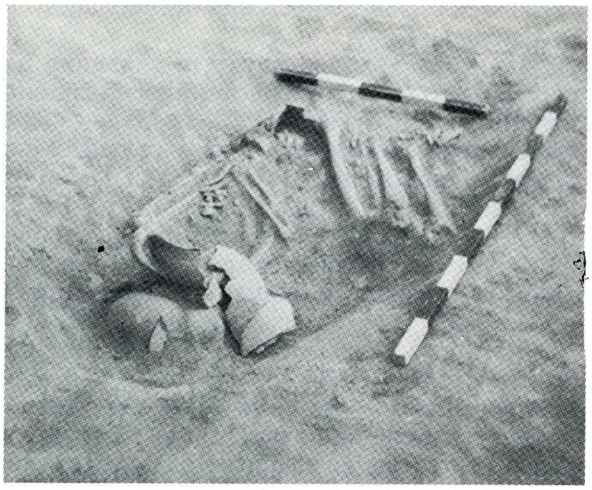
4

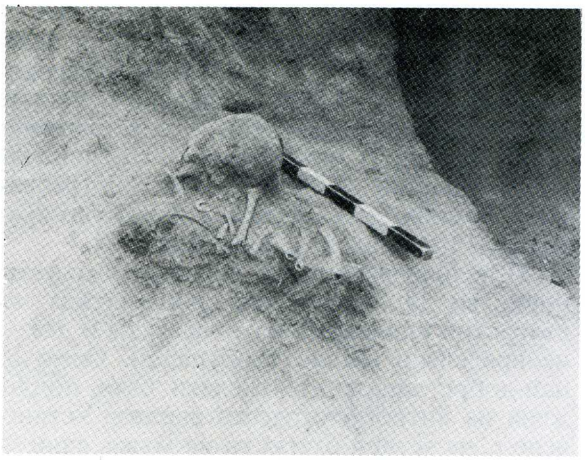
5

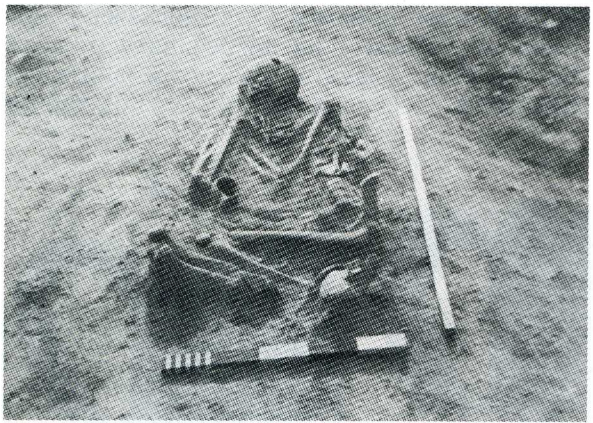
6

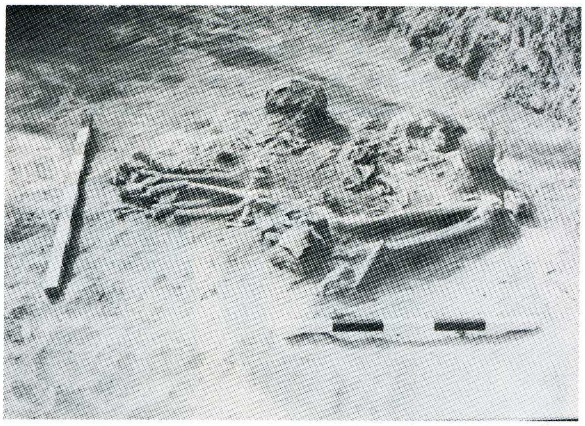
7

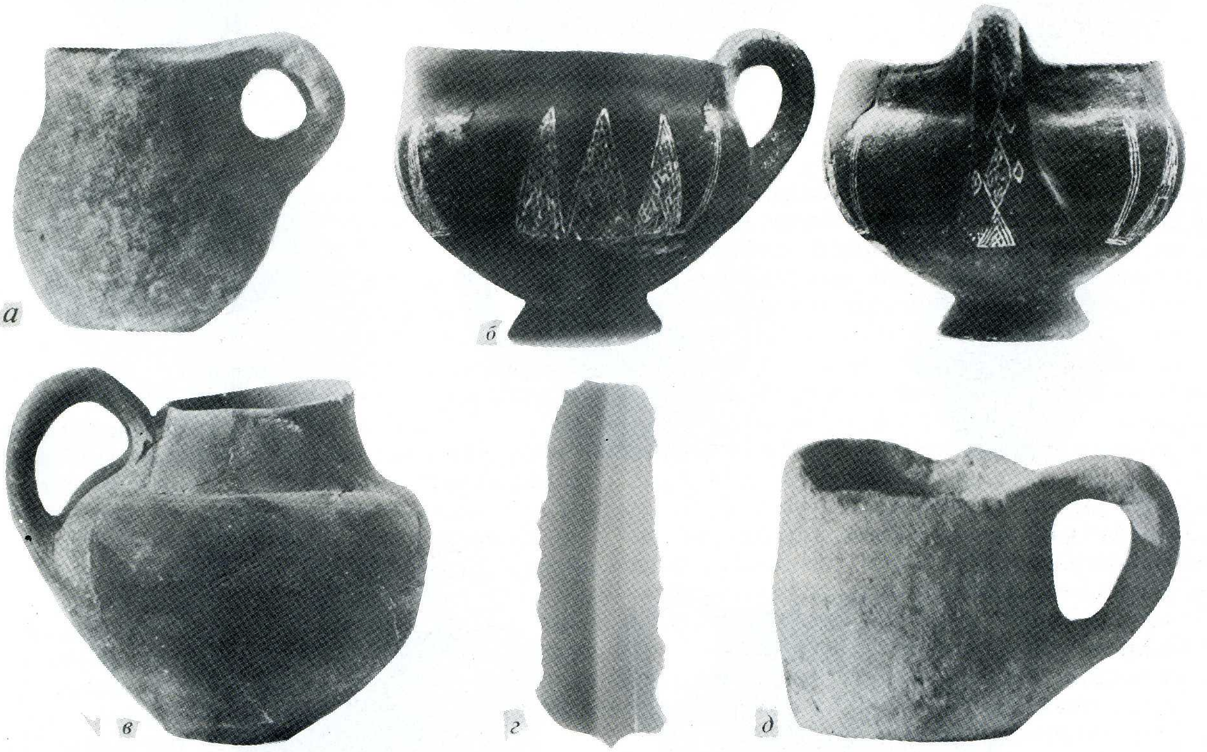

8

- *Обр. 4. Гроб № 3. Fig. 4. Tombe No 3*
- *Обр. 5. Гроб № 9. Fig. 5. Tombe No 9*
- *Обр. 6. Гроб № 11. Fig. 6. Tombe No 11*
- *Обр. 7. Гроб № 20 и № 21. Fig. 7. Tombe No 20 et No 21*

- *Обр. 8. Каталог № 1, 2, 3, 4, 5. Fig. 8. Catalogue No1, 2, 3, 4, 5*
- *Обр. 9. Каталог № 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13. Fig. 9. Catalogue No 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13*

съществувало правило за определена посока на погребване. От сравнително добре запазените скелети пет — 23,80%, са полегнали надясно, два — 9,52% — наляво и останалите четиринадесет — 66% — неустановени.

От всички 21 погребения 19 са единични и едно двойно — № 1, 2. Тук е погребана жена с малко дете. Детето е положено пред главата на жената, с лице към нея.

При проучването на некропола се установи, че 14 погребения принадлежат на възрастни индивиди, пет — на деца и две — неопределени (силно разрушени). Осем от най-добре запазените скелети бяха подложени на антропологически анализ. Установено е, че четири от тях са на мъже, един — на жена, един — на юноша и два — детски. Поради това, че малка част от скелетите са изследвани антропологически, не е възможно да се направи класификация по полов и възрастов признак за всички погребения.

При проучването на некропола не е установен определен ред при погребването и изграждането му.

Във връзка с религиозните вярвания на населението на мъртвите са оставени гробни дарове. Десет от всички 21 гроба — 48%, имат гробен инвентар. Той е сравнително беден и еднообразен. Състои се предимно от глинени съдове и два предмета на бита. Погребални дарове са намерени при: двойния гроб на майка с дете — № 1, 2; при трима възрастни индивиди — едно мъжко погребение — № 8, и две женски — № 11 и № 14; при юношески гроб — № 19; два детски гроба — № 13, № 18, и при три неопределени — № 6, № 9, № 20. Погребалните дарове включват общо 13 глинени съда. Те са разпределени по следния начин: две големи кани, украсени с врязан и инкрустиран орнамент, са поставени при главата и краката на погребаната от гроб № 1[2]. При главата на погребаните са положени: чаша в гроб № 8 (обр. 8б), чаша в

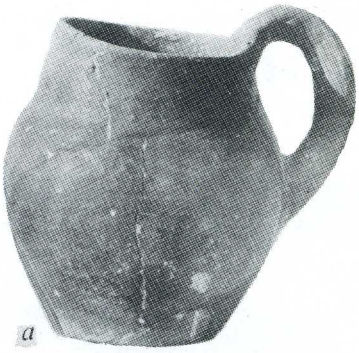

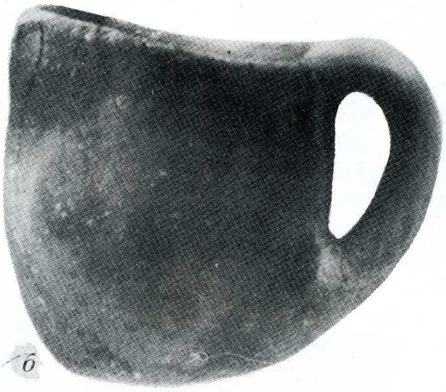

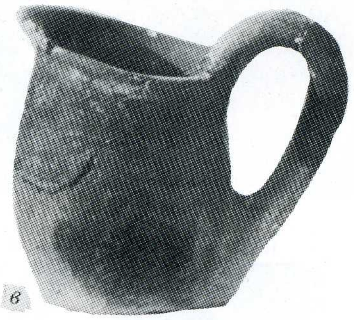

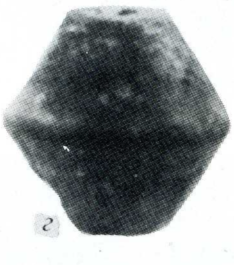

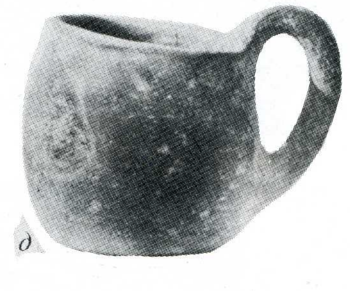

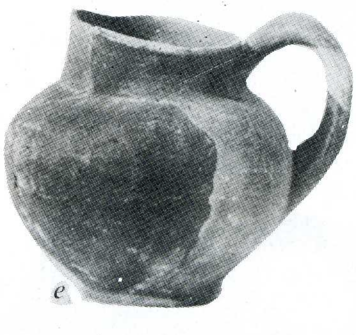

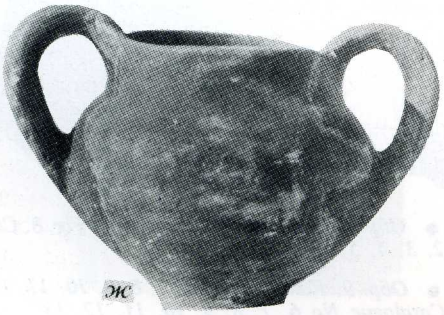

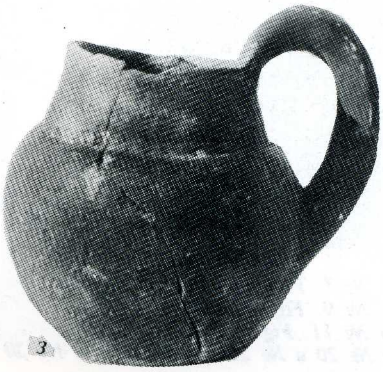

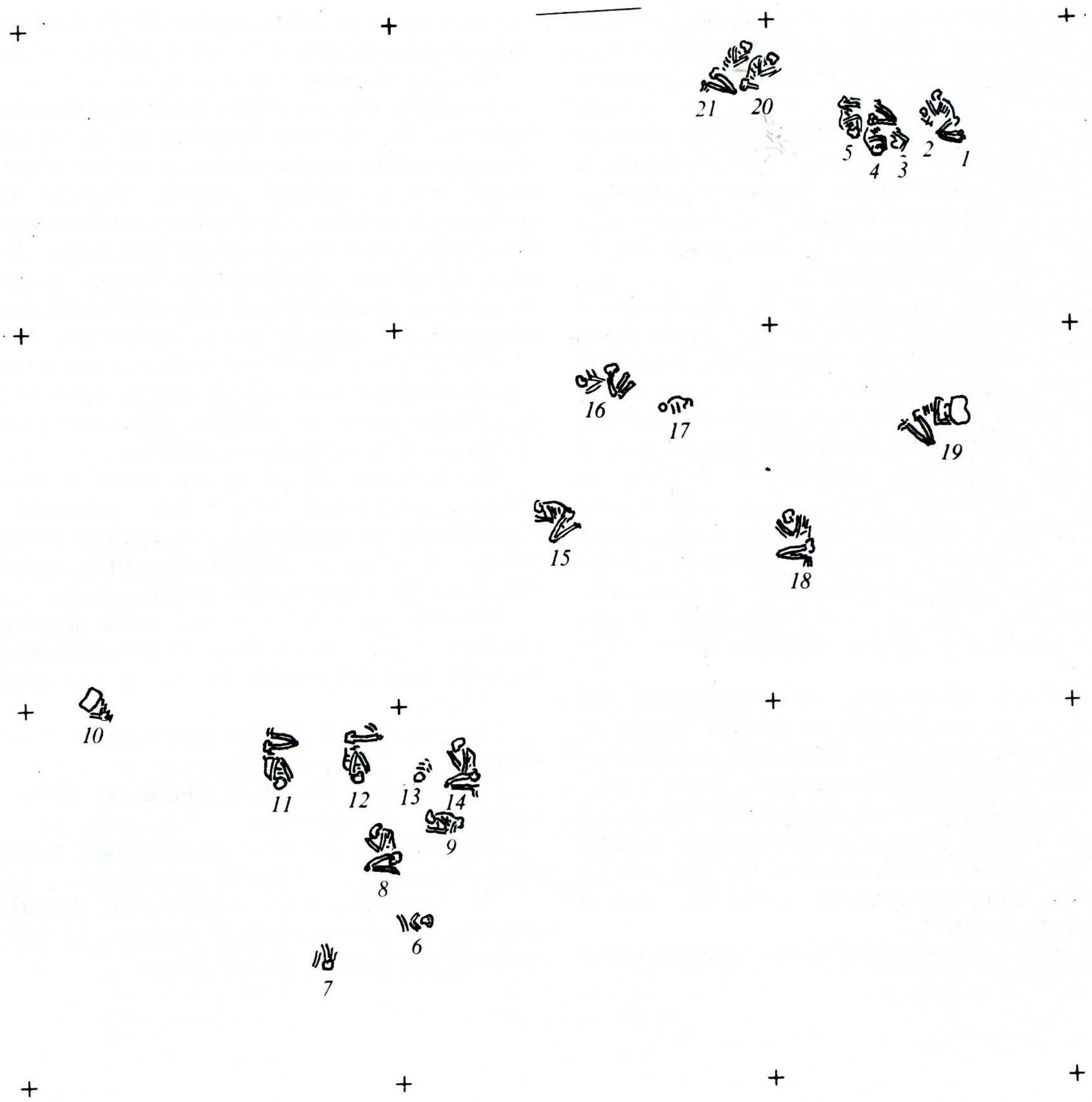

10

● *Обр. 10. План на разкопаната част от некропола с разкритите гробове. Fig. 10. Plan de la partie creusée de la nécropole avec les tombes découvertes*

гроб № 13 (обр.**9 б**), чаша в гроб № 14 (обр. **9 в**). При краката на погребаните са поставени: чаша в гроб № 18 (обр.**9 д**), кана в гроб № 19 (обр. **9 е**), кана и съд тип кантарос в гроб № 20 (обр. **9 ж**, **9 з**). При гърдите на погребаните: чаша и кана в гроб № 11 (обр. **8 д**, **9 а**), чаша в гроб №6 (обр. **8 а**), кана в гроб № 9 (обр. **8 в**). Само в три гроба са поставени по два съда като гробен дар. Не се забелязва определена закономерност относно мястото и типа на положените съдове и зависимостта от пола и възрастта на погребания. Погребалните дарове включват и два предмета на бита. В гроб № 14 заедно с чаша е поставен глинен прешлен за вретено (обр.**9 г**), а в гроб № 9 заедно с кана — кремъчно острие (обр. **8 г**).

Интерес представляват двата гроба — № 19 и № 10, които са покрити с каменни плочи. Паралел може да се направи с един гроб от Девня, датиран в ранната бронзова епоха[3]. Следователно традициите на населението в погребалния обряд продължават и в по-късните периоди на епохата.

Гробните ями имат елипсовидна форма. Не са добре очертани. Не се забелязват допълнителни съоръжения.

Гробният инвентар, главно керамиката, ни дава основание да датираме некропола към късния период на бронзовата епоха в България — култура Зимнича — Пловдив — Черковна (XIV—XIII в. пр. н. е.).

Керамиката е типична за късния период на бронзовата епоха у нас: Тя включва чаши, кани, съд тип кантарос. Чашите са представени от два типа: с цилиндрична и полуцилиндрична форма и дъговидна дръжка — четири броя; с ниска шия, леко издуто тяло и дъговидна дръжка — две. Каните са с ниска шия и заоблено до сферично тяло — шест. Болшинството от съдовете са без украса с изключение на две кани[4] и една чаша (обр.**8 б**), които са украсени с врязан и инкрустиран с бяла материя орнамент.

Некрополът се отнася към типа безмогилни некрополи, характерни за Егейско-Анатолийската област и Централна Европа[5]. Има аналогии с некропола при Зимнича (Румъния)[6]. Керамичният инвентар намира точни паралели с едновременни материали от: Деветашката пещера[7], Градешница[8] и Крушовица[9], Врачанско; Пловдив[10]; Русе[11]; Ценино[12], Малка детелина[13] и Асеновец[14], Новозагорско; Черковна[15]; Зимнича и Теи IV (Румъния)[16], Македония[17].

Разкопките на некропола от късната бронзова епоха до Нова Загора дават нови данни за характера на погребалните обичаи през този период на бронзовата епоха у нас, за духовния живот на населението. Интерес представляват и погребалните дарове, които включват типични керамични форми за късната бронзова епоха. Въз основа на различията в погребалния инвентар могат да се направят изводи относно съществуващото вече имуществено и социално неравенство. Те се потвърждават и от наблюденията в други некрополи от тази епоха[18].

Пълното проучване на некропола ще допринесе за изясняване на редица черти от погребалния обичай на населението, живяло през този период на бронзовата епоха у нас.

От некропола от късната бронзова епоха в Нова Загора за антропологически анализ бяха предадени осем скелета. От тях два са на деца, един на юноша, един на мъж и четири на жени[19].

От разкопаното през 1974 г. погребение е запазен само черепът (гроб № 1). Скелетът липсва. Погребана е жена в млада възраст — 35—39 години.

Погребението от 1981 г. (№ 8) е на мъж в адултус, 35—40 год. Костите на крайниците са дълги, много масивни, с добре изразен релеф на залавните места. Ръстът е в категория среден. В гръдно-поясния отдел на гръбначния стълб се наблюдават спондило-артрозни изменения. Между костите на скелета се откриват и множество кости на животни (от дребен рогат добитък).

Погребение № 10 от 1982 г. е на жена в млада възраст (20—22 г.), с грацилни кости на крайниците и слабо изразен релеф. Ръстът е под среден — 150 см.

Погребение № 14 е на жена в млада възраст (адултус), без череп. Костите на крайниците са грацилни, със средно изразен релеф. Ръстът е 152 см — под среден. Множество животински кости.

Погребение № 16 е на жена в млада възраст — 25—30 години, с грацилни кости и слабо изразен релеф. Ръстът е под среден — 151 см.

Погребение № 17 е на дете в ранна детска възраст — 2—3 години.

Погребение № 18 е също на дете на възраст 7—8 години.

Погребение № 19 е на индивид в юношеска възраст — 14—15 години.

В таксономично отношение преобладаващи са европоидните белези, и то на южноевропоидния расов ствол.

Каталог

1. Чаша с ниска шия и заоблено тяло. Снабдена с дъговидна дръжка, леко издигаща се над ръба на устието. Височина с дръжката — 5 см, без дръжката — 4,4 см, диаметър (тяло) — 4,1 см, диаметър (устие) — 2,8 см, диаметър (дъно) — 2 см. Тъмносив цвят. Груба повърхност. Изработена от недобре пречистена глина, примесена с камъчета и пясък. Гроб № 6. Обр. 8 а.

2. Голяма чаша с ниска шия, сферично тяло и високо кухо столче. С дъговидна дръжка, издигаща се над ръба на устието. Украсена е с редуващи се триъгълници, изпълнени с мрежа, инкрустирани с бяла материя. Дръжката също е украсена с инкрустиран с бяла материя орнамент. Височина с дръжката — 17,3 см, без дръжката — 14,5 см, диаметър (тяло) — 19 см, диаметър (устие) — 18 см, диаметър (дъно) — 9 см. Цвят — тъмносив. Изгладена повърхност. Изработена от добре пречистена глина, примесена с камъчета. Инв. № 10. Гроб № 8. Обр. 8 б.

3. Кана с ниска шия, сферично тяло и скосен ръб на устието. Снабдена е с дъговидна дръжка, издигаща се над ръба на устието. Височина с дръжката — 16 см, без дръжката — 15,5 см, диаметър (тяло) — 26 см, диаметър (устие) — 12 см, диаметър (дъно) — 8 см. Тъмносив цвят, със светли петна. Изгладена. Изработена от добре пречистена глина, примесена с пясък. Инв. № 8. Гроб № 9. Обр. 8 в.

4. Кремъчно острие. Дължина — 2,8 см, ширина — 1,6 см, дебелина — 0,4 см. Инв. № 9. Гроб № 9. Обр. 8 г.

5. Чаша с цилиндрична форма и дъговидна дръжка. Леко конкавно дъно. Светлокафяв цвят, със сиви петна. Груба повърхност. Изработена от недобре пречистена глина. Височина с дръжката — 5,4 см, диаметър (тяло) — 6 см. Инв. № 2. Гроб № 11. Обр. 8 д.

6. Глинена кана с ниска шия и скосен ръб на устието. Снабдена е с дъговидна дръжка, издигаща се над устието. Леко заоблено тяло. Височина с дръжката — 15 см, без дръжката — 14,6 см, диаметър

(тяло) — 12,5 см, диаметър (устие) — 9 см, диаметър (дъно) — 8,5 см. Цвят — тъмносив, със светли петна. Изгладена. Изработена от добре пречистена глина. Инв. № 6. Гроб № 11. Обр. 9а.

7. Чаша с почти цилиндрична форма. Снабдена с дъговидна дръжка. Височина с дръжката — 9,4 см, диаметър (тяло) — 11 см, диаметър (устие) — 7 см, диаметър (дъно) — 8,5 см. Тъмносив цвят. Изгладена. Изработена от недобре пречистена глина, примесена с пясък и камъчета. Инв. № 3. Гроб № 13. Обр. 9б.

8. Чаша с почти цилиндрична форма. Ръбът на устието е силно профилиран навън и скосен. С дъговидна дръжка, издигаща се над устието. Височина с дръжката — 10 см, без дръжката — 9,6 см, диаметър (тяло) — 9,8 см. Тъмносив цвят, със светли петна. Изгладена. Изработена от добре пречистена глина, примесена с пясък. Инв. № 5. Гроб № 14. Обр. 9в.

9. Биконичен глинен прешлен за вретено. Вис. 2 см, диаметър — 3,7 см. Инв. № 1. Гроб № 14. Обр. 9г.

10. Чаша с почти цилиндрична форма. Ръбът на устието е профилиран навън и леко скосен. С дъговидна дръжка, издигаща се над ръба на устието. Височина с дръжката — 9 см, без дръжката — 8,8 см, диаметър (тяло) — 8 см, диаметър (устие) — 7,5 см, диаметър (дъно) — 6,5 см. Тъмносив цвят, със светли петна. Изгладена. Изработена от добре пречистена глина, примесена с пясък. Инв. № 4. Гроб № 18. Обр. 9д.

11. Кана с ниска шия, сферично тяло и скосен ръб на устието. Снабдена е с дъговидна дръжка. Леко конкавно дъно. Височина с дръжката — 13,6 см, диаметър (тяло) — 10,5 см, диаметър (устие) — 8 см, диаметър (дъно) — 6,5 см. Тъмносив цвят, със светли петна. Изгладена. Изработена от добре пречистена глина, примесена с пясък. Инв. № 7. Гроб № 19. Обр. 9е.

12. Съд тип кантарос. С ниско столче. Височина с дръжките — 14 см, без дръжките — 12 см, диаметър (тяло) — 14,4 см, диаметър (устие) — 9,5 см, диаметър (дъно) — 6,2 см. Тъмносив цвят. Изработен от добре пречистена глина, примесена с пясък. Изгладен. Гроб № 20. Табл. Обр. 9ж.

13. Кана с ниска цилиндрична шия, леко профилиран навън и скосен устен ръб. Тялото е леко заоблено. Снабдена е с дъговидна дръжка, издигаща се над устието. Височина с дръжката — 13 см, без дръжката — 12 см, диаметър (тяло) — 11 см, диаметър (устие) — 7 см, диаметър (дъно) — 6,4 см. Тъмносив цвят, със светли петна. Изгладена. Изработена от добре пречистена глина, примесена с пясък и камъчета. Гроб № 20. Обр. 9з.

---

[1] М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, VI, 1984, с. 150 — обр. 14а.

[2] М. Кънчев. Цит. съч., с. 151, с. 150 — обр. 14бв.

[3] Р. Катинчаров. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944—1974). — Археология, XVII, 1975, кн. 2, с. 12.

[4] М. Кънчев. Цит. съч., с. 150 — обр. 14бв.

[5] Р. Катинчаров. Цит. съч., с. 13.

[6] Al. Alexandrescu. Autour des fouilles de Zimnicea. I. La nécropole datée du bronze tardif de Zimnicea. — Thracia, III, 1974, p. 48 — Fig. 1_{1-2}; Al. Alexandrescu. La nécropole du bronze récent de Zimnicea (dép. de Teleorman). — Dacia, XVIII, 1973, p. 92—96.

[7] В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, с. 122, обр. 92.

[8] Б. Николов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. — ИМСБ, II, 1978, с. 23 — фиг. 3а; Б. Николов. Праисторическо селище „Калето“ при с. Градешница, Врачански окръг. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 250 — обр. 24в.

[9] Б. Николов. Селища и некрополи..., с. 76 — обр. 11б, обр. 13а, б.

[10] П. Детев. Колективна находка от глинени съдове в гр. Пловдив. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 69 — обр. 5а, б, в; обр. 4а, б, с; 69 — обр. 3б, в.

[11] Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 138 — обр. 127_7; Г. Георгиев. Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 1957, с. 48 — обр. 9_4.

[12] Н. Койчев. Необнародвани паметници от Новозагорско. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 95 — обр. 86, 87.

[13] М. Кънчев. Цит. съч., с. 152 — обр. 15бв.

[14] М. Кънчев. Цит. съч., с. 145 — обр. 10а

[15] B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Teil II, Band 17, Bonn, 1976, Taf. 9—1, 2ab.

[16] Al. Alexandrescu. Autor..., p. 49 — Fig. 2_{1-4}, p. 50 — Fig. $3_{1,5}$, p. 54 — Fig. 5; Al. Alexandrescu. La nécropole..., Pl. $\text{VIII}_{1,2,6,14,15}$, Pl. $\text{IX}_{2,15,16,19}$, Fig. 2; V. Leachu. Cultura Tei, Bucuresti, 1966; V. Leachu. Aperçu de la périodisation de l'évolution de la civilisation de Tei. — Dacia, X, 1966, p. 203 — Fig. 92; D. Berciu. Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur. — Dacia, V, 1961, p. 138 — Abb. 8; B. Hänsel. Op. cit., Taf. 4_1, 5_6, $1\,0_3$, 1_4, II_{10}, 14, 15, 11, $\text{XI}_{1,4}$, XXX_8.

[17] Chaido Koukouli-Chrysanthaki. Late bronze Age in eastern Macedonia. — Thracia praehistorica Supplementum Pulpudeva, 3, 1982, p. 234 — Plate 3, p. 236 — Plate 7, p. 248 — Plate 21_2; W. A. Heurtley Praehistoric Macedonia, Cambridge, 1939, Pl. $17_{407,437}$[18], $18_{435,437}$.

[18] Rumen Katinčarov. Les rites funéaires pendant l'âge du bronze en Bulgarie. Thracia, V, 1980, p. 172.

[19] Данните са от антропологичното проучване, проведено от д-р Славчо Чолаков — Институт по морфология при БАН.

Nécropole de l'âge du bronze, tardif à l'Est de Nova Zagora

M. KĂNCEV, T. KĂNČEVA

(Résumé)

De 1974 jusqu'a 1984 des fouilles ont été pratiquées de la nécropole de l'âge du bronze, tardif à l'Est de la ville de Nova Zagora.

Ont été decouvertes 21 inhumations par enterrement du corps en état plié — hoker. Sur les squelettes on n'a pas découvert des traces d'ocre rouge.

D'après l'inventaire funéraire trouvé, les inhumations peuvent être rapportées vers la période tardive de l'âge du bronze XIVe—XIIIe s. av. n. ère. Elles ont des analogies aves des matériaux se rapportant à cette période de Plovdiv, de Devetaškata peštera, de Ruse, Čerkovna, d'Asenovec et de Malka detelina, région de Nova Zagora, les cultures Tei IV et de Zimnica (Roumanie), la Thrace égéenne et Macédoine.

Тракийски находки от Северозападна България

БОГДАН НИКОЛОВ

През последните няколко години в сбирките на Историческия музей във Враца постъпиха известен брой тракийски находки. Намерени са случайно при извършване на различна стопанска дейност на полето. Те представляват интерес за археологията и допринасят за изучаването на тракийското нападателно и предпазно въоръжение. Находките описваме по хронологическия им ред.

Село Галатин, Михайловградска област

На 2 км югозападно от селото имаше малка тракийска надгробна могила, известна с името Михалкова могила. Вследствие на многократно разораване с машина земният купол на могилата бил смъкнат и на повърхността се показали камъни. Това привлякло вниманието на иманяри, които издълбали в средата на могилата яма с диаметър около 3 м и дълбочина от повърхността 1,5 м. Разкрито било погребение с трупополагане. Иманярите са ограбили по-ценните предмети от инвентара, а костите от скелета и други неща изхвърлили в пръстта и камъните. След като бяхме известени от властите за станалото (август 1967 г.), ние извършихме пресяване на пръстта и почистване на гробното съоръжение. Очерта се купол от необработени камъни с диаметър на основата 9 м и най-голяма височина 1,50 м. Куполът е изграден в основата си от по-едри камъни със средни размери от 0,60 до 0,40 м, а в средата са натрупани по-дребни камъни (обр. 1).

Каменни куполовидни гробни съоръжения под могилен насип са известни от Могиланската могила във Враца — гробница I[1], от Старозагорско[2], от Севлиевско[3] и от Торос, Ловешко[4]. Всички те са датирани през периода VI—IV в. пр. н. е. Тук трябва да подчертаем, че този начин на изграждане на гробни съоръжения в могили е много стара традиция поне за земите между Стара планина и р. Дунав. Тази традиция датира от началото на бронзовата епоха у нас (края на IV и началото на III хилядолетие пр. н. е.) и е доказана с разкритието в Главчовска могила при с. Търнава, Михайловградска област[5]. Всъщност този начин на погребване се свежда до следното. Първоначално е направена гробница или гробна камера от масивни дървени греди. Тя може да бъде кръгла или с правоъгълна основа. След извършване на погребението около и върху дървеното гробно съоръжение са натрупани камъни, които образуват масивен полусферичен кожух, който е служил за изолация и за предпазване от ерозия. Накрая върху каменната полусфера е насипана глина и образувана могилата. С времето дървената гробница е изгнила и камъните заедно с глинения насип са се слегнали. В могилата при Търнава бяха намерени остатъци от карбонизирало дърво, а в гробниците на Могиланска могила — десетки масивни железни гвоздеи, чрез които са приковавани една за друга дървените греди на гробницата[6].

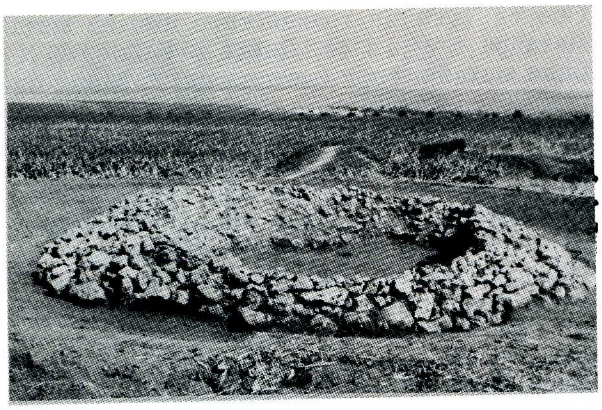

1

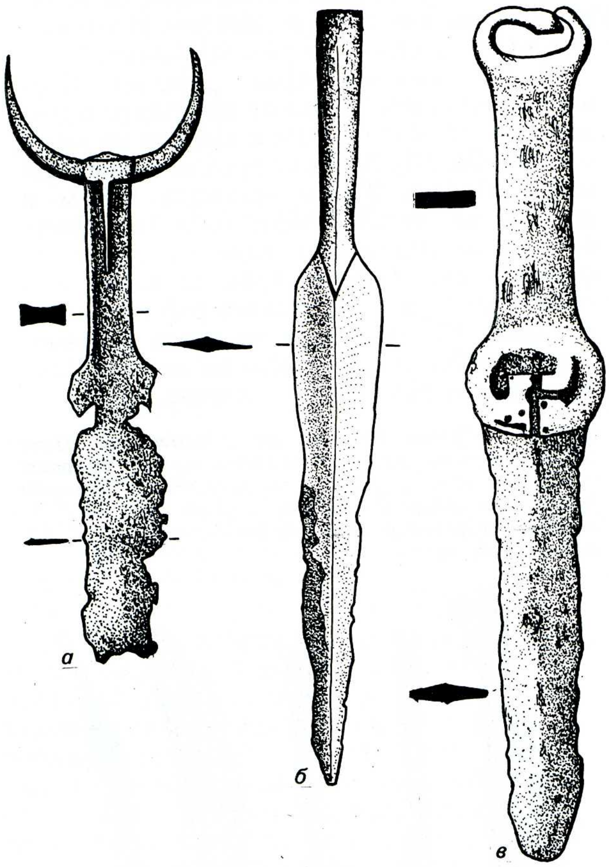

2

● *Обр. 1. Каменно гробно съоръжение в Михалкова могила при с. Галатин. Fig. 1. Equipement funéraire de pierre dans Mihalkova mogila près du village Galatin*
● *Обр. 2. а) Железен меч-акинакес от Михалкова могила при с. Галатин; б) железен връх за копие от Михалкова могила при с. Галатин; в) железен нож тип акинакес от с. Лесура. Fig. 2. а) glaive-akinakès de fer de Mihalkova mogila près du village Galatin; б) pointe de fer pour lance de Mihalkova mogila près du village Galatin; в) couteau de fer type akinakès du village Lessoura*

При почистване на разрушената Михалкова могила намерихме изхвърлени в пръстта от иманярите един железен меч-акинакес, железен връх за копие и железен сауротер. Те са част от инвентара на погребението.

От меча са запазени дръжката и задната половина на ножа (обр. 2а). В този си вид оръжието има дължина 0,33 м, най-голяма ширина на листа 0,045 м и дебелина 0,005 м. Мечът е двуостър, със заоблен вертикален ръб от двете страни по средата на листа. Дръжката е масивна и плоска, слабо конкавна по дължина и е изкована заедно с общата част на оръжието. На върха на дръжката има клиновиден израстък, в който е занитена масивна проста антена, наподобяваща извити нагоре рога на животно.

Железни мечове-акинакес с прости антени на върха на дръжката са известни от некропола при Равна, Варненско[7], и от Северното причерноморие[8]. По отношение на формата и подвижната антена на върха на дръжката нашият меч има най-близки паралели с меча от Ловеч (Гозница)[9]. Изброените аналогични мечове са датирани най-общо от края на ранножелязната епоха.

Железният връх за копие има дължина 0,42 м и най-голяма ширина на листа 0,05 м. Втулката, която има диаметър на отвора 0,026 м, е изкована заедно с листа на оръжието. В основата на листа е врязан ъгловиден знак. От двете страни по цялата дължина на листа с тънко острие са изчукани хоризонтални редове от точки (обр. 2 б).

Железният сауротер е силно корозиран и има запазена дължина 0,10 м и диаметър на втулката 0,016 м (обр. 13 г). Предният край на сауротера представлява плътен масивен връх с квадратно сечение и форма на четиристенна пирамида. Задният край е втулка, в която е поместван обратният край на дървена дръжка от копие. Между двете части на тялото на сауротера има заоблено пластично ребро. Най-ранният сауротер, намерен у нас, виждаме сред колективната находка от бронзови брадви и част от бронзов меч, открити при с. Върбица, Ловешка област[10]. Сауротерът от Върбица е излят от бронз и е датиран с другите предмети от находката в края на бронзовата епоха (обр. 13 в). Определен е погрешно като връх за копие. Следва, че сауротерът от бронз, намерен при Върбица, е засега найранната находка от този вид тракийско оръжие. Железният сауротер от Галатин наподобява по форма този от Върбица и може да се смята за една късна негова преживелица от края на ранножелязната епоха.

Село Лесура, Михайловградска област

На север от селото в двора на ТКЗС при изкопи за стопанска постройка е разрушена малка надгробна могила. В основата е разкрито огнище от клада — свидетелство за погребение с трупоизгаряне. От погребалния инвентар е запазен само един железен меч-акинакес (обр. 2 в). Мечът е двуостър с дължина 0,24 м, най-голямата ширина на листа при основата е 0,03 м дебелина до 0,004 м. Дръжката и острието са изковани от един метален къс. От двете страни по средата на листа минава надлъжен релефен ръб. В основата на дръжката е изкован елипсовиден плосък предпазител с гравиран в средата орнамент. Поради силната корозия на оръжието орнаментът върху предпазителя трудно може да се разгадае. Върхът на дръжката завършва със стилизирана зооморфна антена, изкована от общия метален къс. Поради малките си размери оръжието от Лесура спада към ножовете (кинжали) тип акинакес. С подобна изработка и форма на антените и предпазителя е ножът тип акинакес, намерен при с. Девене на бившия Врачански окръг[11]. Подобни ножове тип акинакес, изработени от желязо, са известни от Северното причерноморие и са датирани от края на VI и началото на V в. пр. н. е.[12] Тази датировка би следвало да приемем и за ножа тип акинакес от с. Лесура. Трябва да отбележим, че късите мечове и ножове от този вид са разпространени на една доста обширна територия: Украйна, Крим и Северното причерноморие, Балканския полуостров и на още други места. Центърът на тяхното произхождение засега не е установен[13].

Село Чомаковци, Ловешка област

При изкопна работа за добиване на камък в м. Страната — източно от с. Чомаковци, работниците попаднали на погребение с трупополагане. Запазени са следните предмети от погребалния инвентар:

1. Къс железен меч-махайра с дължина 0,43 м, максимална ширина на листа 0,04 м и дебелина до 0,006 м (обр. 3 а). Дръжката е плоска, изкована от общия лист на оръжието. На двата си хълбочни ръба тя има по два дъговидни, симетрично разположени изрязъка. В средата по дължината на дръжката са пробити три кръгли дупки, в които стоят три железни гвоздея. Чрез тях е била прикрепяна обковка от нетраен материал. Гърбът на меча, заедно с дръжката, е равномерно извит във форма на широко отворена дъга. Подобни по форма къси железни мечове-махайри са известни от няколко находки у нас: от Кърпачево (бивше Надежда), Ловешко[14], от Светлен, Търговищко[15], и от Севтополис[16]. Известни са и няколко екземпляра от Сърбия[17]. Този тип оръжия за близък бой датират от IV в. пр. н. е. Те са изработени от тракийски майстори и по форма се различават значително от гръцките образци на махайрата. Според Тукидид тракийското име на меча махайра е скалме. Диите в Родопите са били махайрофори (мечоносци)[18]. Може би скалме е именно тази тракийска махайра, която се различава от гръцката. Гладиаторите тракийци в Рим са били също въоръжени с махайра, наречена сика. Разбира се, подражания на гръцките образци на махайрата са намерени също и в земите на траките. Такава е махайрата от с. Липница, бивш Врачански окръг[19], и също махайрата от Дуванли, която е силно пострадала от окиса[20]. И двете имат голям изрязък от вътрешната остра част на меча така, както е при гръцките махайри. Повече образци от подражания на гръцката махайра са намерени по крайбрежията на Италия, Испания и Франция. Наричат ги espadas falcatas[21].

2. Два железни върха за копия. Първият е силно пострадал от корозията и има запазена дължина 0,30 м и ширина на листа 0,03 м (обр. 3 б). Вторият връх за копие е подобре запазен и има дължина 0,32 м и ширина на листа 0,045 м (обр. 3 в). Двете оръжия се различават едно от друго по формата си. Първият връх за копие има тесен лист и висок пластичен ръб по цялата дължина. Вторият връх за копие е равномерно удебелен по средата на листа и това му придава ромбовидно сечение.

● *Обр. 3. Гробна находка от с. Чомаковци: а) къс железен меч-махайра; б, в) железни върхове за копия; г) железен нож; д) сърп от желязо. Fig. 3. Trouvaille funéraire du village Čomakovtzi: a) glaive court de fer — machaera; б, в) pointes de fer de lances; г) couteau de fer; д) faucille de fer*

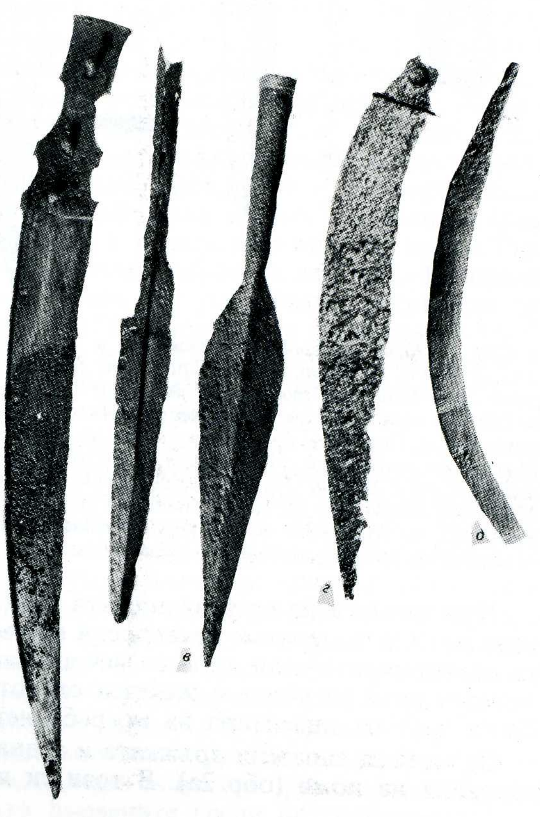

3

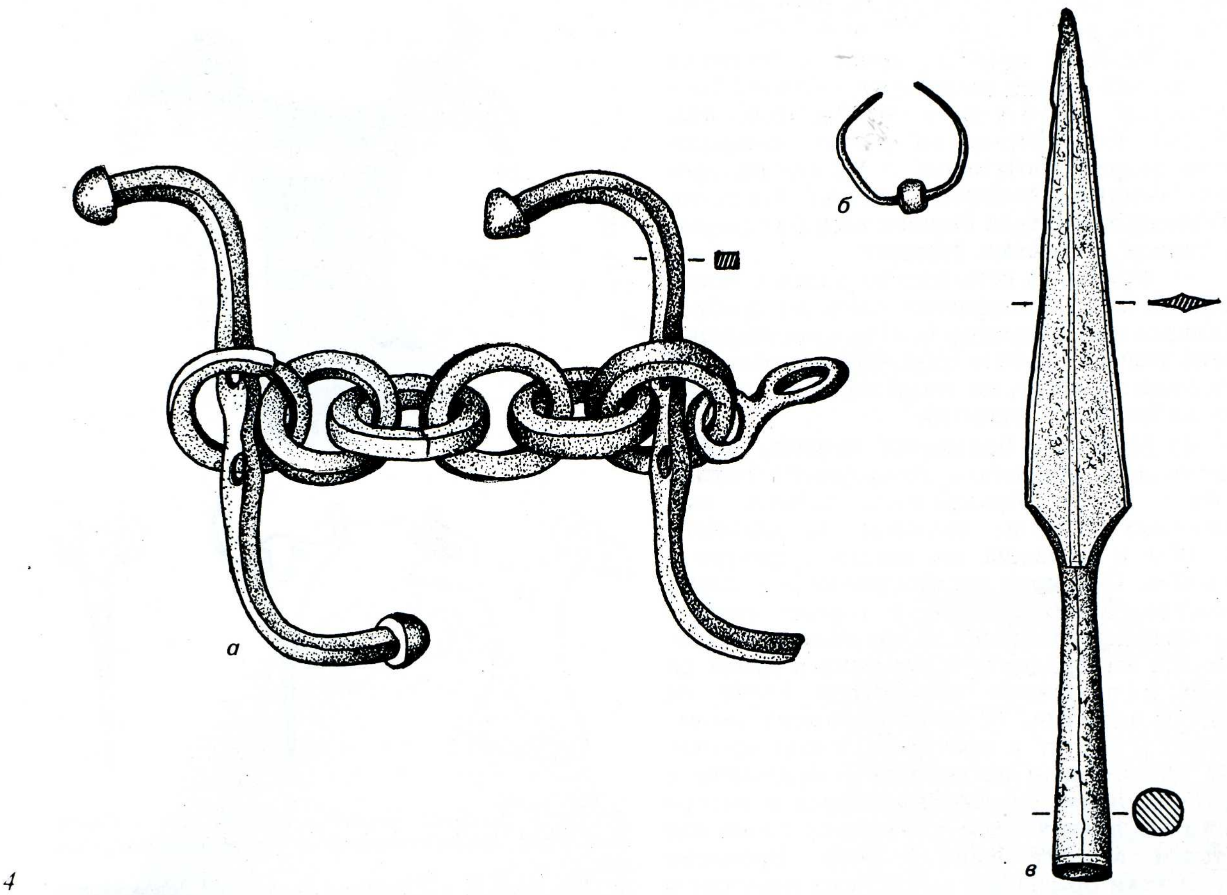

4

● *Обр. 4. Могилна находка от с. Старо село: а) желязна юзда; б) сребърно украшение; в) железен връх за копие. Fig. 4. Trouvaille tumulaire du village Staro selo: а) bride de fer; б) décoration d'argent; в) pointe de fer de lance*

3. Железен закривен нож, който е силно пострадал от корозията, дръжката му е отчупена и има запазена дължина 0,22 м, максимална ширина на листа 0,036 м и дебелина до 0,003 м (обр. 3 г). Върху запазената основа на дръжката е нанизан плосък елипсовиден предпазител за ръката, а над него стои железен гвоздей, с който е била прикрепена обковка от нетраен материал.

4. Железен сърп с дължина 0,18 м, най-голяма ширина 0,015 м и дебелина до 0,003 м (обр. 3 д). Железни сърпове с подобно устройство, но по-голяма извивка на острието са известни от колективната находка при гр. Криводол, датирана с други предмети от VII в. пр. н. е.[22] Сърпът от Чомаковци е едно по-късно развитие на този вид земеделски оръдия на труда[23]. Поставянето на земеделски оръдия на труда при погребението на тракиец е засвидетелствано и в гробницата при с. Калояново, Сливенско, където е намерен железен лемеж, изразяващ символично положението на погребания богат земевладелец[24]. Въз основа на описаните материали и приведените аналогии погребението от Чомаковци може да бъде датирано най-късно от IV в. пр. н. е.

Село Старо село, Михайловградска област

Южно, на 2 км от селото в м. Сухото езеро при дълбока оран е разрушена малка надгробна могила с погребение трупоизгаряне. От погребалния инвентар са запазени една желязна юзда, железен връх за копие, сребърно украшение и бронзова вотивна брадвичка. Предметите от находката при Старо село описваме, както следва:

1) Желязната юзда се състои от две странични есовидни скоби, нанизани в двата края на зъбалец верига (обр. 4 а). Страничните скоби имат правоъгълно напречно сечение и двата им края завършват с полусферични топчета (едното е отчупено). В средата си скобите са сплеснати и там имат по две кръгли дупки за окачване ремъците на оглавника. Есовидните скоби на юздата имат дължина съответно 0,17 и 0,16 м. Веригата зъбалец е дълга 0,16 м и се състои от шест халки с правоъгълно напречно сечение. Закачалките за поводите имат форма на осморка (едната липсва) и висят на крайните халки на зъбалеца верига. Подобни железни юзди са известни у нас от Руец, Търговищко, и от Панагюрище[25], от Плевен[26] и от Могиланската могила във Враца[27]. Последните са датирани много добре с другите предмети от гробния

инвентар, който е от първата половина на IV в. пр. н. е.;

2) Железен връх за копие с дължина 0, 32 м, най-голяма ширина на листа 0, 04 м и диаметър на втулката 0, 02 м (обр. 4 в). Листът има форма на силно издължен равнобедрен триъгълник с пластично скосена основа, откъдето започва втулката. Железни върхове за копия с подобна форма и украса са голяма рядкост;

3) Сребърна незатворена халка с нанизано на нея цилиндрично топче от сребро. Халката има диаметър 0, 04 м, а цилиндричното топче — 0, 01 м (обр. 4 б). Вероятно са служили за накит, но техни подобия от тази епоха не са ни известни;

4) Бронзова брадвичка амулет, добре запазена и покрита с тъмнозелена патина (обр. 5 и 6). Брадвичката амулет има височина 0, 037 м, дължина на острието 0, 018 м и дължина на петата с фигурите 0, 038 м. Острието на брадвичката е слабо скосено, а по средата в горния край е пробита кръгла дупка за окачване и носене. Петата на брадвата е украсена в двата си края с пластично изработени глави на рогати животни. Те са разположени симетрично и гледат в противоположни посоки. На единия край на вотивната брадвичка е изобразен бик с насочени напред и нагоре рога. В другия край е овнешка глава със завити в дъга надолу рога. Бронзови тракийски брадвички амулети са известни и от други места у нас, но върху тяхната пета са изобразени повече от две животински фигури[28]. Брадвичката от Старо село има най-близко сходство с тази от с. Камено поле, бившия Врачански окръг, на чиято пета са изобразени симетрично две животински глави. Тя е датирана с бронзова фибула от VI в. пр. н. е.[29] Тази от Старо село не може да бъде по-ранна от V и по-късна от първата половина на IV в. пр. н. е., тъй като е намерена в гроб с юзда, която има добре установена дата[30]. Подобни пластични изображения на животни срещаме в един доста продължителен период от време в земите на траките и по-специално в земите на племето трибали. Прави впечатление реалистичната изработка на двете животински фигури върху амулета от Старо село. Тук съвсем ясно са дефинирани две свещени животни — бик и овен. Върху начелника от с. Софрониево, бившия Врачански окръг, датиран с други предмети от VII в. пр. н. е., също виждаме пластично изображение на бича глава[31]. Две фиали от прочутото Рогозенско съкровище са украсени с релефни глави на бик[32]. Върху кана с пореден № 158 от същото съкровище виждаме изображение на бик, нападнат от кучета. Над него е фигурата на Великата богиня на траките, която държи в ръцете си по едно куче[33]. Що се отнася до фигурата на овен, тя също често се среща върху произведения на тракийската торевтика. Върху една сребърна кана от Рогозенското съкровище, означена с № 162, във форма на гирлянда са изобразени 13 глави на овен[34]. Глави на овен виждаме изобразени и върху сребърния скифос от Стрелча[35]. Върху двата набузника на сребърния шлем от Пояна-Коцофенещи в Румъния е представено жертвоприношение на овен[36]. За разгадаване на смисъла на изображенията върху брадвите амулети са правени опити[37]. Фигурите на бик и на овен върху бронзовата брадвичка амулет от Старо село и приведените по-горе аналогии са в подкрепа на определена идея. Тя се изразява в това, че тези животни са били включени в кръга на двете главни тракийски божества — Великата богиня и бога-конник. Изобразени като амулет, тези животни се явяват като магически символи на божествата.

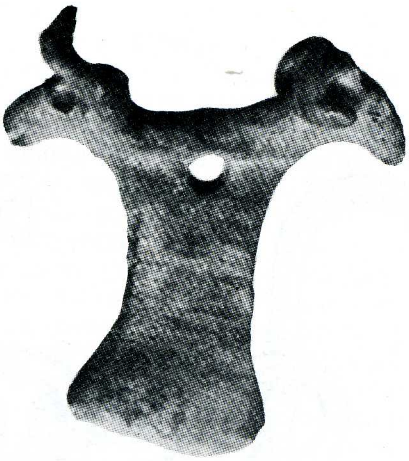

5

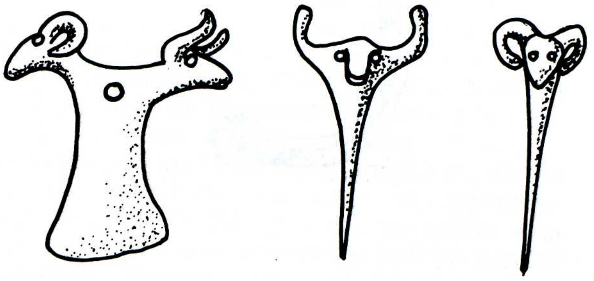

6

● *Обр. 5. Бронзова брадвичка-амулет от с. Старо село. Fig. 5. Hachette-amulette de bronze du village Staro selo*

● *Обр. 6. а, б, в) Графична рисунка на брадвичката-амулет от Старо село. Fig. 6 а, б, в) dessin graphique de la hachette amulette de Staro selo*

● *Обр. 7. Бронзов шлем от Рогозен: а) гледан отпред; б) гледан отдясно. Fig. 7. Casque de bronze de Rogozen: а) vu de devant; б) vu de droite*

● *Обр. 8. Бронзов шлем от Рогозен: а) гледан отпред; б) гледан отляво; в) гледан отдясно; г) гледан отзад. Fig. 8. Casque de bronze de Rogozen: а) vu de devant; б) vu de gauche; в) vu de droite; г) vu de derrière*

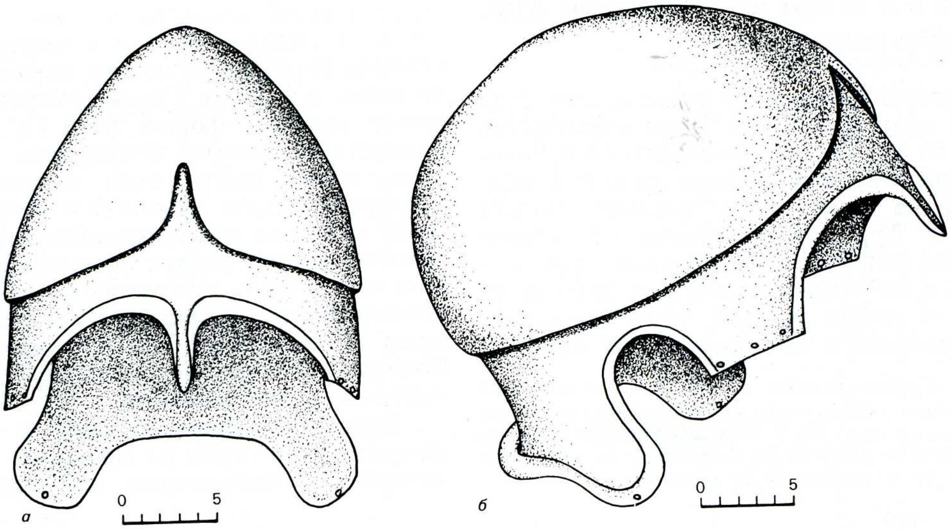

7

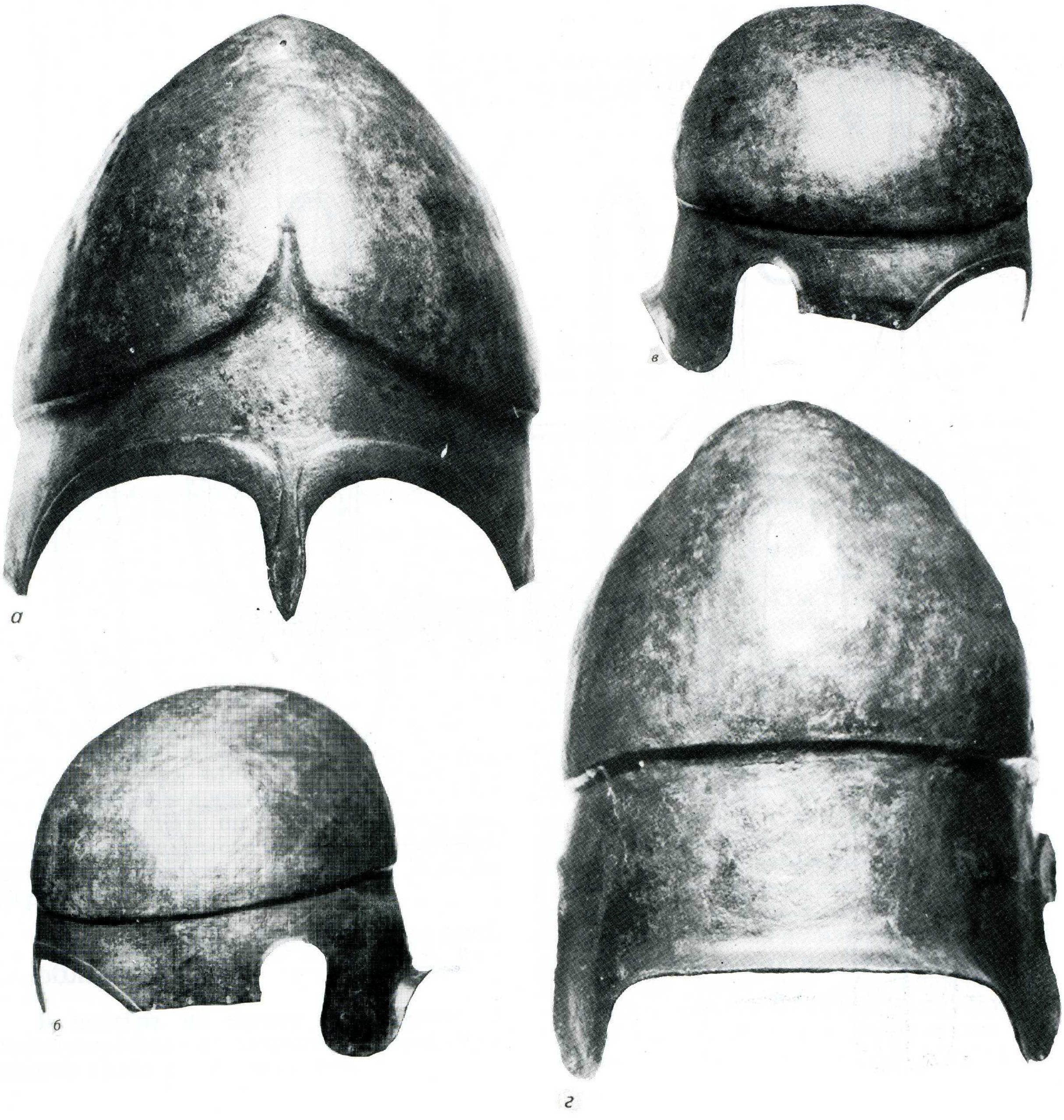

8

Бронзов шлем от с. Рогозен, Михайловградска област

Шлемът е намерен от трактористи след дълбока оран в м. Турек. Тази местност се намира на 2,5 км северозападно от с. Рогозен и представлява слънчев склон, в подножието на който има няколко големи извора. В Турек има останки от голямо тракийско селище, съществувало през V—IV в. пр. н. е.[38] Шлемът е излят изцяло от бронз и е добре запазен. Набузниците са били подвижни и сега липсват. В хоризонтален разрез основата му има форма на елипса с дължина 0,21 м и ширина 0,16 м. Общата височина на шлема, мерена заедно с тилника, е 0,215 м. Гледан отпред, той има почти конична форма (обр. 7 а и 8 а). В основата на шлема е направен пластичен пояс, върху който стои тилникът и са изрязани местата за ушите и очите. Между очите се спуска надлъжен елипсовиден предпазител за носа, излят с по-голяма дебелина. Над челото има пластична извивка нагоре, която имитира формата на предпазителя на носа. Подвижните бузни предпазители са били прикрепени с по три нита, отворите на които са добре запазени.

През последните години у нас беше открита цяла серия от бронзови тракийски шлемове с неподвижни набузници, които

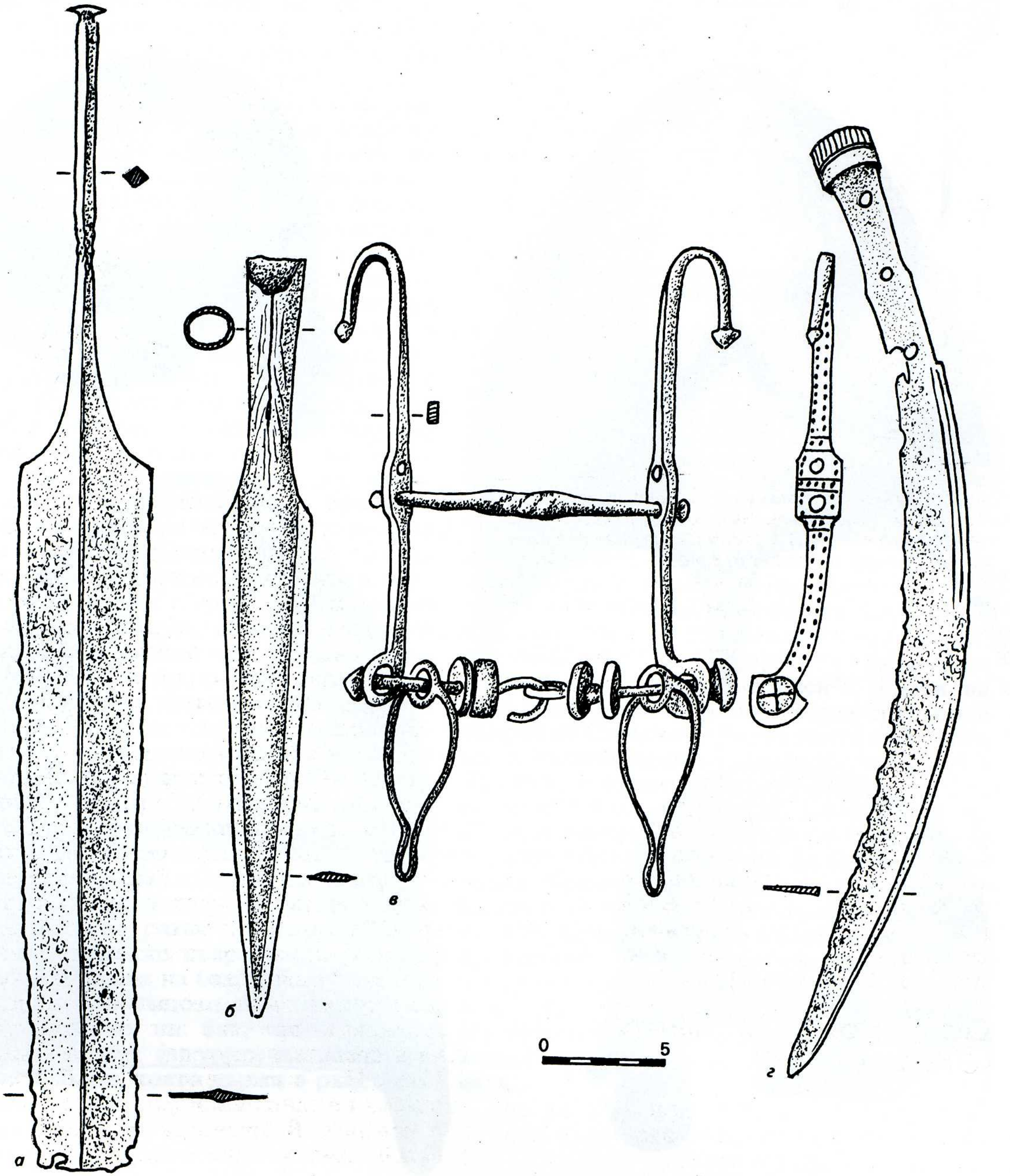

9

● *Обр. 9. Гробна находка от с. Осен: а) част от железен меч; б) железен връх за копие; в) желязна юзда; г) крив железен нож. Fig. 9. Trouvaille funéraire du village Osen: a) partie de glaive de fer; б) pointe de fer pour lance; в) bride de fer; г) couteau de fer recourbé*

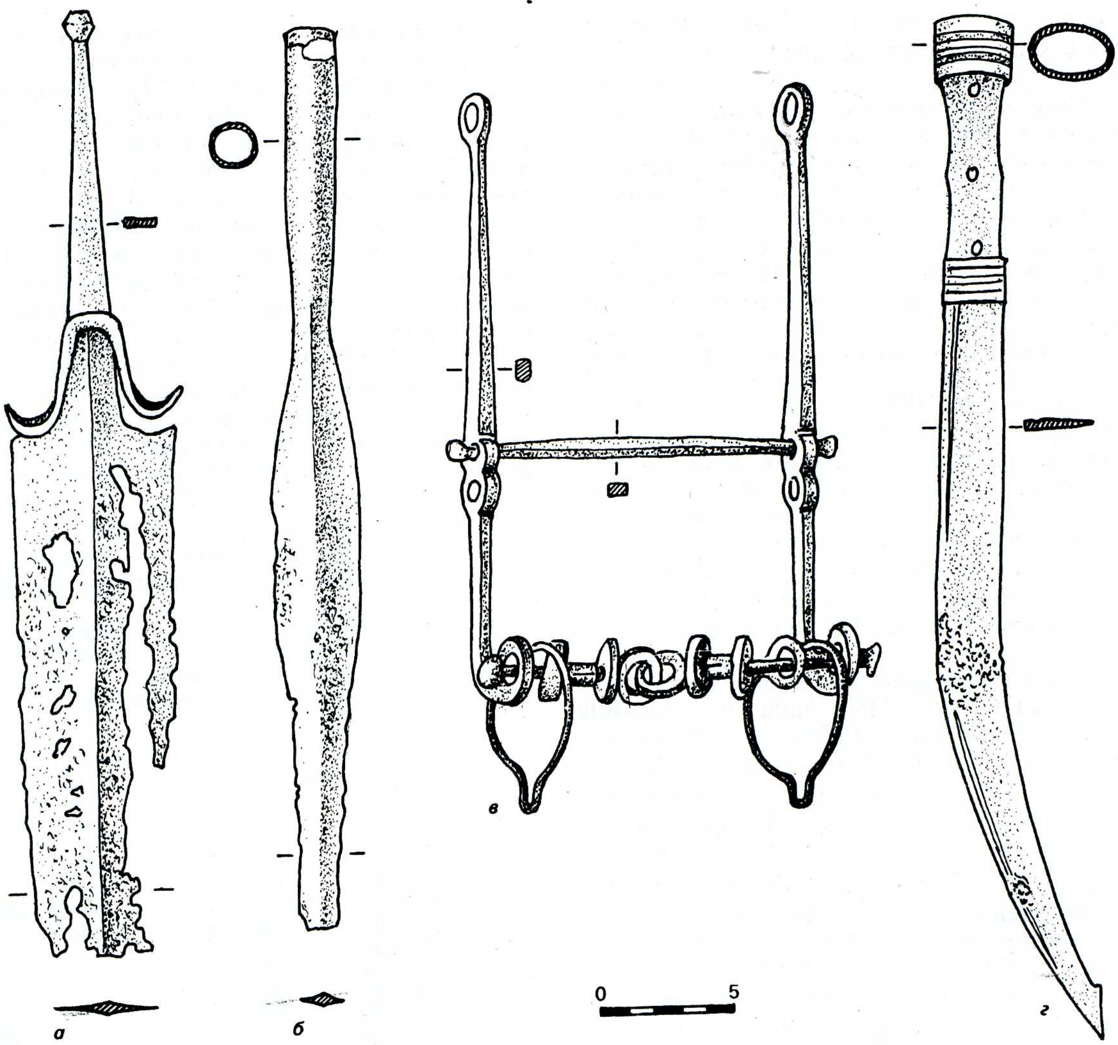

10

● *Обр. 10. Гробна находка от с. Осен: а) част от железен меч; б) железен връх за копие; в) желязна юзда; г) крив железен нож. Fig. 10. Trouvaille funéraire du village Osen: a) partie de glaive de fer; б) pointe de fer pour lance; в) bride de fer;* г) couteau de fer recoubré

принадлежат към т. нар. халкидски тип. Те датират най-общо от V—IV в. пр. н. е.[39] Бронзови шлемове с подвижни набузници, подобни на този от Рогозен, са по-голяма рядкост. Със запазени подвижни набузници е бронзовият шлем от с. Сборище, Новозагорско[40]. На шлема от Тревненско набузниците липсват, но тук личи мястото, където са били прикрепени[41]. Части от шлем с подвижни набузници бяха намерени и в гробница II на Могиланска могила във Враца, датирани с други находки от първата половина на IV в. пр. н. е.[42] Бронзови халкидски тип шлемове с подвижни набузници се срещат също в музеите на Западна Европа и в частни колекции[43].

Село Осен, Михайловградска област

В центъра на селото при изкопи за благоустрояване са открити два тракийски плоски гроба с трупоизгаряне.

Първият гроб е открит на дълбочина 0,60 м от повърхността. На дъното на ямата е имало пепел и обгорени кости, натрошена глинена урна и железни предмети, от които са запазени следните: 1) Горна част на железен двуостър меч със запазена дължина заедно с дръжката — 0,50 м, и най-голяма ширина на листа 0,045 м (обр. 9 а). Дръжката е изтеглена от меча и представлява четирирьба пръчка с плосък пластичен завършек отгоре; 2) Железен връх за копие с отчупен край на втулката (обр. 9 б). В този си вид има дължина 0,31 м; 3) Тракийска желязна юзда на лостове с двуделен зъбалец (обр. 9 в). Страничните скоби на юздата имат дължина по 0,19 м. Долните им краища завиват в куки с конично топче накрая. За тези куки са окачвани поводите. Горният край на страничните скоби е завит и оширен. В оширението има по една голяма кръгла дупка за поместване на зъбалеца. Подбрадната пръчка е цилиндрична, удебелена в средата и осукана. Тя има дължина 0,13 м. На всеки дял от зъбалеца са нанизани по един цилиндричен прешлен и по две колелца. В краищата на всеки дял от зъбалеца има по една осморка, за която са окачвани ремъците на оглавника. От външната страна на скобите е изчукана украса от точки; 4) Закривен тракийски железен нож, на който дръжката е изкована заедно с оръжието. Има обща дължина 0,39 м и най-голяма ширина на листа 0,03 м (обр. 9 г).

Вторият гроб е открит на около 2 м от първия и е на същата дълбочина. Намерени са пепел, обгорени кости, натрошена глинена урна, част от меч, връх за копие, юзда и нож. Находките описваме, както следва:

1) Железният меч е от вида на дългите тракийски мечове, но е силно пострадал от корозията (обр. 10 а). Запазена е само задната част на оръжието заедно с дръжката, която е изкована от общия лист. В това състояние мечът и дръжката имат обща дължина 0,38 м и най-голяма ширина на листа 0,06 м. Дръжката е плоска, към върха постепенно се стеснява и завършва с биконично топче. В основата на дръжката е нанизан звънчевиден предпазител за ръката на боеца;

2) Железен връх за копие с отчупено острие (обр. 10 б). Има запазена дължина, заедно с втулката 0,34 м и най-голяма ширина на листа 0,035 м. От двете страни по дължината на листа минава коничен ръб;

3) Тракийска желязна юзда на лостове с двуделен зъбалец (обр. 10 в). Страничните скоби имат дължина по 0,22 м, а подбрадната пръчка 0,15 м. Последната е четириръба и слабо удебелена в средата, а двата ѝ края завършват с топчета. Страничните скоби имат правоъгълно сечение, а в средата са сплеснати и оширени във форма на осморка. Върху осморката има две кръгли дупки, които са служили за местене на подбрадната пръчка. Горните краища на страничните скоби са завити напред и са силно разширени. В тези разширения е пробита по една кръгла дупка за поместване на зъбалеца. Двата дяла на зъбалеца са скачени не с куки, както е при другите юзди от този тип, а верижно. На всеки дял от зъбалеца са нанизани по един цилиндричен прешлен и по две колелца, а в двата края — по една осморка, която е служила за окачване ремъците на оглавника. Долните

● Обр. 11. Гробна находка от гр. Койнаре; а) железен меч; б) части от ножница; в) крив железен нож; г) желязна ножница; д) щемпелувани изображения на две птици върху ножа. Fig. 11. Trouvaille funéraire de la ville de Koïnare: а) glaive de fer; б) parties de gaine; в) couteau recourbé de fer; г) gaine de fer; д) représentations estampillées de deux oiseaux sur le couteau

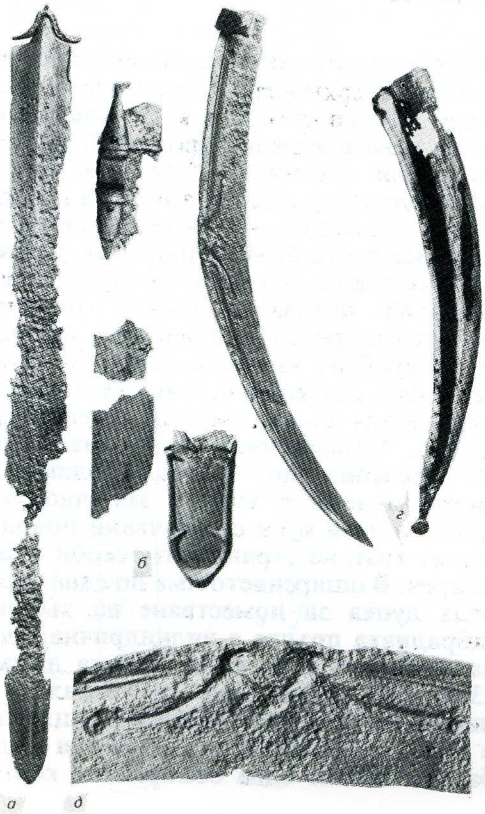

11

● Обр. 12. Гробна находка от гр. Койнаре: а, б) два върха за копия; в, г) два железни сауротера. Fig. 12. Trouvaille funéraire de la ville de Koïnare: а, б) deux pointes de fer pour lances; в, г) deux caurotères de fer

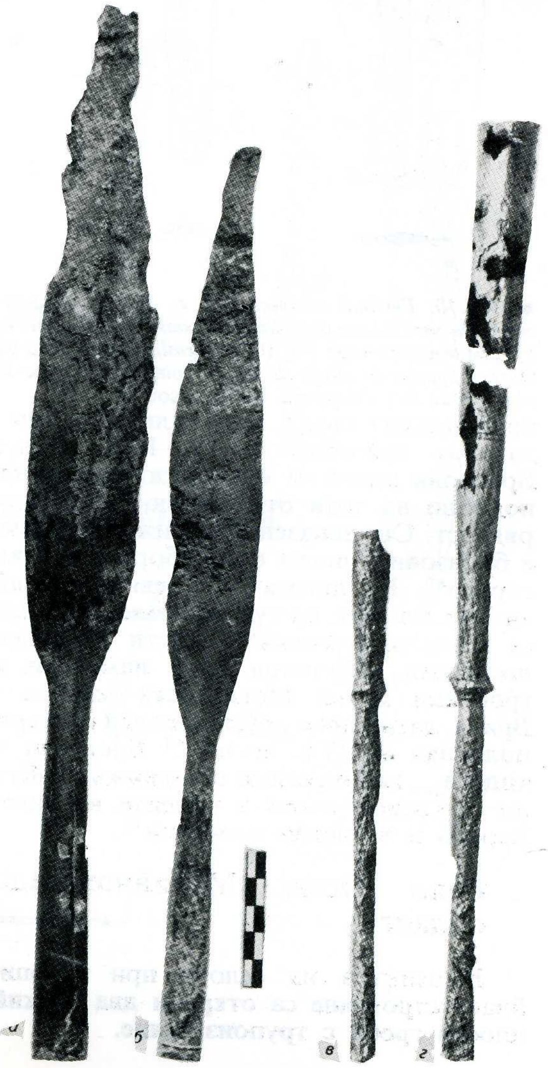

12

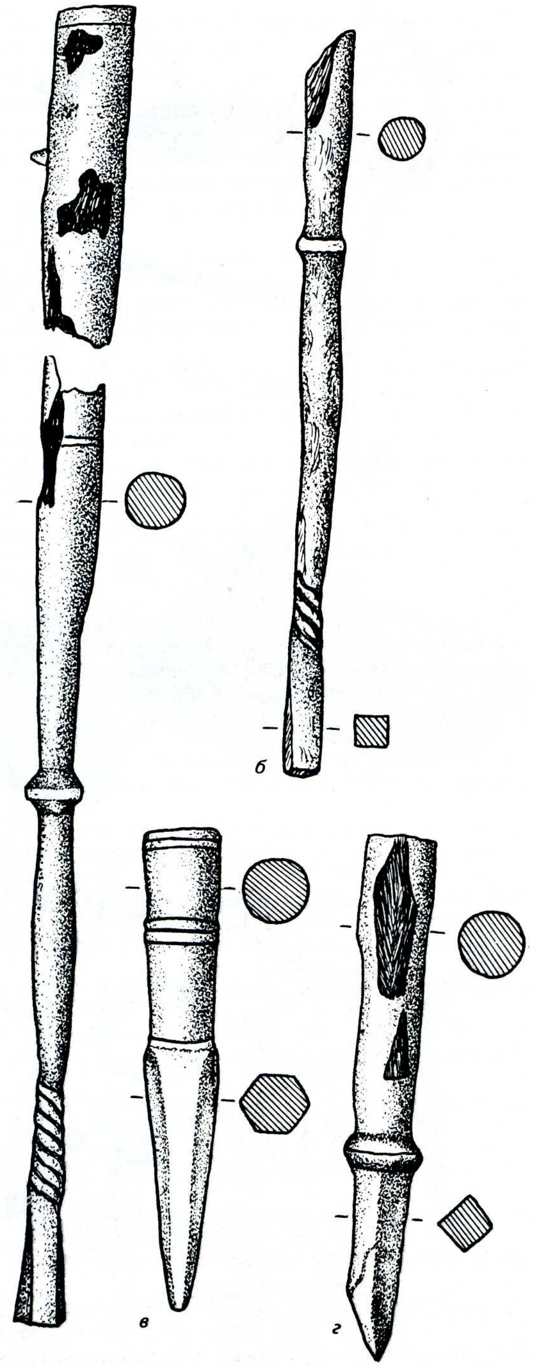

13

● *Обр. 13. Графично изображение на сауротери: а, б) железни сауротери от гр. Койнаре — II в. пр. н. е.; в) бронзов сауротер от колективната находка при с. Върбица — края на бронзовата епоха; г) железен сауротер от с. Галатин — V в. пр. н. е. Fig. 13. Peprésentation graphique de caurotères; a, б) caurotères de la ville de Koïnare — I^{e} s. av. n. ère; в) caurotère de bronze de la trouvaille collective près du village Vărbica — fin de l'âge de bronze; г) caurotère de fer du village Galatin — V^{e} s.av.n.ère*

краища на страничните скоби не са куки за окачване на поводите, а кръгли оширения с дупка. Досега не ни беше известна тракийска юзда от този тип, която да завършва отдолу по този начин. Всички публикувани досега завършват отдолу по един и същи начин — с куки, на чиито върхове има конични топчета. Прави впечатление масивността и здравината на тази юзда от с. Осен. Отличава се и със значителните си размери. Несъмнено е, че тя се явява като един нов отделен вариант на строгата тракийска юзда на лостове с двуделен зъбалец.

4. Крив тракийски железен нож, който има обща дължина 0,38 м и най-голяма ширина на листа, мерена при извивката 0,03 м (обр. 10 г). Дръжката е изкована от общия лист и по средата си има три симетрично разположени кръгли дупки, които са служили за прикрепване на обковката. В основата и в края на дръжката са нанизани по един цилиндричен прешлен с украса от врязани концентрични пояси.

Град Койнаре, Ловешка област

На 2 км южно от града в м. Груя при изкопи за напоителен канал на дълбочина 0,60 м от повърхността е разкрит плосък гроб с трупоизгаряне. Запазени са следните предмети от гробния инвентар:

1) Железен двуостър меч, силно корозиран и счупен на две части. Дръжката липсва, но е запазен звънчевидният предпазител в нейната основа. Прибрани са и няколко къса от ножницата, сред които е и скобата, която е служила за окачване на ножницата върху ремъка на боеца. Запазен е и върхът на ножницата (обр. 11 б). Мечът има запазена дължина 0,64 м и най-голяма ширина на листа 0,05 м. Максималната дебелина на оръжието е 0,005 м (обр. 11 а);

2) Крив тракийски железен нож, намерен заедно с ножницата, но дръжката му е отчупена и не е запазена от разкопвачите (обр. 11 в). В този си вид ножът има дължина 0,33 м, най-голяма ширина на листа 0,03 м и дебелина до 0,004 м. Ножът е равномерно извит във форма на широка дъга. Върху едната страна на листа успоредно на гърба минава двоен дълбок жлеб, който е прекъснат от щемпелувани изображения на две стилизирани птици. Те са застанали една срещу друга в хералдическа поза, а зад опашките им има по едно кръгче с означен център (обр. 11 д). Щемпелувани птици върху тракийско оръжие са известни и от други места[44];

3) Желязната ножница има запазена дължина 0,25 м и максимална ширина 0,035 м (обр. 11 г). Ножницата е изкована от тънък лист и нейната форма следва извивката на ножа. Едната ѝ страна е отворена по цялата дължина и на върха си завършва със сплеснато сферично топче;

4. Железен връх за копие с отчупено острие и силно прояден от корозията (обр. 12 а). Има запазена дължина 0,38 м,

максимална ширина на листа 0,045 м и диаметър на втулката 0,021 м. В горния край на втулката има ясно изразено пластично ребро;

5) Железен връх за копие с дължина 0,32, най-голяма ширина на листа 0,036 м и диаметър на втулката 0,017 м. В края на втулката личи плоско пластично ребро (обр. 12 б);

6) Железен сауротер, силно корозиран и пречупен (обр. 12 в и обр. 13 б). Запазената му обща дължина е 0,135 м и с диаметър на втулката 0,02 м. Сауротерът се състои от цилиндрична втулка, която е пречупена над основата, и връх от четирирьба плътна пръчка, която към края е осукана и надебелена. Втулката и върхът на сауротера са разграничени с пластично ребро;

7) Втори железен сауротер, който е силно корозиран и втулката му е пречупена на две части (обр. 12 г и обр. 13 а). Има същото устройство както на първия сауротер, но тук на втулката се вижда цялата форма. Общата дължина на сауротера е 0,25 м, а диаметърът на втулката е 0,025 м. По средата и края на втулката са врязани концентрични пояси с декоративно предназначение.

Находките от Върбица, Галатин и Койнаре ни представят едно последователно развитие на сауротера в тракийското въоръжение — края на бронзовата епоха, края на ранножелязната и края на късножелязната епоха. Омир ги нарича οὐριαχος или ταυρωτῆρ. Те са били поставяни в долния край на дървения прът на копието, за да го пазят от повреждане, когато е забит в земята[45]. Изглежда, че при нужда, когато в боя е бивал счупен върхът на копието, боецът е използвал обратния край на сауротера;

8) Желязно умбо от щит, което е било изковано от цял лист, но до нас е стигнало начупено на няколко части (обр. 14 б). Състои се от кръгла основа с диаметър около 0,30 м и конична средна част с височина 0,09 м и диаметър на основата на конуса 0,12 м;

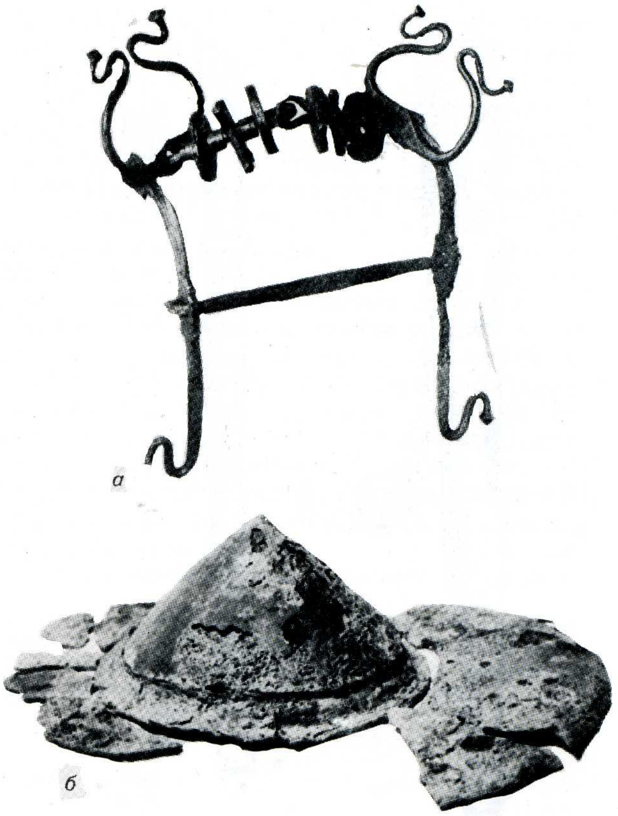

14

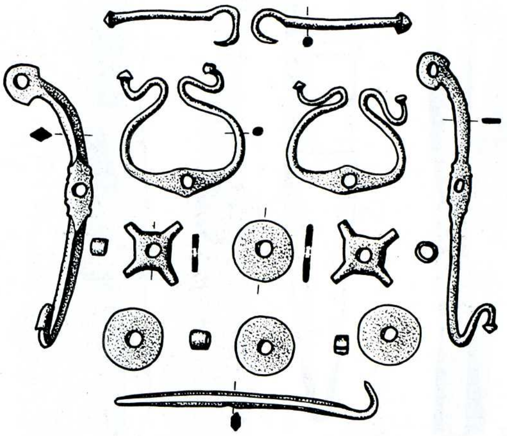

15

● Обр. 14. *Гробна находка от гр. Койнаре: а) желязна юзда на лостове; б) желязно умбо от щит. Fig. 14. Trouvaille funéraire de la ville de Koïnare: a) bride de fer en leviers; б) umbo de fer de bouclier*

● *Обр. 15. Графично изображение на частите от юздата от гробната находка от гр. Койнаре. Fig. 15. Représentation graphique des parties de la bride de la trouvaille funéraire de la ville de Koïnare*

9) Тракийска желязна юзда на лостове с двуделен зъбалец (обр. 14 а). Дължината на страничните скоби е 0,16 м, а на подбрадната пръчка — 0,14 м. Страничните скоби са извити есовидно. Горният им край е сплеснат и пробит за поместване дяловете на зъбалеца, а долният е извит във форма на есовидна кука с конично топче на края (обр. 15). По средата на всяка една от страничните скоби има профилирано правоъгълно разширение с една кръгла дупка, в която е стояла подбрадната пръчка. На всеки дял от зъбалеца са нанизани по две колелца, по един пръстеновиден еж и по два цилиндрични прешлена, всички изковани от желязо. В краищата на зъбалеца вместо осморки са нанизани по една незатворена халка, краищата на която са извити есовидно в куки с конични топчета на върховете. Тук са окачвани ремъците на оглавника. Краищата на подбрадната пръчка не са занитени, както е при повечето юзди от този вид, а са прегънати извън страничните

скоби. По своето устройство и особено по извитостта на страничните скоби и поставените куки вместо осморки за окачване ремъците на оглавника юздата на Койнаре ни представя един рядко срещан вариант на строгата тракийска юзда на лостове. Подобни на нея са намерени при Каменно поле[46], при Борован[47] и при Софрониево[48].

От представените дотук тракийски находки, засягащи главно нападателното и предпазното въоръжение на трибалите, а също и от някои особености на погребалните обичаи добиваме една по-пълна информация за някои страни от културата и светоразбирането на местните тракийски племена през първото хилядолетие пр. н. е.

---

[1] Б. Николов. Тракийските гробници от Могиланската могила. — МПК, XXVIII, 1988, кн. 3, с. 43.

[2] Х. Буюклиев. Две раннотракийски могилни погребения в Старозагорско. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 62.

[3] А. Милчев. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. — ГСУФИФ, 1956, с. 445.

[4] И. Велков. Могилна гробна находка при Торос. — ИАИ, XII, с. 415.

[5] Б. Николов. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. — Археология, XVIII, 1976, кн. 3, 38—51, обр. 1 и 6; Эпоха ранней бронзы в Северо-Западной Болгарии и некрополь у села Тырнава. — Tracia prahistorica. Supplementum Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, p. 192.

[6] Б. Николов. Тракийските гробници от Могиланска могила, 43—44.

[7] М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 118 и 157, табл. XXX, 1.

[8] А. И. Мелюкова. Вооружение скифов. — САИ, Д, 1—4, М., 1964, с. 53 и сл., табл. 20—7.

[9] Р. Попов. Новооткрити паметници от желязната епоха в България. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 280, обр. 143.

[10] Т. Ковачева. Нова колективна находка от бронзовата епоха при с. Върбица, Плевенски окръг. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 55—57, обр. 6-б.

[11] Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско. — ИАИ, XXVIII, С., 1965, с. 171, обр. 11.

[12] А. И. Мелюкова. Цит. съч., с. 50 и сл., табл. 20—7.

[13] А. М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. М., 1971, с. 135 и сл., табл. 1—3.

[14] Р. Попов. Цит. съч., с. 282—283, обр. 146-а, б.

[15] И. Велков. Нови могилни находки. — ИАИ, V, с. 51, обр. 77.

[16] D. P. Dimitrov and M. Čičkova. The Thracian city of Seuthopolis. — BAR, 38, 1978, fig. 55—5.

[17] A. Germanovič. Grčki tir krivog mača u našoj zemlji. — In: Vesnik vojnog muzeja, n 4, Beograd, 1957, p. 75, tabla I.

[18] Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 54.

[19] Б. Николов. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 186, обр. 26-а.

[20] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско. С., 1934, с. 116, обр. 140.

[21] William Reid. Histoire des armes. Paris, 1976, p. 17, fig. E.

[22] Б. Николов. Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг. — Археология, XII, 1970, кн. 1, с. 53, обр. 3 в, г.

[23] Л. Дуков. Земеделието и земеделските оръдия на труда в българските земи през античността. — Изв. Етнограф. институт и музей, VIII, С., 1965, 141—185.

[24] М. Чичикова. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, С., 1969, 60—61, обр. 16.

[25] И. Велков. ИАИ, V, 47—48, обр. 65 и 66.

[26] Г. Табакова - Цанова. Нови находки в Плевенския музей. — Археология, VI, 1964, с. 48, обр. 3-а.

[27] Непубликувани. В Могиланската могила юздите от този тип са три броя — една сребърна, намерена при скелета на ездитен кон, и две от желязо, открити при черепите на два коня, които са били запрегнати в колесница.

[28] А. Милчев. Трако-кимерийски находки в българските земи. — ИАИ, XIX, С., 1955, с. 359, фиг. 1 и 2; Д. Николов. Окръжен исторически музей Стара Загора (албум). С., 1965, фиг. 24; И. Венедиков. Находки от ранножелязната епоха. — ИВАД, XIV, 1963, с. 22, обр. 8.

[29] Б. Николов. — ИАИ, XXVIII, с. 170, обр. 10 а, б.

[30] И. Венедиков. Тракийската юзда. — ИАИ, XXI, с. 158.

[31] Б. Николов. Цит. съч., с. 169, обр. 8.

[32] Б. Николов. Фиалите от Рогозенското съкровище. — Изкуство, XXXVI, С., 1986, кн. 6, 8—16, №94.

[33] Б. Николов. Каните от Рогозенското съкровище. — Изкуство, XXXVI, 1986, кн. 6, 17—35, №158.

[34] Пак там, №162.

[35] Г. Китов. Скифосът от Стрелча. — Изкуство, XXIX, 1979, кн. 5, 27—31.

[36] P. Alexandrescu. Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans (II). — Dacia. T. XXVIII, n. s., Bucaresti, 1984, fig. 3.

[37] Г. Китов. Тракийски символични секири и амулети с изображения на животни. — Археология, XXI, 1979, кн. 2, 13—19.

[38] Б. Николов, С. Машов и П. Иванов. Тракийско сребърно съкровище от Рогозен. — Изв. музеите в Северозападна България, Т. XII, С., 1987, с. 13.

[39] И. Велков. — ИАИ, V, с. 41, обр. 58; Б. Филов, Цит. съч., с. 178, обр. 197; И. Велков и Х. М. Данов. Новооткрити старини. — ИАИ, XII, св. 2, 1939, с. 441, обр. 232; Л. Ботушарова. Погребение в глинен саркофаг при с. Песнопой. — ГМПлО, I, 1954, с. 265, обр. 8; Ц. Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. — В: Сб. Д. Дечев, С., 1958, с. 446, обр. 2; Г. Табакова-Цанова. Цит. съч., с. 48; В. Димова. Гробна находка от Обретеник, Русенско. — ИНМ Русе, II, 1966, с. 5; М. Чичикова. Цит. съч., с. 67, обр. 19; Д. Иванов. Колективна находка от антични бронзови шлемове от Русенско. — Археология, XIV, 1972, кн. 4, с. 51—56; П. Доневски. Бронзов шлем от Силистра. — ИНМ Варна, X (XXV), 1974, с. 285, табл. I.

[40] Н. Койчев. Материали от гробни находки в Новозагорско. — ИАИ, XIX, 1955, с. 57, обр. 4.

[41] И. Велков. ИАИ, V, с. 46, обр. 60 и 61.

[42] Непубликуван.

[43] Antike Helme. — Mainz, 1988, p. 44, Abb., K 50, 51; Antike Helm, Sammlung Axel Guttman, Berlin. — AG 137; AG 155.

[44] Б. Николов. Голямата чаша от Рогозенското съкровище. — Археология, XXVIII, 1987, кн. 3, с. 45, обр. 8-а-ж.

[45] Homer, Jl. X, 153; XIII, 443; XVI, 612; XVII, 528, Helbig. Das Homerische Epos aus den Denkmälern erläeutert. — Leipzig, 1887, p. 340.

[46] Б. Николов. — ИАИ, XXVIII, с. 189, обр. 32-б.

[47] Р. Попов. Новооткрити предисторически материали в България. — ГНМ, VI, 1936, с. 33, обр. 9.

[48] Б. Николов. Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг. — Археология, XXIII, 1981, кн. 3, с. 39, обр. 6-а.

Trouvailles thraces de la Bulgarie du Nord-Ouest

B. NIKOLOV

(Résumé)

Sont présentées des trouvailles thraces—principalement armement offensif et défensif, qui datent du Ve—IIe s. av. n. ère. Elles proviennent du territirie des régions administratives actuelles de Loveč et Mihailovgrad, mais ont été découvertes principalement entre les fleuves Ogosta et Iskăr. Elles sont découvertes fortuitement lors de différents travaux au champ et aujourd'hui sont conservées dans les collections du musée historique à Vratza. Une attention particuluière mérite un casque de bronze — type chalcidique (fig. 7 et 8). Nous rencontrons de nouveau les glaives courts akinakès et măchaera, qui sont connusjusqu 'à présent par un nombre limité de trouvailles (Fig. 2 a—c; fig. 3 a).

L'auteur estime que măchaera de fig. 3 a, qui se déstingue des modèles grecs, est apparu en terre thrace et peut être considéré comme une arme thrace caractéristique. Fait impression la facture réaliste de la hâchette amulette en bronze avec des représentations de taureau et de bélier (fig. 5 et 6). Les trois trouvailles de Ossène et de Koïnaré nous rappellent encore une fois que dans les tombeaux de combattants-cavaliers thraces, on rencontre le plus souvent ensemble: le long glaive, le couteau recourbé, la bride austère thrace de leviers et de pointes pour javelots (fig. 9 et 10). Les trouvailles funéraires de Galatine et de Koïnare nous présentent des caurotères de différentes époques — du Ve et IIe s. av. n. ère (fig. 13a—b). En y ajoutant le caurotère de bronze de la trouvaille près de Vărbica, région de Loveč, nous pouvons voir le développement de caurotère chez les Thraces pendant quelques époques.

Une attention méritent les brides de Ossène (fig. 10 b) et de Koïnaré (fig. 14 a et 15). Elles apparaissent comme une variante rarement recontrée de la bride rigide thrace en leviers avec mors bilobale de la fin de la haute époque de fer.

Вносна terra sigillata, открита в Ескус

АНА БАЛКАНСКА

Изследването обхваща фрагменти от вносна тера сигилата, открити при разкопките в Ескус през 70-те години[1]. През този период главна задача е локализирането и разкриването на форума и обкръжаващите го постройки[2]. Повечето от половината находки — кат. № 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 12, 18-18 а, 19, 20, произлизат от последната заключителна фаза (1970—1972) на разкопките на храма на Фортуна (I). Те включват проучването на терена, заеман от храмовия комплекс, зедно със съседните улици: кардинес от запад и изток и декуманус максимус пред входната южна фасада, като бяха изследвани уличните канали и отводнителният канал в двора на храма[3]. Приблизително четвъртината от находките — кат. № 7, 5, 16, 17, произлизат от разкопките на т. нар. Северна сграда (II), долепена до северната страна на храма на Фортуна, заедно с нейното североизточно крило, разположено надлъж покрай източния портик на форума, разкопки 1973—1974 г.[4] Един фрагмент — кат. № 4, е намерен на мястото, заемано от форумната базилика[5], кв. LXIII/23, разкопки 1978 г. Останалите находки — кат. № 10, 10 а—10 в, 11, 13, 14, са открити на различни места на форума.

Публикуваната тук за пръв път вносна тера сигилата от Ескус представлява много малка част от целокупния керамичен материал, както масов, така и художествена трапезна керамика, от периода I—VI в., открит по време на тези разкопки. Преобладаващо е количеството на късноримската вносна, както и на местни имитации тера сигилата, значително е количеството на силно фрагментираната тера I—VI в. Срещат се обаче и части от ранни амфори, между тях и с латински печат, както и гръцки печати върху дръжки на амфори от II—III в.[6] Най-многобройна бе ранновизантийската сиво-черна битова керамика, което е естествено поради това, че тя принадлежи към последния период от живота на римския и ранновизантийския град.

Най-ранната сигилата, която срещаме в Ескус, е от първата половина на I в. — епохата на Тиберий и Клавдий (кат. № 1, 2, 3, 4). За нейната малочисленост, струва ни се, не е без значение фактът, че досега само на отделни места се домогваме и сме успели да достигнем до ранния културен пласт. Също така единични са находките от края на века — епохата на Домитиан—Нерва (кат. №10, 11). Напълно е естествено от историческа гледна точка, че броят им чувствително нараства през преходния период: края на I — началото на II в., епохата на Траян (кат. №5, 6, 14, 13). Очебийно е обстоятелството, че керамиката от втората половина на II в. (кат. №7, 15, 16, 17) е открита в Северната сграда. В най-широки хронологически граници се разполагат находките от комплекса на храма на Фортуна, от нач. на I до нач. на III в., като оттук произлиза именно и най-късната сигилата сред разглежданата керамика (кат. №8, 9, 19, 20) от края на II — началото на III в. Ограниченото количество на обнародваната тук вносна тера сигилата от римската императорска епоха намира обяснение според нас в това, че нашите разкопки обхващат именно централната част на града, по-голямата част от която заема форумът под открито небе, а разположените наоколо постройки имат обществен характер, където археологическите материали, свързани със всекидневния бит, биха имали по-второстепенно място. Освен това вероятно немалък дял от интересуващата ни керамика е загубена за нашите изследвания, пропиляна при многократното дълбоко накърняване на културните пластове както от вкопаването на късноантичните и средновековни строежи, така и от изкопите за ограбване на първокласния строителен материал — каменни блокове и монументални архитектурни детайли, в недалечното минало. За съжаление сме лишени от възможността да допълним нашите находки и да обогатим наблюденията си с най-близкия сравнителен материал — тъй като резултатите от първоначалните сондажни разкопки в центъра на града не са цялостно и обстойно приведени в известност[7].

Разглежданата тера сигилата се разпределя между двете големи типологически групи — с гладки стени и с релефна украса, всяка от които в процеса на развитието си преминава през различни производствени центрове. В Ескус има образци от Северна Италия, Южна Галия, Средна Галия, Рейнската област, Горна Мизия. Откриваме изделия от прочутите ателиета в Ла Грауфесенк, Банасак, Лезу, Райнцаберн, Вестерндорф, Маргум. Разпознаваме стила на известни майстори, като Меркатор, Наталис и неговия кръг, Албуций, Цинамус, Фирмус I и др. Открити са четири печата.

От гледна точка на датировката материалът се групира в четири групи. Първата група обхваща керамиката от първата половина на I в. до Траян, включва североиталийска тера сигилата от времето на Тиберий и Клавдий (кат. №1, 2, 3, 4) и южногалска от времето на Домитиан—Нерва (кат. №10, 11). Втората група обхваща керамиката от края на I — началото на II в., управлението на Траян (-Хадриан), включва почти изключително южногалска керамика: с мраморoподобна повърхност от по-ранен тип (кат. №5)[8], с барботинна украса (кат. №6), ранна релефна (кат. №12, 13); тук спада по време и кат. №14 — засега първият случай у нас на тера сигилата от Средна Галия, Лезу, от епохата на Траян[9]. Третата група, която се отнася към втората половина на II в., включва средногалска керамика от Лезу; по това време в Ескус проникват ранни изделия на Райнцаберн (кат. №10, 18), като този център е застъпен и по времето на късните Антонини (кат. №7). Четвъртата група се отнася към края на II — началото на III в. Тя включва керамика от Райнцаберн (кат. №8, 9), Вестерндорф (кат. №19) и Маргум (кат. №20).

Първата група находки има голямо значение за топографията на Ескус, при проучването на историческото развитие на селището, за локализирането на отделните му части в системата лагер-цивилно селище преди времето на Траян и основаването на колонията[11], както и за проследяване на ранното проникване на керамична продукция от западните провинции, тясно свързано с изграждането на Долнодунавския римски лимес[12]. Втората и третата група находки са свързани с хронологията и периодизацията на градското строителство и архитектура на Ескус, съответстващи на статута му на римска колония, на неговия разцвет. Четвъртата група находки съвпада с периода на нов подем на града. През втората половина на III в. вносът от западните провинции постепенно се измества от местното производство тера сигилата. През IV—V в. прониква и се разпространява късноримската тера сигилата от източносредиземноморските центрове.

Каталог

Гладка сигилата

1. Храмът на Фортуна, 1971, източно кардо, дълб. 0,50 м (под уличното ниво). Фр. от стените на купа, Drag. 1, отличаваща се подобно на металните съдове, с остър ъгловат профил на гладките стени. Фирнисът в кафяво-червен цвят, с мек блясък. Отвън по изпъкналите профилирани ръбове около устието и в основата на стените при

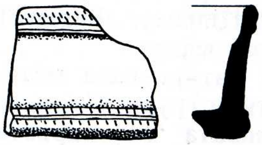
1

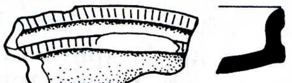
2

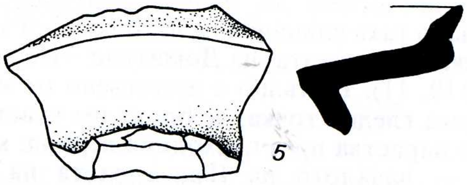
5

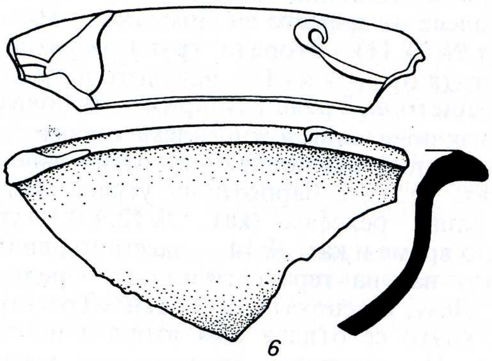
6

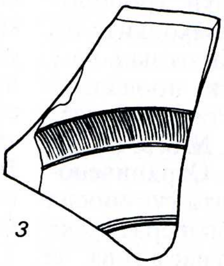
3

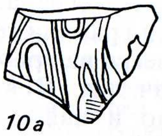
10 a

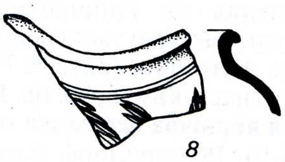
8

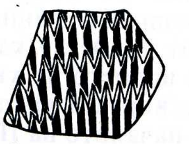
9

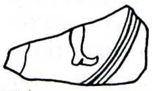
18 a

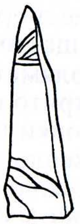
10 b

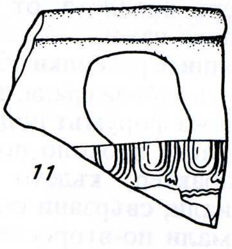
11

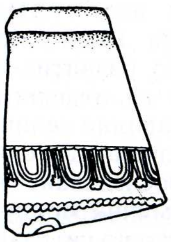
10

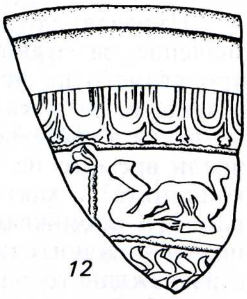
12

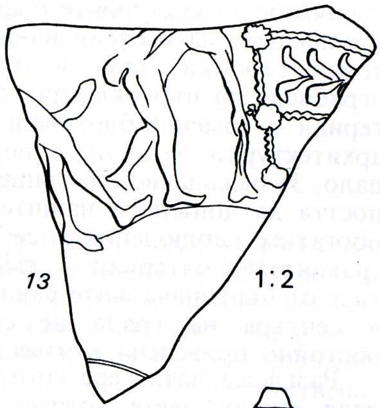
13

1:2

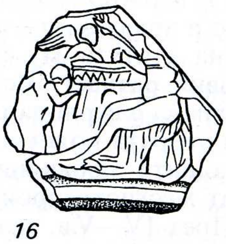
16

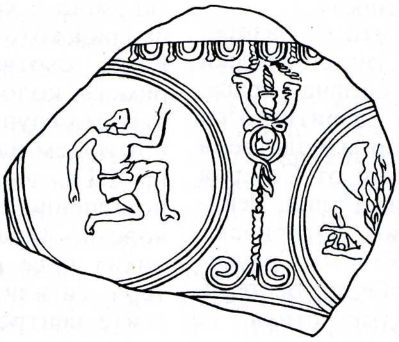
18

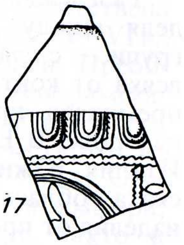
17

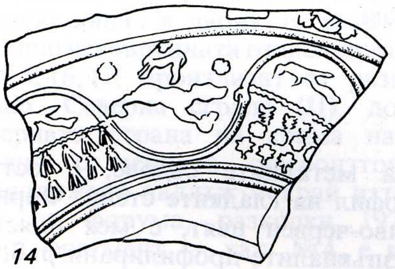
14

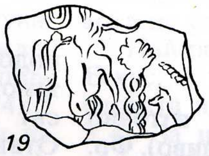
19

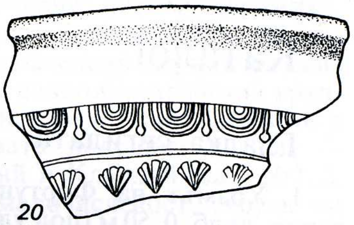
20

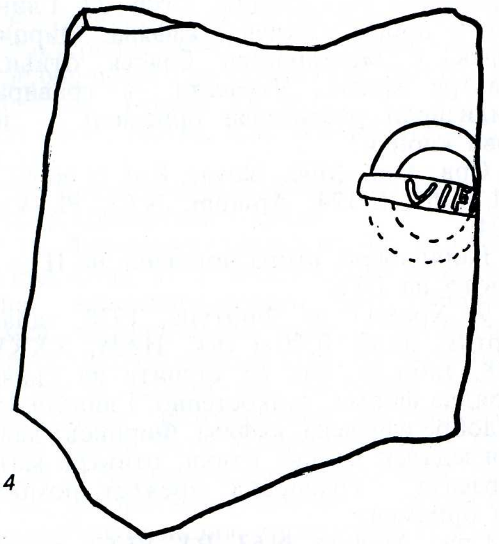

4

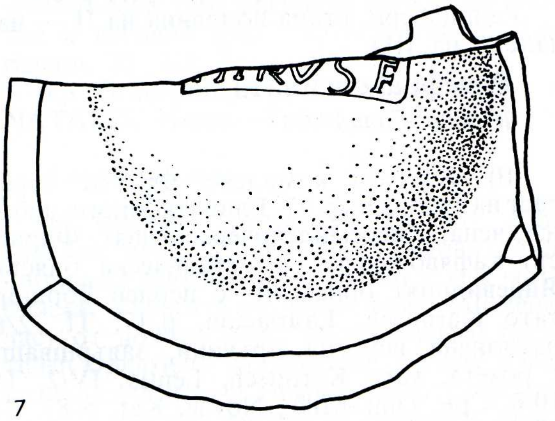

7

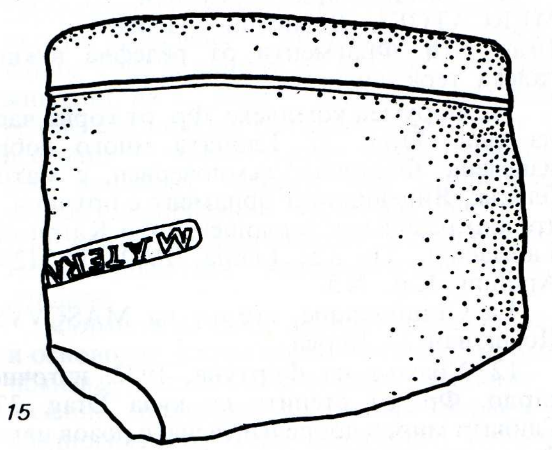

15

● Обр. 1. Фрагмент от стените на купичка Drag. I. Fig. 1. Fragment des parois de petite coupe Drag. I

● Обр. 2. Фрагмент от стените на купичка Drag. I. Fig. 2. Fragment des parios de petite coupe Drag. I

● Обр. 3. Фрагмент от дъно на паница Drag. I a. Fig. 3. Fragment de fond d'ecuelle Drag. I a

● Обр. 4. Фрагмент от дъно на купичка, североиталийска керамика. Fig. 4. Fragment de fond de petite coupe, céramique italique septentrionale

● Обр. 5. Фрамент от долната част на купа Drag. 16. Fig. 5. Fragment de partie inferieure de coupe Drag. 16

● Обр. 6. Фрагмент от стените на съд Drag. 36, детайл с барботинна украса. Fig. 6. Fragment des parois de récipient Drag. 16, détail avec décoration de barbotine

● Обр. 7. Фрагмент от дъно на купичка тип Drag. 33, Райнцаберн, Fig. 7. Fragment de fond de petite coupe type Drag. 33, Rheinzabern

● Обр. 8. Фрагмент от гърнение, Dech. 72, с гравирана украса. Fig. 8. Fragment de petit pot, Dech. 72, avec décoration gravée

● Обр. 9. Фрагмент от овоидно съдче с гравирана украса. Fig. 9. Fragment de petit récipient, avec décoration gravée

● Обр. 10. Фрагмент от горна част на купа Drag. 37, La Graufesenque в стила на Mercator. Fig. 10. Fragment de la partie supérieure de coupe Drag. 37, La Graufesenque, dans le style de Mercator

● Обр. 10. а—в) фрагменти от релефна южногалска terra sigillata. Fig. 10 a—в) fragments de terra sigillata gauloise méridionale en relief

● Обр. 11. Фрагмент от горна част на купа в стила на Mascuus. Fig. 11. Fragment de la partie supérieure de coupe dans le style de Mascuus

● Обр. 12. Фрагмент от стените на купа, La Graufesenque — Banassac, в стила на групата на Natalis. Fig. 12. Fragment des parois de coupe, La Graufesenque — Banassac, dans le style du groupe de Natalis

● Обр. 13. Фрагмент от стените на купа, La Graufesenque — Banassac, в стила на групата на Natalis. Fig. 13. Fragment des parois de coupe, La Graufesenque — Banassac, dans le style de Natalis

● Обр. 14. Фрагмент от долната част на купа, Drag. 29/37 средно галска terra sigillata в стила на Ioenalis. Fig. 14. Fragment de la partie inférieure de coupe, Drag. 29/37 terra sigillata gauloise méridionale, dans le style de Ioenalis

● Обр. 15. Фрагмент от горната част на купа, Drag. 37, Lezeoux с печат на Maternus. Fig. 15. Fragment de partie supérieure de coupe, Drag. 37, Lezeoux avec sceau de Maternus

● Обр. 16. Фрагмент от стените на купа, Drag. 37 стила на Albucius. Fig. 16. Fragment de parois de coupe, Drag. 37 dans le style Albucius

● Обр. 17. Фрагмент от горната част на купа, Drag. 37 стила на Cinnamus. Fig. 17. Fragment de la partie supérieure de coupe, Drag. 17, dans le style Cinnamus

● Обр. 18. — 18 а) фрагмент от купа, Drag. 37, стила на Firmus-I. Fig. 18 — 18 a) fragment de coupe, Drag. 37, style de Firmus-I

● Обр. 19. Фрагмент от купа, Rheinzabern, стила на Comicialis IV. Fig. 19. Fragment de coupe, Rheinzabern, style de Comicialis IV

● Обр. 20. Фрагмент от terra sigillata от Горна Мизия. Terra sigillata от Ескус, фрагменти с печати. Fig. 20 Fragment de terre sigillata de la Haute Mésie. Terra sigillata d'Oescus, fragments avec des sceaux

прехода към дъното — тесен пояс от щемпелувана украса.

Срв.: Drag., p. 85; Ohl., 3; Ruprechtsberger, p. 70, p. 83, Tf. GI/I—3; Karnitsch, Juvavum, Tf. I/I, 16; Ovilava, Tf. I/2, 5, II.

Късноаретински тип североиталийска керамика. Тиберий.

2. Храмът на Фортуна, 1971, източно кардо, дълб. 0,50 м (под уличното ниво). Фр. от стени на купичка, Drag. I, с нисък перваз. Глината и фирнисът като при № 1. Отвътре под устието два тънки успоредни жлеба; също тънък жлеб разграничава стените от дъното. Украсата като при № 1.

Срв.: Drag., S. 85; Schindler, Abb. 5/1, 2, 3; Ruprectsberger, Lentia, p. 70, 83, Tf. G. 1/1—3.

Късноаретински тип североиталийска керамика. Тиберий.

3. Храмът на Фортуна, 1971, Западно кардо, дълб. 1 м (уличния канал). Фр. от плоско дъно на чиния, Drag. Ia. Глината розова. Фирнисът с кафяво-червен цвят.

Гладка повърхност с огледален блясък. На дъното отвътре щемпелувана украса — широк пояс от фини коси чертички, близко сходство с изделията на Л. Гелиус.

Срв.: Karnitsch, Lentia, Bd. IV/2, Tf. 1/6; Ruprechtsberger, Lentia. Tf. G 2/6, 7, 8; Dim-Milč., Novae, p. 108 ff.; Rutkowski, 1963, 47.

Североиталийска керамика. Първа половина на I в. на н. е.

4. Форумна базилика, 1978, кв. LXII I/23, дълб. 0,80 м. НМПл, А-1765. Фр. от дъно на купа, с ниска пръстеновидна подставка. Глината тъмносивкаво-кафява, много добре изпечена. Фирнисът с тъмноръждиво, кафявочервеникав цвят. Отвътре в средата на дъното две концентрични, вързани окръжности, а диаметрално — правоъгълен продълговат печат, повреден, четат се три букви: VIF. По местоположение и форма на печата, по съдържание и форма на надписа — фамилното име в род. п. (няма място за лично име), отнася се до ранен тип печат.

Срв.: Dim.-Milč., Novae, Tf. II/29, S. IIO ff.

Североиталийска керамика. Първата половина на I в. на н. е.

5. Храмът на Фортуна, 1970, източно кардо, дълб. 0,20 м (от нивото на улицата, а 1,70 м от повърхността на съвременния терен). Фр. от долна част на купа, Drag. 16. Глината червена, фирнисът — жълта основа, мраморен орнамент с фини, червени, вълнообразни линии.

Срв.: Drag., p. 97, 98; Dim.—Milč., Novae, S. 113.

Южна Галия. Последната четвъртина на I — първа четвъртина на II в.

6. Храмът на Фортуна, 1970, дворът на храма, ЮЗ ъгъл, каналът покрай западния портик, дълб. 0,90 м (вж. ИАИ, XXXVII, с. 14, 16, 18, обр. 8). Фр. от полусферична купа, Drag. 36. Глината червена. Фирнисът светлокафяво-червен, с металически блясък. Украсата върху широко извитото навън устие — барботина, бръшлянов мотив.

Срв.: Karnitsch, Lentia, IV/2, 41/1, 2; Dim.-Milč., Novae, № 41, 44.

Южна Галия. Флавиите — Траян.

7. Северна сграда, 1974, СИ крило. Фр. долна част на купичка, Drag. 33. Глината много добре изпечена, тъмнорозов цвят. Фирнисът светлокафяв, с металически блясък. Отвътре, по средата на дъното, диаметрално поставен печат, половината от него отчупена, началните букви запазени само в основата: TARVVSFE.

Срв.: Karnitsch, Lentia, IV/2, Tf. 45/3.

Райнцаберн, късна епоха на Антонините.

8. Храмът на Фортуна, 1970, западен портик, южния край, дълб. 0,20 м (вж.: ИАИ, XXXVII, с. 38; с. 18, тбл. 8). Фр. от горна част на гърненце, Déch. 72. Глината много добре изпечена, кафява. Фирнисът кафяв, с металически блясък отвън, а отвътре матов. Украсата — гравирана: стилизиран растителен орнамент — палмови клонки?

Срв.: Dim.-Milč., Novae, Kat. N 66, 67, Tf. VII/66, 67, S. 124; Apulum, N 62, Pl. VI/62, p. 249.

Райнцаберн, втора половина на II — началото на III в.

9. Храмът на Фортуна, 1970, западен портик, дълб. 0,20 м (вж. ИАИ, XXXVII, с. 18, табл. 8). Фр. от стените на съдче с овоидна форма, тънкостенно. Глината много добре изпечена, кафява. Фирнисът кафяв, с огледален блясък отвън, отвътре матов. Украсата — гравирана: мрежест, ромбовиден орнамент.

Срв.: Apulum, N 63, P1, VI/63, p. 258.

Райнцаберн, втора половина на II — началото на III в.

Релефна сигилата

Южна Галия

10. Форумен комплекс. Фр. от горна част на купа, Drag. 37. Глината много добре изпечена, с керемиденочервен цвят. Фирнисът кафяво-червен, с металически блясък. Яйцевидният орнамент с перлен бордюр, като Karnitsch, Lauriacum, p. 17, Tf. 2/6; наклонени перлени пръчици, завършващи с розета, като Karnitsch, Lentia, IV/2, Tf. 10/6. Срв. Dim.-Milč., Novae, Kat. N 87, Tf. IX/87, S. I26.

La Graufesenque, елементи от стила MERCATOR. Домитиан—Нерва.

10a—10b. Фрагменти от релефна южногалска тера сигилата.

11. Форумен комплекс. Фр. от горна част на купа, Drag. 37. Глината много добре изпечена. Фирнисът тъмночервен, с матов блясък. Яйцевидният орнамент с пръчици, с тройно разчленен завършек, като Karnitsch, Lauriacum, Tf. 2/5; Lentia, IV/2, Tf. 12/4; Apulum, Kat. N 5.

La Graufesenque, стилът на MASCVVS. Домитиан — Нерва.

12. Храмът на Фортуна, 1972, източно кардо. Фр. от стените на купа Drag. 37. Глината много добре изпечена, с розов цвят. Фирнисът ясночервен, с мек блясък. Яйцевидният орнамент с гладък бордюр, като Karnitsch, Lauriacum, Tf. 3/4; Lentia, IV/2, 13/7, 14/3, 15/2, 3; с широки, плоско отпечатани дъги, с пръчици отдясно, завършващи със звездообразно разчленен край, като Karnitsch, Lentia, Tf. 14/4. Полето на украсата разчленено на метопи чрез отвесни перлени линии, като Karnitsch, Lentia, Tf. 19/2, 20/2; Apulum, 4, 6. В обрамченото поле ловна сцена: хищник разкъсва плячката си,

изображението неясно, предадено сумарно. Характерният венец от лотосови цветове, отделящ полето на украсата от дъното, като Karnitsch, Lentia, Tf 16/1, 2; Tf. 17/3, 4, 7; Dim.-Milč., Novae, Kat. N 84, S. 115, 125, Tf. IX/84.

La Graufesenque-Banassac, кръга на NATALIS. Домитиан—Траян

13. Форумният комплекс. Фр. от стените на съд, Drag. 37. Глината много добре изпечена, керемиденочервен цвят. Фирнисът тъмен, червено-кафяв цвят, с метални блясък. Декоративната система се състои от метопи и полета със свободни фигурни композиции, разграничени със зигзагообразни линии, като Karnitsch, Lentia, Tf. 11, 12, 18/2. Хоризонтално разположен, растителен, декоративен елемент — двулистник, наподобяващ лилия, характерен за късната южногалска тера сигилата (стила на Наталис и неговия кръг), като Karnitsch, Lauriacum, Tf. 3/5; Lentia, Tf. 16/1.

La Graufesenque — Banassac, кръга на NATALIS. Нерва—Траян.

Средна Галия

14. Форумен комплекс. Фр. от долна част на купа, Drag. 29/37. Розова глина. Фирнисът светлокафяво-червен, с мек матов блясък. Украсата от двоен фриз. Запазена е част от долния пояс. Вълнообразен растителен орнамент от ластари. Между извивките — фигура на тичащо животно (куче?), на д., а над нея фигура на сърничка, между две неясни изображения — миниатюрни декоративни елементи (розети?). Полето под дъгите разделено с хоризонтална перлена линия: горе в люнета — фигури на тичащи животни, на л., долу — мотив от шахматни редове стилизиран растителен орнамент. От л. страна — характерният т. нар. стреховиден орнамент (според нас стилизирани млади, недоразвити кестенови листа); от д. страна — шишарковидни и други растителни орнаменти, наподобяващи листа и плодове.

Формата на съда, декоративната система и основните декоративни мотиви и елементи показват силно южногалско влияние — явление, присъщо за ранния период на среднogалската тера сигилата. Изпълнението и отделни декоративни детайли, напр. много фината перлена линия, са черти, свойствени за стила на IOENALIS, чийто творчески период е 100—120 г. Семплотата, с която се отличава изделието, насочва към по-ранния период на неговата дейност.

Срв.: Stanfield-Simpson, p. 35—40; Pl. 167/6, 7; p. 35/4; p. 37/10; Pl. 35/412; Dim.-Milč., Novae, S. 115.

15. Северна сграда, 1973, кв. XCII/51, дълб. 1 м. НМПл, А—1306. Фр. от горна част на купа, Drag. 37. Глината керемиденочервена. Фирнисът кафяво-червен, гладка лъскава повърхност.

Печат върху гладкия пояс под устието, тесен, правоъгълен, косо поставен, нагоре с основата на буквите, липсва окончанието на името: MATERN[VS] или MATERN[I], известен грънчар, който работи с керамиците-декоратори от Лезу CENSORINVS (150—180 г.) и PATERNVS (145—190 г.). Печатът е косвено доказателство за внос на изделия за Цензоринус и Патернус в Ескус. За тяхното разпространение в Долна Мизия свидетелствуват находките от Нове.

Срв.: Stanfield-Simpson, p. 192, 194. Dim.-Milč., Novae, N 105, 6.

Lezoux. Втора половина на II в.

16. Северна сграда, СИ крило, 1974, кв. LXXVIII/96, дълб. 1, 56 м. Два фр. от стените на купа, Drag. 37. Глината добре изпечена. Фирнисът с наситен червен цвят и огледален блясък. Запазена част от фигурна композиция в свободен стил. В полето на украсата се различава печат, поставен вертикално, който не се чете, силно изтрит. Представен е митологичен сюжет, предаден като жанрова сцена: тоалет на Венера (за фигурата на Венера, срв: Oswald, Index..., Pl. XVIII ·333—335), в обкръжението на две детски крилати фигури (за фигурите на Ероси, срв.: Oswald, Index, Pl. XXI/397—400). Според качествата на глината и изработката фр. се отнася към среднogалската тера сигилата. Въпреки че печатът не се чете, стилът разкрива автора. Грижливият рисунък, завършеността на композицията, раздвижеността и пластичността на фигурите и същевременно характерната театралност на позите и движенията (срв.: Rutkowski, 1958, p. 168—169, fig. 1), реалистичното представяне на детайли в облеклото и обстановката, като същевременно е налице орнаменталност, постигната чрез отделни декоративни елементи, са отличителни черти в изразните похвати на ALBVCIVS — един от забележителните майстори на Лезу, чийто творчески период е 150—190 г. (Срв.: Stanfield-Simpson, p. 215—217; Pl. 120/6, 121/27, 29). Идентифицирането на тази находка е нов принос към въпроса за вноса на тера сигилата от Средна Галия в Долна Мизия, тъй като с нея се засвидетелствуват за пръв път у нас изделията на Албуций.

Lezoux. Късната епоха на Антонините.

17. Северна сграда, СИ крило, 1974 г. Фр. от горна част на купа, Drag. 37. Глината добре изпечена, с тъмнорозов цвят. Фирнисът кафяво-червен, с блясък. Яйцевидният орнамент с големи двойни дъги; пръчиците от д. пресукани, завършващи с топче, извито на л. (Срв.: Stanfield-Simpson, p. 264, 3/1; p. 265, 4/1, Pl. 160/35).

Под яйцевидния орнамент перлен бордюр. Средният пояс на украсата се състои от система медалиони и метопи, отвесната разграничителна линия помежду им — астрагален орнамент, много фино изпълнение, в горния край завършващ с топка (Срв.: Stanfield-Simpson, p. 265, 4 (2), Pl. 160/37; Karnitsch, Lauriacum, Tf. 6/1, 2). В широк медалион, обрамчен с два гладки кръга, е поместена животинска фигура — в запазената част личи главата в профил на д. (срв.: Dim.-Milč., Novae, Kat. N III. Стилът на CINNAMVS, творчески период 150—180 г.) G. Simpson, Samian Pottery, p. 220. — Един от най-изтъкнатите производители и износители на тера сигилата през втората половина на II в.

Срв.: Stanfield-Simpson, p. 263; 266, Fig. 47/I; Pl. 157/13; 158/21, 22; 159/27; 160/46; 162/61.

Lezoux. Късната епоха на Антонините.

Райнцаберн

18. Храмът на Фортуна, 1972, източно кардо. Фр. от купа, Drag. 37. Глината керемиденочервена, фирнисът светлокафяв, матов. Яйцевидният орнамент, срв.: Ri.-Lu. VI, 262/17. Украсата се състои от медалиони, разделени от декоративен мотив с двоен рог на изобилието. Медалионите обрамчени с двойни гладки кръгове. Запазен е медалион в средата с коленичеща мъжка фигура; от д. медалион — запазена само част от него, с неясно (фрагментирано) изображение (орел?).

Срв.: Karnitsch, Lauriacum, Tf. 14/5—6; S. 23.

Стилът на Фирмус I, Епоха на Антонините.

Вестерндорф

19. Храмът на Фортуна, 1970, западно кардо. Фр. купа, Drag. 37. Глината светла. Фирнисът червено-кафяв. Яйцевидният орнамент като Brukner, Rimska Keramika, Beograd, 1981, T. 36/II9, 120; Kellner, RCRF Acta, 1981, S. 178, E_3. Той е широк, с три дъги и малко езиче, без пръчици. Във фигурната композиция централно място заема фигурата на фаун с крака на козел — умален отпечатък от M 94 (COMITIALIS IV) от Райнцаберн; срв.: Kellner, RCRF Acta, 1981, S. 130/18.

С тази находка отпада твърдението на Rutkowski, 1967, че в Ескус не е застъпена керамиката от този център.

Края на II — началото на III в.

Горна Мизия

20. Храмът на Фортуна, западно кардо, 1971. Фр. от горна част на купа, Drag. 37. Тънкостенна. Глината розово-кафява. Повърхността силно повредена, фирнисът изтрит, запазени само следи — червено-кафяв, с блясък. Яйцевидният орнамент като у Rutkowski, 1968, fig. 3, 4, 8; срв.: Dim.-Milč., Novae, S. 114. Налице е сходството в декоративните мотиви с късната южногалска сигилата, срв.: D. Gabler, 1976, 154—155.

Маргум. Началото на III в.

× Номерата на образите отговарят на номерата в каталога.

---

[1] T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel. 1987, p. 7 ff., 9—12, Abb. 3.

[2] Пак там, с. 10 сл., обр. 3 (I, II, IV).

[3] Пак там, с. 12 сл., с. 18, обр. 8.

[4] Пак там, с. 11, обр. 3 (II), с. 14.

[5] Пак там, с. 11—12, обр. 3 (IV).

[6] А. Балканска. К вопросу о греческих амфорных клеймах римского времени (II—III в.), Ереван, 1979.

[7] I. Ivanov. Der Fortuna-Tempel, p. 9.

[8] H. Dragendorff. p. 97—98. A. Dimitrova-Milčeva. Novae, 1987, p. 113.

[9] A. Dimitrova-Milčeva. Novae, p. 115.

[10] P. Karnitsch. Lauriacum, p. 23.

[11] T. Ivanov. Architekturschmuck des Forumkomplexes, 1986, p. 498; Der Fortuna-Tempel, p. 7—9, 14.

[12] T. Ivanov. 1986, p. 498.

Литература и съкращения

Apulum, 1979	= D. Isac-M. Rusu-C. L. Baluta. Descope riri de terra sigillata la Apulum. – Apulum, XVII, Alba Julia, 1979.
Brukner, 1981	= O. Brukner. Rimska keramika u Jugoslavenskom delu provincije dolnje Panonije. Beograd, 1981.
Déch.	= J. Déchelette. Les vases céramique de la Gaule Romaine, T. I-II. Paris, 1904.
Dim.-Milč., Novae, 1987	= Al. Dimitrova-Milčeva. Importierte terra sigillata aus Novae. – Bull. de l'Institut d'Archéologie, Acad. bulg. des sciences, XXXVII, 1987, p. 108—152.
Drag.	= H. Dragendorff. Terra Sigillata. – Bonner Jahrbücher, 96-97, 1985, S. 18-155.
Gabler, RCRF Acta, 1976	= D. Gabler. Der Einfluß der südgalischen Sigillaten auf die pannonischen Topfereien. – RCRF Acta, 16, 1976, S. 154-155.
Ivanov, Architekturschmuck, 1986	= T. Ivanov. Architekturschmuck des Forumkomplexes der Colonia Ulpa Oescensium in Untermoesien. 13. Intern. Limeskongress, Aalen 1983. Stuttgart, 1986, S. 498-503.
Ivanov, Der Fortunatempel, 1987	= T. Ivanov. Der Fortunatempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior. Bull. de l'Institut d'Archéologie, XXXVII, 1987, p. 7-60.
Karnitsch, Lauriacum	= P. Karnitsch. Die verzierte Sigillata von Lauriacum. – Forschungen in Lauriacum, 3, Linz, 1955.
Karnitsch, Ovilava	= P. Karnitsch. Die Reliefsigillata von Ovilava. – Schriftreihe des Instituts für Landekunde von Oberösterreich, 12, Linz, 1959.

Karnitsch, Juvavum = P. Karnitsch. Sigillata von Juvavum. – Jahresschrift des Salzburger Museums. Salzburg, 1971.
Karnitsch, Lentia = P. Karnitschen. Die Kastelle von Lentia (Linz). Linzer Arch. Forschungen, Sondh. IV/2. Linz, 1972.
Kellner, RCRFActa 1981 = H. J. Kellner. Die Bildstempel von Westerndorf. – RCRF Acta, 1981.
Ohl. = L. Ohlenroth. Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. – BRGK, 24-25, 1934-1935, S. 234-254.
Oswald, Index = F. Oswald. Index of Figure-types on terra Sigillata (Samian Ware). Liverpool, 1936-1937 (Nachdr. London, 1964).
Schindler, RCRFActa, XVI, 1976 = M. Schindler. Service I und II Formen eines auf dem Magdalensburg importierten italischen Sigillata-Fabrikates. – RCRF Acta, XVI, 1976.
Ri.-Lu. VI = H. Ricken-Ch. Fischer. D. Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von Wilhelm Ludovici in Rheinzabern 1901-1904, Bonn, 1963.
Ruprechtsberger = E. Ruprechtsberger. Terra sigillata von Lentia. – Linzer arch. Forschungen, Linz, 1980.
Rutkowski, 1958 = B. Rutkowski. "Terra sigillats" znalezione w Polsce. – Archeologia, X, 1958, 167.
Rutkowski, 1963 = B. Rutkowski. Some Remarks on the Roman Pottery in Bulgaria. – RCRF Acta, 5-6, 1963-1964.
Rutkowski, 1967 = B. Rutkowski. The Export of the Westerndorf Ware. – Archeologia, 1967, 18, 55-69.
Rutkowski, 1968 = B. Rutkowski. A Fragment of a Mould for decorated Sigillata from Margum. – RCRF Acta, 10, 1968, 1-28.
Stanfield-Simpson = J. A. Stanfield and G. Simpson. Central Gaulish Potters. London, 1958.
Simpson, 1972 = G. Simpson. Samian Pottery and a Roman Road ad Cordbridge. – Arch. Aelina, 50(1972), 4.
Балканска, греческих амф. клеймах = А. Балканска. К вопросу о греческих амфорных клеймах римского времени (II – III в). – Проблемы античной истории и культуры. „Эйрене“ XIV, Ереван, 1979, с. 244 – 248.

Terra sigillata importée découverte à Oescus

A. BALKANSKA

(Résumé)

Objet de la présente étude sont les fragments de terra sigillata découverts au cours des années 70 lors des fouilles à Oescus. Ici pour la première fois est publié pareil genre de céramique qui représente une partie minime de toute matériel céramique aussi bien de la céramique de masse que de la céramique d'art de table de la période du Ie—VIe s. de notre ère. On rencontre également des fragments d'amphores anciennes, certaines d'entre elles aves des sceaux latins, ainsi que des sceax grecs sur des anses d'amphores du IIe—IIIe s. La plus nombreuse est la céramique gris-noir, domestique de la haute époque byzantine. La quantité considérable de terra sigillata importée de l'époque impériale romaine trouvée s'explique par le fait que nos fouilles embrassent avant tout la partie centrale de la ville où se trouvait le forum découvert, tandis que les constructions situées aux alentours ont un caractère public, où les trouvailles liées à la vie quotidienne occupant une place secondaire. Au point de vue de la datation le matériel est réparti en quatre groupes. Le premier groupe comprend la céramique de la première moitié du Ier siècle jusqu'à Trajan, le deuxième — de la fin du Iers. au début du IIe s. — le gouvernement de Trajan (Hadrien), le troisième groupe se rapporte à la deuxième moitié du IIe s., tandis que le quatrième — vers la fin du IIe au le début du IIIe s. La terra sigillata étudiée est répartie entre les deux grands groupes typologiques — aux parois polies et à décoration en relief.

Ветерани от Legio XXX Ulpia в Августа Траяна (провинция Тракия)

ДИМИТЪР НИКОЛОВ

През 1975 г. в Старозагорския музей постъпи мраморен блок с размери: вис. 0,50 м, шир. 0,60 м и деб. 0,60 м. Горе и долу блокът е очукан. Намерен е на около 500 м западно от стените на Августа Траяна, в западните покрайнини на съвременния град. Инвентиран е под № 2 Сз 1971.

На лицевата страна на блока са запазени 6 реда от латински надпис. Буквите са дълбоко и правилно издълбани. Височината им е около 5 см. Съкращения на втория и третия ред. Лигатури: р. 5 ME.

Надписът се чете така:

.................[ve]—
teranus [ima]—
ginifer vex (illationis)
Leg (ionis) Ulp (iae) X[XX]
[s]ibi et suis p[ro]
memoria vi[vo]
fecit.

На първия липсващ ред е стояло името на този, който е поръчал да се изчука надписът. Ако съдим по броя на буквите, които могат да се поберат в един ред (около 12), и като имаме предвид, че три от тях са принадлежали на следващата дума, то трябва да приемем, че са посочени две имена. Първото може би е било съкратено. В такъв случай то е било войнишко и едва ли е съдържало данни за етническата принадлежност на ветерана. Вероятно надписът е започвал с посвещение на подземните богове dis manibus и е било написано на отделен ред. Така че целият надпис е имал 8 реда. В превод надписът гласи:

....
...............ве-

теран, имагинифер на
вексилацио от XXX Улпиев легион
за себе си и за своите (близки)
за (вечна) памет направи приживе.

Макар и кратък, надписът съдържа определена историческа информация.

От един, намерен в самия град надпис е известно, че в Августа Траяна са живели ветерани, които по времето на Александър Север са построили със свои средства Augustaeum, посветен на самия император и на Юлия Мамея[1]. В надписа обаче не се споменава от коя военна част са били тези ветерани. Това научаваме от новия надпис.

Legio XXX Ulpia е сформиран в навечерието или по време на самата война на император Траян срещу даките — началото на II в. Непосредствено след войната бил разквартируван в Бригецио (Горна Панония). През 114 г. той участвувал в Партската война. След това бил настанен на лагер край гр. Ветера (провинция Германия), където пребивавал до късната античност. Голяма е неговата роля за победата на Септимий Север над съперниците му за трона в края на II в. Отличен е от Траян с епитета victrix, а от Септимий Север — с Pia Fidelis. Надписът от Стара Загора посочва, че легионът е излъчвал и самостоятелни бойни единици (вексилации), в една от които е служил и нашият ветеран. Освен това досега не беше известно, че неговите ветерани са настанявани в нашите земи.

Длъжността imaginifer (от imago и fero) означава и точен превод „образоносец". Имагиниферите са носили портрета на властвуващия в момента император, като знаменосците (aquiliferi)-те били по един за всяко военно поделение (легиони, вексилации, кохорти)[2]. Имагиниферите принадлежали на подофицерския състав. Поради малобройността на тези длъжности и надписите, където се споменават, са редки. В нашите земи досега са намерени само два надписа, в които се споменават имагини-

● *Обр. 1. Мраморен блок с латински надпис от Августа Траяна. Fig. 1. Bloc de marbre avec inscription en latin de Augusta Trãiana*

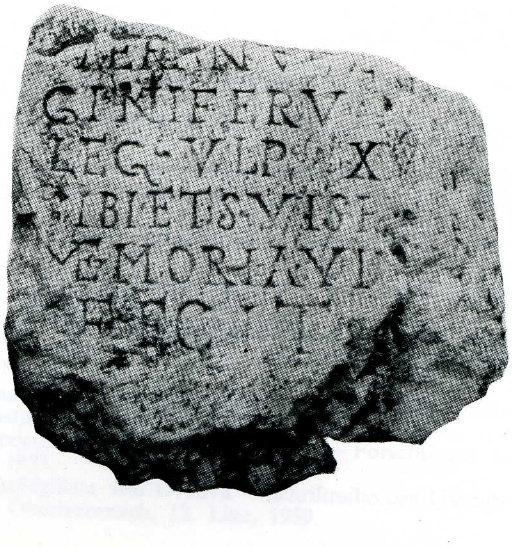

1

фери. И двата са от Долна и Горна Мизия. Единият е от Нове, а другият от Алмус[3]. В Тракия досега такива надписи не са намирани.

Както е известно, латинските надписи в Тракия са сравнително малко. Те са свързани с военни лагери, с войници и ветерани, както и с чиновници от фиска. Това ни дава основание да смятаме, че тези две ведомства са били на централно подчинение и не са влизали в прерогативите на местните градове[4].

В Старозагорския музей досега са постъпили само три надписа на латински език. Единият е споменатият вече надпис от града[5], а третият е нанесен на една мраморна колона, намерена край с. Дълбоки, по пътя Августа Траяна — Анхиало. Тя първоначално е била надгробен паметник, най-вероятно за друг ветеран, а по времето на Диоклециан и Константин Велики последователно е използувана за милиарен знак[6].

Уволняването на ветераните е станало групово, по набори. След уволнението те са били настанявани групово в отредените за тях места. До император Хадриан ветераните са оземлявани с по 200 югера = 500 дка земя. През I в. в Тракия са били настанени ветерани, които са образували отделни градове, като Деултум и Апри. След Траян, когато територията на Тракия и Долна Мизия била разделена между създадените градове, създаването на нови ветерански селища не е било възможно. Тогава ветераните били разпределяни по териториите на градовете. В градовете те нямали пълни политически права, а имали статут на consistentes и образували отделна политическа общност (община)[7]. Те и техните наследници обаче с разни благодеяния към града са получавали право да участвуват в политическия му живот и дори да бъдат избирани в управителните им тела. Ставали булевти (градски съветници). Навярно с такава цел е бил построен и августеумът в Августа Траяна. Това е израз на почит и към императора, и към града.

Дали ветераните са живели в самия град или вън от него, не е ясно. Изглежда обаче, че са имали отделен некропол. На мястото, където е намерен надписът, преди години бяха открити две мраморни фигурки на бик, които можем да свържем с египетското божество Апис, много популярно по времето на Александър Север. Малко по̀ на запад са откривани гробници, в една от които бе намерено бронзово „войнишко“ огледалце, на капаците на което е възпроизведен медалион на Нерон[8].

Ветераните били оземлявани предимно в т. нар. императорски провинции, а по-рядко в прокураторските, които били подвластни на Сената. Може би поради това в Долна Мизия, която е императорска провинция и особено в западните ѝ части, са били настанени повече ветерани, отколкото в прокураторска Тракия. Това се вижда от археологическите проучвания. Там са открити повече надписи и военни дипломи. В откритите напоследък вили в Михайловградско и Врачанско бяха разкопани некрополи без могили. Там са били настанени ветерани от нетракийски произход за разлика от териториите на Никополис ад Иструм и на Марцианопол, където преобладават могилните некрополи. Този факт е отбелязан още от В. Миков[9], без да е изтълкуван правилно.

Император Хадриан заменил оземляването с парично възнаграждение вероятно поради изчерпване на поземлените фондове. Това изменение обаче не се е превърнало в традиция. Уверени сме, че и настанените в Августа Траяна ветерани са били оземлени. Това ще е станало чрез секвестиране на част от градската територия. Най-вероятно това е станало по времето на император Александър Север, когото ветераните в Августа Траяна са почели с построяването на августеума.

Възможно е нашите ветерани да са били войници по времето на император Септимий Север. Следователно и вексилацното, в което са служили, е участвувало във войната на Септимий Север срещу Песцений Нигер и Албин.

Така надгробният надпис на имагинифера от Августа Траяна ни предлага нови факти за историята на града и за Римска Тракия.

---

[1] Д. П. Димитров. Антични паметници от Стара Загора и нейните околности. — ИБАИ, VII, 1932—33, 291.

[2] Р. Иванов. В римската войска на Горна и Долна Мизия (дн. Северна България) през Принципата. — Археология, 1983, кн. 1—2, 50.

[3] Пак там, 50.

[4] Д. Николов. Организация на градовете в Римска Тракия. — Поселищен живот в Тракия. Т. I, Ямбол, 1982, 90.

[5] Вж. бел. 1.

[6] Василка Герасимова-Томова. Три латински надписа от с. Дълбоки, Старозагорско. — ИМЮИБ, т. XI, 1988, 29.

[7] Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I—III в.). — ГСУ ФКНФ, 1980, № 72, 2, 19.

[8] Под печат в сп. Нумизматика.

[9] В. Миков. Надгробните могили в България. — АОБ. С., 1957, 217.

Vétérans de la XXXe Légion Ulpia à Augusta Trajana (province Thtace)

D. NIKOLOV

(Résumé)

L'auteur publie une inscription inconnue d'un vétéran de la XXXe légion d'Ulpia, installé à Augusta Trajana. Le vétéran a été imaginifer dans le vexillatio de la légion. En mettant en rapport l'inscription nouvellement découverte avec une autre, trouvée également à Stara Zagora, l'auteur estime que les vétérans sont instalés à Augusta Trajana au temps d'Alexandre Sévère en l'honneur duquel ils ont construit à Augusta Trajana un augusteum. Les Sévères étaient redevables à cette légion qui a prêté une aide essentielle à Septime de tenir tête à ses rivaux pour le trône.

Ранновизантийска стъкларска работилница

КИНА КОЙЧЕВА

От 1975 г. в местността „Градище“ край град Габрово се провеждат археологически разкопки на укрепление, чиято датировка се вмества в границите от началото на IV в. до самото начало на VII в.[1] В този хронологичен обхват то прераства от кастел за охрана на пътя през Шипченския проход в малък укрепен град[2]. Разположено по десния бряг в горното течение на реката Янтра върху естествено защитено скално плато, укреплението попада в планинската зона на провинция Долна Мизия, район, чиято роля в културно-историческия аспект на изследванията все още не е достатъчно добре изяснена.

Сред разкритите останки на повече от четиридесет сгради, чиято интерпретация въз основа на архитектурно-строителните белези и находките определя жилищно-стопанското им предназначение[3], се откроява означеното с № 36 помещение. В общия градоустройствен план то попада в югозападния сектор на селището (обр. 1). Правоъгълната в план постройка (обр. 2) е ориентирана с надлъжната си ос в посока югозапад — североизток и вътрешните ѝ размери се свеждат към 8,70/6,20 м. Входовете са два: от югозапад (ширина 1,70 м) и от северозапад (широк 1,00 м). Зидовете, дебели 0,90 м, са градени от камък с калова спойка, в грубо оформени редове. Основите им са вкопани в стерилен пласт. Запазената суперструкция (с височина от 0,30 до 0,60 м) съвпада с културния слой II (0,50—0,80 м).

Във вътрешността на помещение № 36, край северозападния и североизточния зид, в основата на слой II се проследява плътна глинена замазка с дебелина 0,04—0,05 м, със следи от силно обгаряне. В резултат на това тя е придобила червено-кафяво до черно оцветяване. Около нея се откриват примеси от много въглени и дървесна пепел. Тази замазка оформя край зидовете контурите на шест неправилно окръглени площадки с диам. 0,90—1,10 м, положени върху здравата лескова основа на терена. Глинените площадки край северозападния зид са означени с № 1—3, а край североизточния с № 4—6. Между тях се проследяват частично запазени останки от каменни зидове, които ги отделят една от друга. По-добре е запазен зидът между площадки № 4 и № 5 (обр. 3). Той е дебел 0,50 м, запазен на дължина 0,60 м и във височина 0,40 м. Граден е от средно големи, грубо обработени камъни, споени с кал. При разчистването им бяха намерени парчета дебела глинена замазка. Лицевата повърхност на зида, както и парчетата мазилка са обгорели.

Установените останки от глинена замазка, оформена в площадки, разграничени с напречни зидове, със следи от продължително въздействие на висока температура, могат да бъдат определени като шест огнища, чието разположение в редици край стените и данните за еднотипния начин на изграждане показват връзка с производствен процес.

Към интерпретацията на тези твърде обезличени съоръжения отношение има част от инвентара в помещението. Сред находките преобладават части от плоско прозоречно стъкло — над 100 броя (обр. 6), и

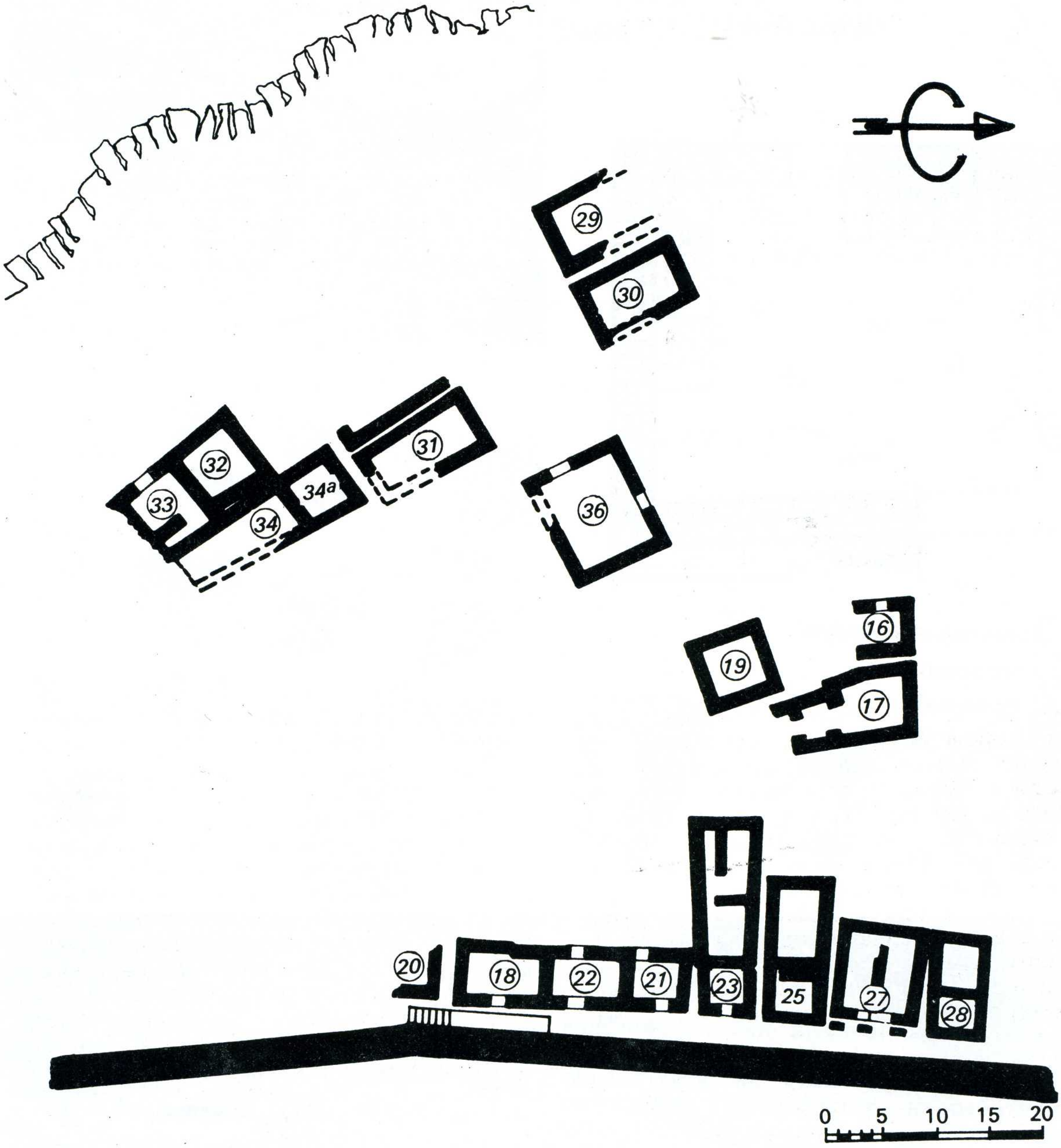

● *Обр. 1. План на южния сектор на укрепеното селище в м. Градище. Fig. 1. Plan du secteur méridional de la localité fortifiée dans la contrée Gradište*

фрагменти от тънкостенни стъклени съдове — над 170 броя, между които и пет еднакви стъклени дръжки (обр. 5, 9), без да се смятат съвсем дребните части от посочените видове стъкло, съдържащи се в културния слой. Значителен е и броят (над 180) на деформираните стъклени късове (обр. 7), както и на слитъци с различна форма и големина, образувания, характерни при топенето на стъклото (обр. 8). По някои от тях са полепнали парченца от силно изпечена глина. Посочените находки се числят към основната категория материали, получавани при стъклопроизводството: готова продукция, брак и производствени отпадъци. С производствения процес могат да бъдат свързани и намерените безформени бигорни късове — една част от тях в помещението, друга струпана отвън край североизточния зид, както и наслояванията от ситно стрит бигор, проследявани на петна в разкопавания слой. По състав почти чист калциев окис, бигорът е подходяща суровина при добива на стъкло.

В непосредствена близост с това помещение до югозападната стена бе разчистена яма, частично унищожена от иманярски изкоп. Тя е правоъгълна с размери 2, 00/1,20 м и дълбочина спрямо подовото ниво на помещението 1, 00 м. Стените ѝ са обмазани с глина, примесена с растителни

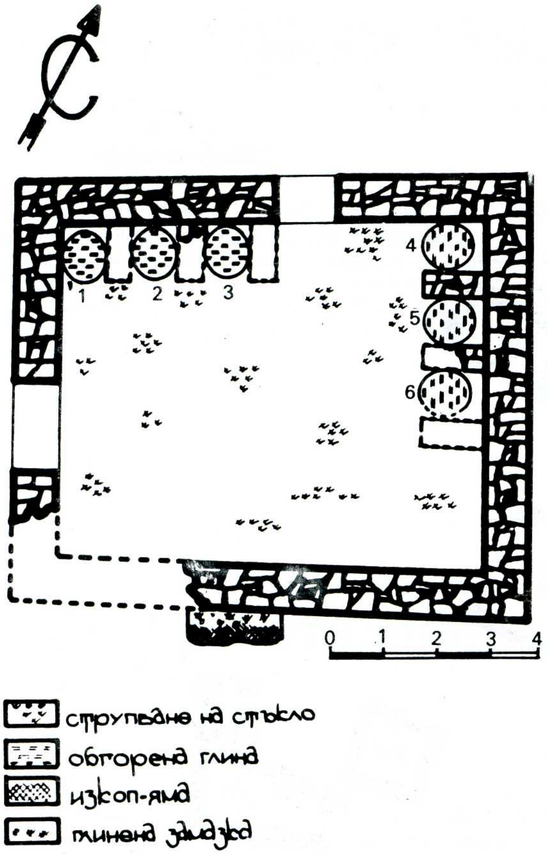
1
2
3
4
5
6
0
1
2
3
4
струпване на стъкло
обгорена глина
изкоп-яма
глинена замазка

2

4

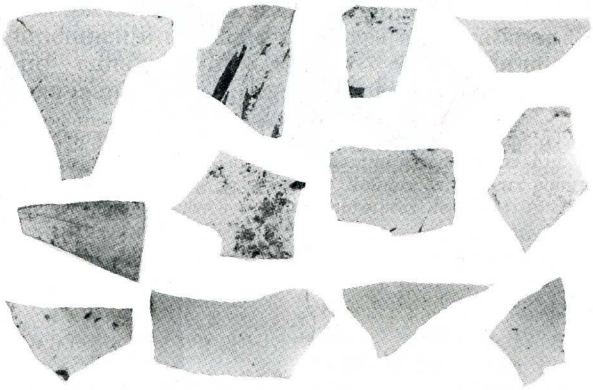

6

3

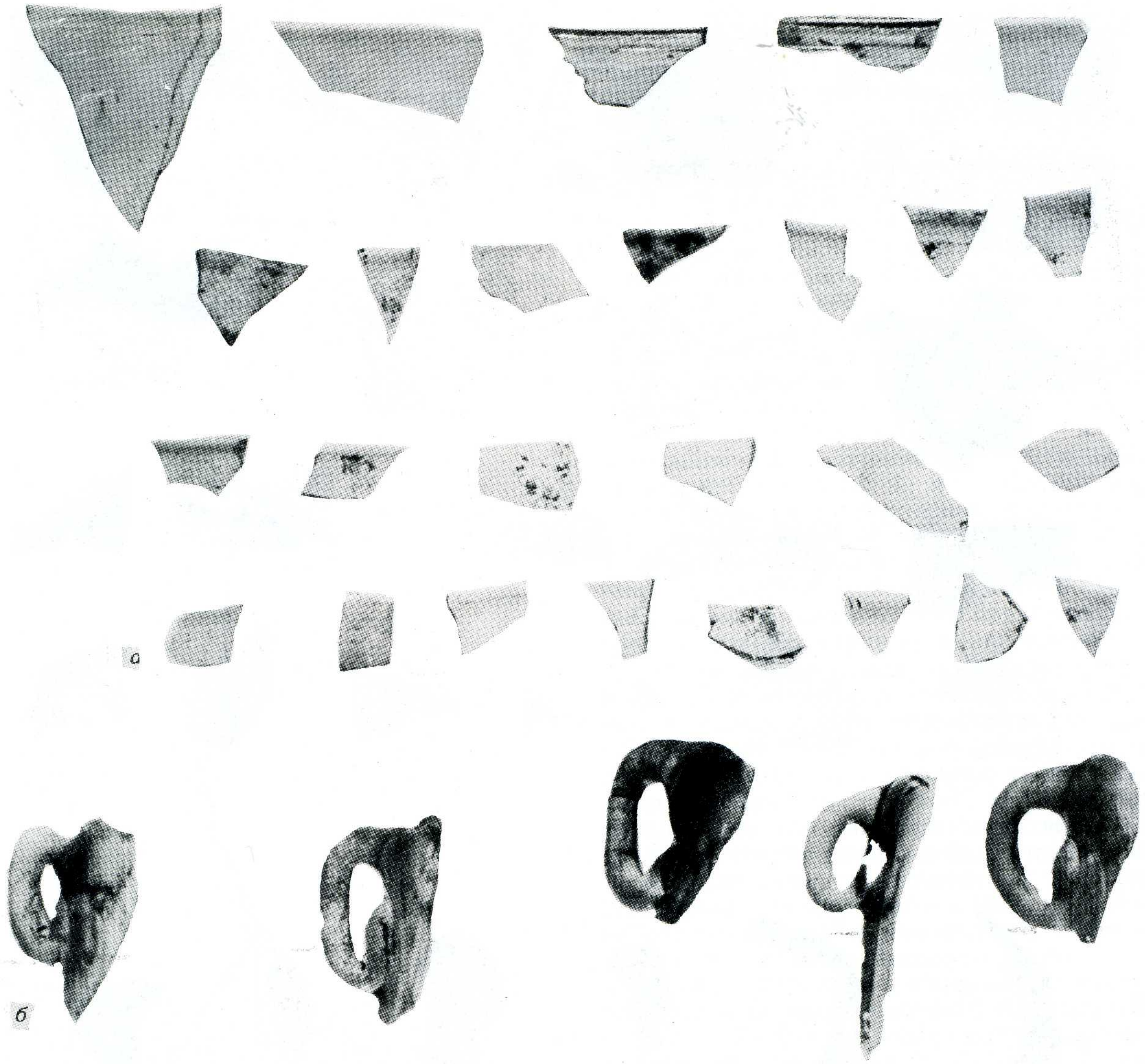

5

● *Обр. 2. План на помещение №36. Fig. 2. Plan du local No 36*

● *Обр. 3. Останки от огнище №4. Fig. 3. Vestiges du foyer No 4*

● *Обр. 4. Яма до помещение №36. Fig. 4. Fosse près du local No 36*

● *Обр. 5. Части от стъклени съдове: а) устия, стени; б) дръжки. Fig. 5. Parties de récipients de verre: a) embouchures, parois; б) anses*

● *Обр. 6. Части от плоско прозоречно стъкло. Fig. 6. Parties de verre de fenêtre plat*

отпадъци. В запазените участъци дебелината на замазката е 0,02 м (обр. 4). В ямата бяха намерени части от деформирано стъкло и фрагменти от глинени съдове, примесени с дървени въглища и пепел. Близостта на ямата до помещението, както и сходството на намерените материали показват, че тя е свързана с него и е използвана за изхвърляне на отпадъчни продукти.

Посочените находки дават право разкритите шест огнища в помещение №36 да бъдат определени като останки от стъкларски пещи, а самото помещение — като работилница за производство на стъклени изделия. Имайки предвид сложността на технологичния процес при добиването и обработката на стъклото, естествено в цялостната характеристика на работилницата, ред въпроси остават неизяснени. Преди всичко това се отнася до разкритите огнища. Запазените разделителни зидове и парчетата обгоряла мазилка (вероятно от свода и скарата) са указание за принципното устройство на двукамерните стъкловарни пещи, в които стопяването е ставало в тигли[4]. Освен долната част — огнището, повече данни за конструктивните и технологични особености не бяха установени. Не по-маловажно е и обстоятелството, че сред находките, които обосновават производството на стъкло в помещение №36, липсват останки от такива съоръжения, каквито са глинените тигли или съдове за същата цел, ако не се смятат косвените данни за наличието им — полепналата опечена глина по стъклените слитъци. Отсъствието им трудно може да бъде обяснено, но приемливо обяснение не е намерено и за липсата на съществени данни при изследванията на

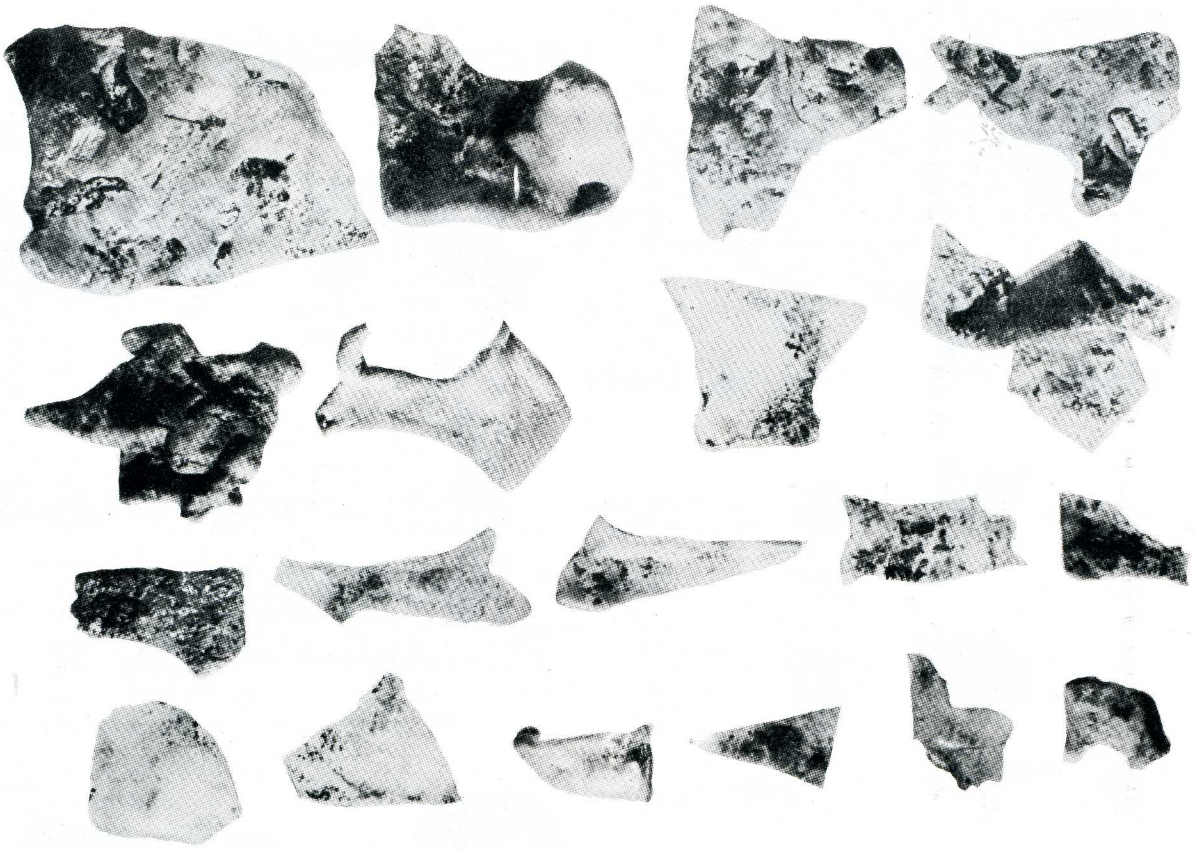

7

8

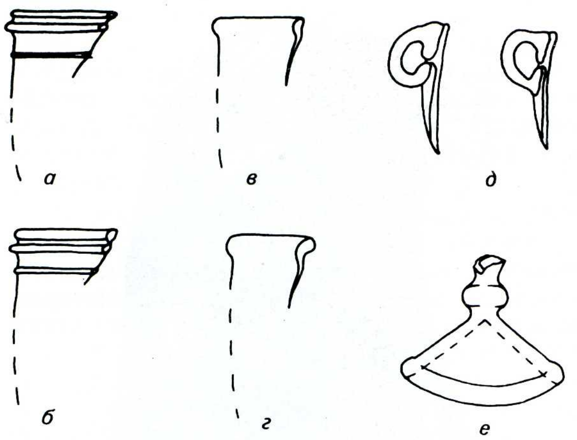

9

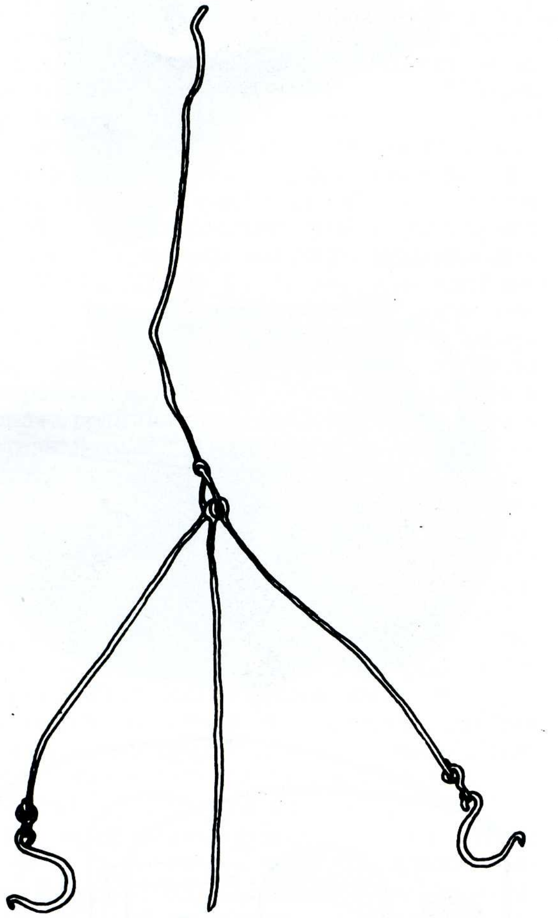

10

● *Обр. 7. Деформирани стъклени късове — бракувана продукция. Fig. 7. Morceaux de verre déformés — production de rébut*
● *Обр. 8. Производствени отпадъци. Fig. 8. Déchets de production*
● *Обр. 9. Части от стъклени съдове. Fig. 9. Parties de récipients de verre*
● *Обр. 10. Меден кандилодържател. Fig. 10. Support de veilleuse de cuivre*

подобни производствени комплекси както у нас, така и извън нашата страна[5]. Това не омаловажава обаче значението на останалите находки. Още повече, че в подкрепа на предложеното тълкуване идва изводът от съпоставянето на инвентара от помещението с този от останалите сгради с битово предназначение. Спрямо разнообразния и значителен в количествено отношение материал, откриван във всички жилищни помещения, тук бяха намерени освен посочените по-горе находки само железни строителни материали — гвоздеи, скоби (кат. № 26—28), желязно длето (кат. № 29) и два медни кандилодържателя (кат. № 17 и 18; обр. 10). Керамиката е също така малко (кат. № 23—16) и рязко се разграничава от облика на целия керамичен комплекс на селището, включващ всички познати съдове на амбалажната и домашната керамика (питоси, амфори, купи, паници, чаши, гърнета). Значителна е разликата и по отношение на остеологичния материал[6]. Според изследванията на животинските кости в останалите помещения индивидите варират между 14 и 24, в отделни случаи до 30, докато в помещение № 36 те са пет, при това по един от видовете животни. Тези наблюдения в голяма степен потвърждават производствения характер на помещението.

Достоверните данни за стъкловарните пещи в античността и средновековието са твърде оскъдни. При обстойните проучвания — предимно в чуждата литература, е обръщано по-голямо внимание на химията и технологията на стъклото[7]. Поради това паралели за подобно производствено съоръжение трудно могат да бъдат подбрани. У нас единствените останки от антична стъкларска пещ са открити в Нове (IV в.)[8] и работилница от VI в. във Варна[9]. В лошо състояние са и средновековните съоръжения в Плиска[10], Преслав[11], Търново[12] и Хисаря[13] или пък производството на стъклени изделия се доказва само по установени характерни находки[14].

Това, което прави впечатление при огнищата от м. Градище, е разположението им — групирани в редица по три, което едва ли е случайно. Вероятно трите огнища отговарят на последователността на работния процес. Съобразно технологията те могат да отговарят на основните етапи: грубото стапяне на стъкларската смес, сваряване, охлаждане на стъклото до температура, годна за обработка[15]. Подобна организация на съоръженията при работния процес е търсена и в работилницата от Нове[16]. В съответствие с различните стадии при варенето на стъклото се поставя и наличието на повече от една пещ в проучваните работилници на територията на Съветския съюз[17]. Три са огнищата, определяни като останки от стъкларски пещи, разкрити в ранносредновековния пласт на Хисар[18]. Същевременно трите свързани огнища в работилницата от м. Градище могат да бъдат сравнени с устройството на римска стъкловарна пещ, реконструирана по данни от X в.[19] При тази пещ трите камери са предназначени за стопяване на компонентите за сваряване на стъклото и за темпериране — охлаждане на готовите изделия (обр. 13). Към крайната фаза на обработката на стъклото — темперирането, са отнесени и по-малките огнища, открити в работилницата от IX—X в. край западната крепостна стена в Плиска[20].

Разделителните стени между огнищата показват, че трите пещи са захранвани с гориво поотделно, което е позволявало регулирането на температурата във всяка от тях, а също така контролирането на топенето на стъклото в различните фази. Условията за работа в помещението — неголямата площ и твърде високата температура, получавана при действието на пещите, изключват възможността за едновременно функциониране на двете съоръжения. Основателно е предположението за последователното им въвеждане в действие, като се има предвид и това, че срокът за експлоатация на стъкловарните пещи е 5—6 години[21].

Като датиращи източници, находките от пласт II (0, 50—0, 80 м) позволяват да бъде установено времето за експлоатация на пещите в хронологическите граници на селището (IV—VII в.).

Сред малобройния и фрагментиран керамичен материал може да бъде посочена една част от сиво-черна купа с пясъчен примес в глината (кат. № 16; обр. 11). Долната част е конично стеснена, а устието е с хоризонтален венец, към който е прихваната малка профилирана дръжка. Купата е аналогична със съдове от Долна Мизия, бележещи деградацията на този тип през IV—V в.[22] В кастела Ятрус същите купи имат сигурна датировка в първата половина на V в.[23], към което време са отнесени и съдовете от античното селище при с. Караново, Сливенско[24]. Частите от стена на сферична амфора (кат. № 13) и фрагмент от гърне (кат. № 14), намерени в ямата, са от типовете, чиято употреба има по-широки хронологични граници (V—VII в.)[25]. Липсват сигурните типологични белези (устие, дъно, дръжки), но заобленият ръб на браздите доближава амфората към по-ранните образци, датирани в V в.[26] Фрагментът от гърне е напълно идентичен със сравнително добре запазения съд, намерен в помещението (кат. № 15; обр. 12). Той е изработен от песъчлива глина с червенокафяв цвят. Овалната форма е удължена в долната част. Устието е отделено с ниска шийка от тялото и завършва с плосък ръб с жлеб за капак. Към ръба са захванати две плоски дръжки с надлъжен ръб. Ивица плитко врязани хоризонтални линии украсяват шийката и плещите. Развитието на този тип гърнета се проследява по образци от Долна Мизия и Тракия през цялата ранновизантийска епоха[27]. Подобни съдове от керамичния комплекс на укреплението в

11

12

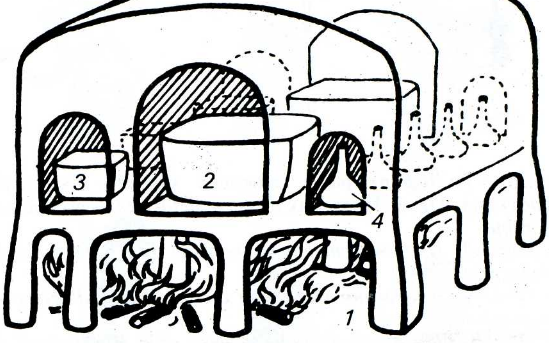

13

● *Обр. 11. Фрагмент от глинена купа. Fig. 11. Fragment de coupe d'argile*
● *Обр. 12. Глинен съд. Fig. 12. Vase d'argile*
● *Обр. 13. Реконструкция на римска стъкловарна пещ (по Lexikon der Antike). Fig. 13. Reconstruction de four romain de verrerie (d'après Lexikon der Antike)*

м. Градище имат по-точна датировка с монети от V в.[28] Към същата дата — началото на V в., насочват и намерените заедно с гърнето два бронзови кандилодържателя (кат. № 17 и 18; обр. 10). Подобни находки в Марцианопол[29] и Ятрус[30] са датирани към IV—V в.

Макар и силно фрагментирани, стъклените съдове, намерени в работилницата, могат да бъдат използвани като датиращи източници, независимо че у нас изследванията върху типологията и хронологията на тези материали е все още в началото[31]. Това са преди всичко фрагментите от устия, които дават представа за горната част на съдчета, изработени от прозрачно жълто-зелено стъкло. Широко отворено устие с прави стени наподобява формата на полусферични съдчета (обр. 5а). По възпроизведените размери те могат да бъдат определени като купички (диам. 120—130 мм) или чашки (диам. 75—80 мм). Едни от фрагментите имат слабо издадено навън устие и наподобяват широко разпространените през IV в. купи и чаши[32] (кат. № 19 и 20; обр. 9 в). Заобленият ръб и релефният пръстен под него на някои от фрагментите (кат. № 21 и 22; обр. 9 а, б) повтарят една по-ранна традиция на стъклените купи със столче[33]. Конични чашки с подобно оформяне на устието в Панония са били употребявани през IV—V век[34]. Пети век е горната граница на разпространението им в кастела Ятрус[35]. Аналогични на чашките от Ятрус, датирани към края на IV—V в. (период B/C)[36], са и няколко малки фрагмента със заоблен ръб и завито навътре устие (кат. № 23; обр. 9 г). Дръжките, открити в работилницата, са малки, с овално сечение, прикрепени към стената на съда. Под тях, към дъното продължава допълнително прилепен изпъкнал ръб (кат. № 24; обр. 9 д). Подобни ръбчета имат и други фрагменти от стени на съдчета. Сходни дръжки има и сред голямото разнообразие на стъклени изделия в пласта от периода C на Ятрус — началото на V в.[37]

От направения преглед на находките времето, през което е функционирала стъкларската работилница, може да бъде отнесено към първите десетилетия на V в. Този извод е подпомогнат от стратиграфията и относителната хронология. Зидовете са вкопани в стерилен пласт, т. е. съвпадат със строителния период на околните сгради, отнесени към втората половина на IV—V в., и са разграничени стратиграфски с опожарения пласт, формиран при унищожителното хунско нападение от 447 г.[38] Тези събития са довели и до разрушаването на работилницата. Впоследствие постройката не е възстановена, както това се наблюдава при останалите сгради[39]. Върху развалините ѝ се формира пласт (0,10—0,50 м), съдържащ находки от V—VII в., между които могат да бъдат посочени характерни фрагменти от гърнета с две трилистни дръжки (кат. № 1—3), биконично синьо стъклено манисто (кат. № 9), монета (половин фолис) на Юстин I (кат. № 12).

Късовете от готова или бракувана продукция принадлежат към две групи: части от плоско прозоречно стъкло и фрагменти от съдове. Прозоречното стъкло е с дебелина 1,5—4 мм. Произвеждани са четириъгълни плоскости според очертанията на периферийния ръб, но преобладават фрагментите от дискове, чийто възстановен диаметър достига до 380 мм. Обикновено стъклото е с жълто-зелен оттенък, но има фрагменти със светлозелено оцветяване. Плоскостите са изпълнени с многобройни елипсовидни газови мехурчета.

От направения анализ[40] е видно, че двата вида стъклени изделия имат сходен химически състав, получен при смесването на обичайните стъклообразуващи компоненти на алкално-силикатните стъкла:

	прозоречно	съдове
	анализ № 1216	анализ № 1217
SiO_2	66,6	66,3
R_2O_3	5,1	4,8
CaO	9,3	8,4
MgO	0,7	0,4
R_2O	18,1	18,2

По отношение на основния химически състав стъклото е близко до античната рецептурна норма при съставянето на тройната шихта от пясък, варовик и пепел, характерна за провинциалната римска стъкловарна школа[41]. Допустимите отклонения са в зависимост от дозирането на изходните продукти.

За доставянето на необходимите суровини работилницата е била облагодетелствувана от близостта на кварцитните находища, които се намират на повърхността на 2—3 км в югоизточна посока от м. Градище. От направените съвременни изследвания през 1968—1971 г. е доказана тяхната пригодност за експлоатация[42]. Внасянето на калциев окис е осъществявано чрез добавката на бигор. Тези варовикови образувания изобилствуват в околността — в склоновете на Предбалкана, в района на днешния Соколски манастир.

Стъкларската работилница в м. Градище, както е засвидетелствувано от находките, има беден асортимент — прозоречни плоскости и неголямо разнообразие на съдове: чашки, купички. Подобна специализация на производството е засвидетелствувана и в работилница в Херсон, датирана във втората половина на IV в. (несигурно до VI в.)[43] и тази от Одесос (VI в)[44]. Явно сходството се определя от вида на изделията, които в провинциалната римска стъкловарна традиция се налагат в зависимост от технологичните възможности и потребителските нужди[45].

Бележките върху химическия състав и вида на продукцията са преднамерено кратки. Те целят само да обосноват изказаното предположение. Обстойното проучване на въпросите от технологично естество биха били полезни при обобщаващо изследване на стъклото и стъклопроизводството в балканските римски провинции. Откриването на работилницата в м. Градище има значение по-скоро в историко-икономическия аспект на проучванията. Преди всичко то поставя въпроса за стопанския живот и производствената структура на диоцеза Тракия през V в. и мястото на по-малките селища, за които липсват сведения в изворите. Дали именно петият век не разкрива благоприятни възможности за развитието на занаятчийското производство в по-малките селища, отдалечени от лимеса и големите градски центрове, подложени на постоянни варварски нападения. Дали именно там не се развива производство, заменило големите промишлени работилници — ергастериите, произвеждали, както е известно, и стъклени изделия[46], когато в утежнените условия от вътрешно- и особено от външнополитическо естество се наблюдава известен упадък и съкращаване на ред занаяти[47]. Същевременно икономическото замогване на укрепеното селище по горното течение на река Янтра се доказва с наличието и на други производства — железодобив, леярство[48], по монетните находки, представящи целия пети век[49] и намерените мерки за тегло[50].

Новите археологически данни за организирана производствена дейност в м. Градище допринасят за изясняване на сложните процеси в икономиката на Долна Мизия през преходния период и са важни с оглед опознаването на един бегло проучен занаят, какъвто е производството на стъкло и стъклени изделия.

Каталог на находките

I пласт (0, 10—0, 50 м)

1. Част от устие на гърне; черна песъчлива глина. Г-образен профил на устието с жлеб за капак; профилирана дръжка. Деб. на стената 4 мм. Без инв. номер.

2. Част от устие на гърне; черна песъчлива глина. Г-образен профил на устието. Деб. на стената 4—5 мм. Без инв. номер.

3. Част от стена на амфора; тухлено-червен цвят, пясъчен примес. Широки плитки хоризонтални бразди. Деб. на стената 8 мм. Без инв. номер.

4. Г-образна ос на катинар; желязо. Дълж. 110/55 мм. Инв. № А 6341.

5. Част от ножче; желязо. Клинообразно сечение, плосък шип за ръкохватката. Запазена дължина 90 мм, шир. 18 мм. Инв. № А 6342.

6. Част от дръжка, еленов рог; едносъставна. Дълж. 82 мм, диам. 14 мм. Инв. № А 6344.

7. Прешлен за вретено, песъчлива, светлочервена глина; дисковиден. Диам. 42 мм, деб. 9 мм, отвор 11 мм. Инв. № А 6343.

8. Прешлен за вретено, кост; полусферичен. Диам. 42 мм, вис. 20 мм, отвор 11 мм. Инв. № А 6345.

9. Мънисто, синьо полупрозрачно стъкло; бипирамидално, шестстенно. Дълж. 20 мм, диам. 8 мм. Инв. № А 6360.

10. Хромелен камък, долна част; набраздена работна повърхност. Диам. 360 мм, деб. 95 мм. Инв. № А 6368.

11. Хромелен камък, горна част; с правоъгълен жлеб при отвора; уширение с кръгъл отвор за ръкохватка. Набраздена работна плоскост. Диам. 340 мм, деб. 68 мм. Инв. № А 6369.

12. Монета, половин фолис. Имп. Юстин I (518—526). Диам. 25 мм. Инв. № М 2759. Лице: DNIUST/INUS PPAUG. Бюст на Юстин I в профил надясно. На главата диадема, облечен в ризница и наметка. Опъко: Нумерална буква К. Вляво висок кръст, вдясно официната Г.

II пласт (0, 50—0, 80 м)

13. Част от стена на амфора; светлочервена глина с пясъчен примес; сферична. Широка ивица гребенчат орнамент. Възстановен диам. 400 мм, деб. стената 11 мм. Инв. № 6378.

14. Част от гърне; кафяво-червена глина, пясъчен примес. Сфероидно; устието навън с жлеб за капак. По устийния ръб тесен жлеб. Шийката и плещите украсени с ивица врязани хоризонтални линии. Възстановена вис. 260 мм, диам. устие 160 мм, деб. стена 4 мм. Инв. № А 6379.

15. Гърне с дръжки; кафяво-червена глина с фин пясъчен примес. Сфероидно; устието извито навън, с жлеб за капак; по устийния ръб тесен жлеб; за ръба прихванати две плоски дръжки с надлъжен ръб; по шийката и плещите плитко врязани хоризонтални линии. Фрагментирано, липсва дъ-

ното. Възстановена вис. 240 мм, диам. устие 145 мм, диам. тялото 220 мм, деб. стена 5 мм. Инв. № А 6380. Обр. 12.

16. Част от купа; черна песъчлива глина; конична долна част, широко отворено устие с хоризонтален венец; към ръба прихваната малка дръжка с канелюри. Запазена височина 50 мм, възстановен диам. на устието 110 мм, деб. стената 4—5 мм. Инв. № А 6381. Обр. 11.

17. Кандилодържател, мед; три верижки с кукички в края, прикрепени към обща халка. Дълж. 195 мм. Инв. № А 6347. Обр. 10.

18. Кандилодържател, мед; подобен на № 17. Инв. № А 6348.

19. Част от устие на купичка; жълто-зелено прозрачно стъкло с газови мехурчета. Право устие, ръбът леко извит навън. Възстановен диам. 130 мм, деб. 1,5 мм. Без инв. номер. Обр. 9 в.

20. Част от устие на купичка; жълто-зелено прозрачно стъкло с газови мехурчета. Право устие със заоблен ръб. Възстановен диам. 85 мм, деб. 1,5 мм. Без инв. номер.

21. Част от устие на чашка; жълто-зелено прозрачно стъкло с газови мехурчета. Издадено навън устие със заоблен ръб, под него релефен пръстен. Възстановен диам. 70 мм, деб. 1,5 мм. Без инв. номер. Обр. 9 а.

22. Част от устие на чашка; подобно на № 21. Обр. 9 б.

23. Част от устие на чашка; прозрачно зелено стъкло с газови мехурчета. Устието завито навътре, със заоблен ръб. Без инв. номер. Обр. 9 г.

24. Дръжки, пет броя; жълто-зелено прозрачно стъкло; уховидни, с обло сечение. Диам. 35 мм, сеч. 4 мм. Инв. № А 6351. Обр. 5 б; Обр. 9 г.

25. Дъно на съдче; жълто-зелено стъкло; кухо конично столче със заоблен, кух периферен ръб. Диам. 46 мм. Инв. № А 6365. Обр. 9 е.

---

[1] Разкопки на автора. Финансират се от Исторически музей — Габрово.

[2] К. Койчева. Към поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. — В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1986, с. 149—157.

[3] К. Койчева. Жилища от IV—VI век. — В: IV конгрес на БИД, сборник доклади (под печат).

[4] Н. Качалов. Стекло. М., 1959, с. 27.

[5] J. Olczak. Piec czklarski. Nobae — sector zachodni 1974. — Winiki badan wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej, UAM, I, 1978, p. 127—137; Л. Л. Галкин. Стеклоделная мастерская на городище Селитренное. — СА, 1984, № 2, с. 213—221; Д. Янков. Останки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора. — ИМЮИБ, VI, 1983, с. 43—47.

[6] Остеологичните проучвания са на д-р Л. Нинов. Резултатите ще бъдат публикувани допълнително.

[7] Ю. Л. Шапова. О химическом составе древнего стекла. — СА, 1977, № 3, с. 95—106; Стекло Киевской Руси. М., 1972; M. Dekowna. Szklo w Europie wezesnosredniowecznej. Wroclaw, 1980.

[8] J. Olczak. Op. cit., p. 127—137.

[9] G. Djingov. Le verre dans l'Antiquité et au Moyen âge en Bulgarie. — Annales du 3ème Congrès des „Journées Internationales du verre". Liège, 1964, p. 111.

[10] Л. Дончева-Петкова и Ж. Златинова. Стъкларска работилница край западната крепостна стена на Плиска. — Археология, 1978, № 4, с. 37—48.

[11] Г. Джингов. Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. — ИАИ, 26, 1963, с. 47—69; За производството на стъкло в средновековна България. — Археология, 1960, № 4, 1—8; Z. Važarova. Zum Problem der Glasproduktion im Mittelalterlichen Bulgarien (8.—10. Jh.). — В: Средньовековно стакло на Балкану (V—XV в.), Београд, 1975 с. 126—141.

[12] V. Valov. Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Velico Tirnovo de la fin du XIIIème et la fin du XIVème s. — В: Средньовековно стакло на Балкану (V—XV в.), Београд, 1975, 126—141.

[13] А. Запрянов. Средновековни паметници на културата от Хисар. — Археология, 1967, № 1, с. 40.

[14] Д. Янков. Цит. съч., с. 43—47.

[15] Н. Качалов. Цит. съч., с. 23—25.

[16] J. Olczak. Op. cit., p. 131.

[17] Л. Л. Галкин. Цит. съч., с. 215 и цит. лит.

[18] А. Запрянов. Цит. съч., с. 40.

[19] Lexikon der Antike. Leipzig, 1977, s. 195.

[20] Л. Дончева-Петкова и Ж. Златинова. Цит. съч., с. 46.

[21] Ю. Л. Щапова. Химико-технологическое изучение стекол из мастерской городища Селитренное. — СА, 1984, № 2, с. 224.

[22] Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV — началото на VII в.). — РП, 13, 1985, с. 39.

[23] B. Böttger. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Jatrus. — Jatrus-Krivina, II, 1982, s. 65, Taf. $43_{465-467}$.

[24] Б. Борисов. Исследование ранневизантийской керамики из Сливенского округа. — Thracia, 8, 1988, с. 107 и сл., Рис. 11 в.

[25] Г. Кузманов. Цит. съч., с. 9; с. 50.

[26] B. Böttger. Op. cit., s. 38—42, Taf. 11 a; Taf. 17_{220}.

[27] Г. Кузманов. Цит. съч., с. 50.

[28] Непубликувани материали от разкопките.

[29] Г. Тончева. Разкопки в Марцианопол през 1955 г. — ИНМВ, 1 (16), 1965, с. 77 и сл.

[30] G. Gomolka. Die Kleinefunde. — Jatrus-Krivina, II, 1982, s. 182, Taf. $65_{362, 363}$.

[31] Ал. Минчев. Античното стъкло от Западното Черноморие (V—VI в.), ч. I. Купи, панички. — ИНМВ, 20 (35), 1984, с. 5—21.

[32] Пак там, с. 10, Табл. II_{11} и цит. лит.

[33] Пак там, с. 8, Табл. I_3.

[34] V. Saranović-Svetek. Antično staklo u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Novi Sad, 1986, s. 15, t. IV.

[35] G. Gomolka. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Gläser aus Jatrus. — Jatrus-Krivina, I, 1979, s. 147, Taf. 59_{65}.

[36] Ibid., Taf. 59_{69}.

[37] Ibid., s. 147.

[38] К. Койчева. Към поселищния живот..., с. 154.

[39] К. Койчева. Жилища от IV—VI век..., (под печат).

[40] Анализът е направен в лабораторията на стъкларския завод „Коста Стоев" в Габрово със съдействието на директора инж. Ст. Стоянов, инж. К. Димитров и лаборантката Р. Михайлова.

[41] Ю. Л. Щапова. О химическом составе..., с. 104 и сл.

[42] По данни на инж. К. Димитров. Проучванията са правени във връзка с нуждите на стъкларския завод „К. Стоев".

[43] Г. Белов. Стеклоделательная мастерская в Херсонесе. — КСИА АН СССР, 116, 1969, 80—84.

[44] G. Djingov. Op. cit., p. 111.

[45] Ю. Л. Щапова. О химическом составе..., с. 105.

[46] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 114.

[47] Пак там, с. 151.

[48] Непубликувани материали от разкопките. Наред с голямото количество желязна шлака, намерена в помещение № 10, сред фибулите, открити при разкопките, е намерена и една недовършена бронзова фибула.

[49] Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация в провинция Долна Мизия (395—491). Кандидатска дисертация.

[50] К. Койчева. Ранновизантийски мерки за тегло. — Нумизматика, 1986, № 4, с. 22—26.

Boucle de bronze du Moyen âge de Karamanite

K. KOIČEVA

(Résumé)

Le nom de la localité „Gradišté“ près de la ville de Gabrovo est devenu connu ces dernières années par suite de la découverte de la fortesse de la Basse Antiquité, devenue une petite ville fortifiée pendant la haute époque byzantine (IVe—VIIe s). L'auteur s'arrête aux trouvailles découvertes dans la pièce No 36, en les reliant avec une activité de production encore peu connue — l'obtention de verre et la fabrication d'articles de verre.

Ce qui nous autorise à considérer le local No 36 comme atelier de verrerie, ce sont les vestiges découverts de six foyers, les matières premières découvertes, les déchets de production et la production de rébut. La disposition des vestiges de foyers en groupes par trois est en rapport avec les différents stades de la cuisson du verre et la technologie pour la préparation des articles finis. Sur la base des trouvailles et de la stratigraphie l'atelier est daté vers les premières décennies du Ve siècle.

Le verre produit est alcaloïde — silicate, par sa composition proche de l'ordonnance antique, caractéristique de l'école provinciale romaine pour la fabrication de verre. L'auteur porte son attention également sur l'aspect historique et économique de la découverte en tant que phénomène dans la vie économique de la province Mésie Inférieure dans les conditions des attaques „barbares“, à savoir — le développement de la production artisinale dans les localités plus petites de la zone montagneuse, éloignées du limes et des centres urbains.

Ранносредновековна бронзова тока от Караманите

РАШО РАШЕВ

През 1988 г. при разкопки на ранносредновековен двуобряден некропол в с. Караманите, община Вълчи дол, Варненска област, бе открито единственото засега по рода си в долнодунавската област произведение на ранносредновековната металопластика — бронзова тока за колан, върху щитчето на която е представен сюжетът „терзание“. Токата бе намерена в тазовата област на скелета в гроб № 15 (обр. 1). Погребаният е възрастен индивид, ориентиран с глава на север. Ръцете му са опънати край тялото, ходилата са широко разтворени настрани. Гробната яма има форма на правоъгълник със заоблени ъгли и размери 2,12/0,75 м. Дъното ѝ се намира на 1,05 м от съвременната повърхност. Трите части на токата лежаха отделно една от друга. Щитчето и рамката се намериха в пространството между тазовите кости, а езичето — в извивката между дясната тазова кост и ябълковидния горен край на дясната бедрена кост. Би могло да се допусне, че разместването е причинено от риещо животно, макар че други следи от разместване на костите не се установиха. Не може да се изключва и възможността частите на токата да са били съзнателно разчленени преди поставянето им в гроба като мярка за обезсилване на мъртвеца. Отляво до таза се намери цяла желязна халка, а до нея — фрагмент от втора подобна халка. Гроб № 15 е разположен на границата между две групи гробове, за които е характерна различна ориентация — съответно северна и западна (с отклонения). Според ориентацията и някои детайли на погребалния обред първата група принадлежи към периода до покръстването, а втората може да се свърже с началния период на християнството. Тъй като гроб № 15 е един от последните гробове с езическа ориентация, той трябва да бъде датиран най-общо във втората половина на IX в., когато се е извършвала промяната в ориентацията. Това, както ще видим по-долу, не изключва по-ранно датиране на

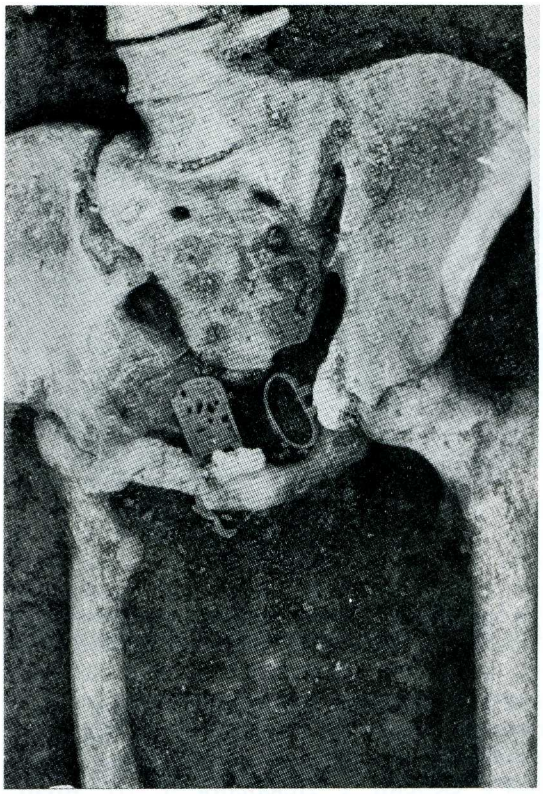

1

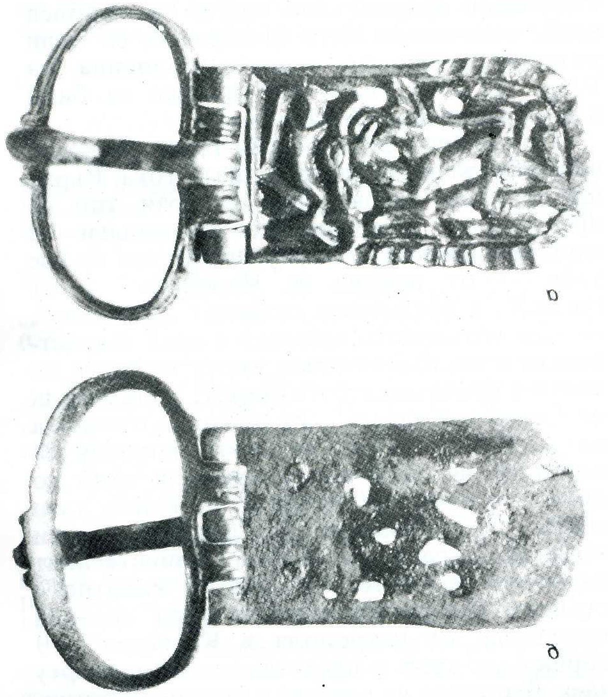

2

● *Обр. 1. Скелетът в гроб №15 с местоположението на токата. Fig. 1. Le squelette dans le tombeau No 15 avec la situation de la boucle*

● *Обр. 2. Токата от Караманите (М 1:1). Fig. 2. La boucle de Karamanitè (M 1:1).*

токата, тъй като тя принадлежи към категорията на ценните предмети, използвани продължително време.

Токата е изработена от бронз (обр. 2 а—г). Състои се от три части, свързани с шарнир — щитче, рамка и езиче. Трите части са лети поотделно. Щитчето е правоъгълно, външният му край е заоблен, а вътрешният завършва с два симетрични издатъка за шарнирната връзка. Върху него е представена сцена от две животни, на която ще се спрем по-долу. Обрамчено е със заоблен ръб, който допълнително е бил набразден във външната си половина. Набраздяването е извършено с тъп инструмент вероятно като имитация на летите фестонирани краища на подобни токи. Операцията е направена доста грубо. Долният ъгъл на щитчето се е отчупил, инструментът е засегнал задния крак на терзаещото животно и опашките на двете животни. Опакото на щитчето е гладко. Върху него са запазени следи от три отчупени шипа, чрез които токата е била прикрепена към кожения ремък. Размери на щитчето 0,05/0,26/0,002 м. Рамката има елипсовидна форма с диаметри 0,41—0,022 м, дебелина на бронзовия лист 0,002 м, максимална ширина 0,006 м. На челната ѝ страна е оформено плитко гнездо за езичето. Отпред и отстрани е набраздена от два жлеба. Отзад завършва с монолитно излетите с нея шарнирни издатъци, набраздени от два плитки жлеба. Встрани от тях рамката е надебелена, като се образува плочка, върху която лежат шарнирните издатъци. Тук, изглежда, е имитирано устройството на един тип токи, при които този детайл е прикрепван чрез занитване или запояване. Езичето има сложен профил и заоблен горен край, дължина 0,03 м. Трите части на токата са били съединени чрез желязна тел. Обща дължина на токата 0,076 м, тегло 0,30 кг.

Токата от Караманите се отделя от сродните ѝ изделия с високохудожествена украса на щитчето. Фигурите са изпълнени в техниката на вдлъбнатия релеф. Те са очертани чрез отнемане на фона и допълнително са моделирани, за да се подсили обемността им. На места около телата и главите на животните фонът е отнет изцяло и щитчето е ажурно.

Представен е сюжетът „терзание". Терзаещото животно е хищник, стъпил с двата си крака върху гърба на жертвата. Върху десния заден крак са показани нокти. Горната челюст е хищно извита подобно на начина, по който се представят орлиноглавите грифони. Следи от криле обаче липсват. Нещо повече, на мястото където би трябвало да се разположат, щитчето е ажурно, тъй като, изглежда, майсторът не е имал намерение да показва или загатва криле. Вероятно по същата причина опашката минава изцяло над гърба, долепвайки се до главата. Тя завършва с характерно удебеляване във форма на връх от копие. Липсата на криле според нас не може да бъде пречка да определим животното като грифон, тъй като главата му носи найхарактерните белези на това фантастично животно. Изображения на грифони без криле познаваме от миниатюрите на един гръцки ръкопис от X в., където те са представени по същия начин, както тези с криле от същия ръкопис[1].

Жертвата, както изисква канонът, е копитно животно, най-вероятно сърна, полегнала на краката си под тежестта на хищника. Особен интерес представлява положението на главата. Тя е несъразмерно голяма и е обърната не надолу, както може да ни подведе изображението, а нагоре, така че по-късата долна челюст е захапана от грифона. Че главата е обърната нагоре показва очертаването на долната челюст чрез слаба издатина, почти перпендикулярна на шията. Окото и ухото са представени общо като елипсовидна осморка, чиято вътрешност за окото е изпъкнала, а за ухото — вдлъбната. Опашката завършва със същото стреловидно издължено удебеляване както опашката на грифона. Съща форма имат и двата стилизирани растителни мотива — листа с дръжки, запълващи полето в десния край на щитчето. Пространството между тях е заето от ъгловат издатък.

В позата на животинските тела, в положението на техните крака, глави и опашки е вложен стремеж да се подчертае естествената за този сюжет динамика. Това впечатление е трябвало да се подсилва и от перпендикулярно разположените растителни мотиви. Въпреки това майсторът не е успял — или не е желаел в съгласие с художествения вкус на епохата — да предаде естествената живост на движенията. За това допринасят изсушените, слабо моделирани тела, прекалено дългите крака (особено задният крак на грифона) и несъразмерната глава на сърната, която е значително по-голяма от тялото. Сцената трудно се „чете“ и въздейства повече с орнаментално-декоративните си качества.

По своята форма токата от Караманите намира аналогии в обширния район от Италия до Северен Кавказ, където през ранното средновековие влиянието на византийската металопластика е осезаемо. Нейната най-близка аналогия е една бронзова тока от Egyházaskér, комитат Торонтал в Унгария (дн. Върбица, Югославия), сега в музея в Сегед[2]. Тя е абсолютно еднаква по форма и размери с нашата тока с тази разлика, че нейното щитче е с 2 мм по-широко. Друга абсолютно еднаква по форма и размери тока произхожда от Сентеш-Лаписто в Унгария, сега в Националния музей в Будапеща[3]. Двете токи се различават от нашата по украсата на щитчетата си, върху които са представени растителни орнаменти. Токи с издължени правоъгълни щитчета, украсени с растителни орнаменти, са известни и от други места: Рутха в Северен Кавказ[4], няколко находища в Крим (Бакла[5], Сахарная головка[6], Суук Су[7], Скалистое, Тепсен, Симеиз[8]), от аварски некрополи в среднодунавската област (Халимба[9], Себени[10], Деваваня[11]), от Врап, Ерзеке, Златарево[12] и др. Този тип токи с издължено правоъгълно щитче със заоблен край, означавани като И-образни, са били разпространени от втората половина на VII$_{13}$ до IX в., като най-широко са били използвани през VIII—IX в.[13]

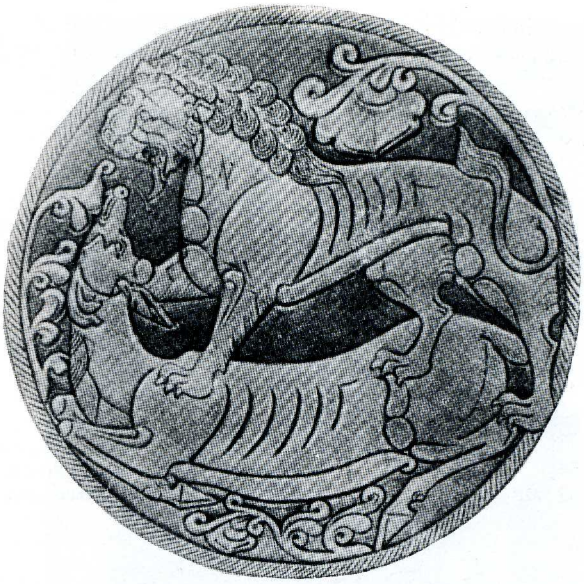

3

● *Обр. 3. Сребърно позлатено блюдо от Ермитажа* (VIII в.). *Fig. 3. Ecuelle d'argent dorée de l'Ermitage* (*VIII s.*)

По-трудно е да се посочи точна аналогия на изображенията върху нашата тока. Върху щитчето на някои токи от този тип са представени животни, но те винаги са единични фигури[14]. Върху щитчетата на две токи — от района на Чернигов[15] и от Бакла[16], е представен сюжетът „терзание“, но там терзаещото животно е орел. Единствената известна ни тока, върху щитчето на която е представен този сюжет, произхожда от Северен Кавказ[17]. Тя обаче се отличава от нашата по това, че двете животни са показани не едно върху друго, а едно до друго подобно на начина, по който тази сцена се изобразява по летите аварски коланни украси от VIII в. Единственият паметник, в който терзаещото животно е стъпило върху жертвата, е един коланен накрайник от некропола в Комарно[18]. В горния му край е представен глиган върху заек. Фигурата на глигана е скована и схематична, той като че ли няма отношение към съдържанието на сцената. Тази статичност още веднъж показва, че този тип терзание не е характерен за аварското изкуство по отношение на композицията си. Обратно, нашата сцена намира близост с аварския художествен стил по отношение на някои характерни детайли, като позата на грифона, клиновидната му глава и стреловидните завършеци на опашките на двете животни.

Най-близките аналогии на сцената от Караманите в композиционно отношение не се откриват в паметниците на аварското и византийското изкуство, а в паметници с подчертано източен, сасанидски характер. На първо място трябва да посочим сцената на терзание в един от медальоните върху кана 2 от съкровището от Наги сент Миклош[19], както и аналогичната сцена върху иранско сребърно позлатено блюдо от VIII в., открито в района на Перм, сега в Ермитажа[20]. Характерен детайл за втория паметник е допирането на главите на двете животни. В Азия този вариант на позата има стара история. Най-ранната сцена, в която го срещаме, е представена върху изрязана от кожа апликация, открита в една от пазирикските гробници в Алтай[21].

Източната по произход сцена е премината във византийското изкуство, но ние я намираме там в малко по-късна епоха. Терзание, при което хищникът е стъпил върху гърба на жертвата и главите на двете животни са насочени една към друга или се допират, виждаме върху двете токи за колан от един специфичен тип, разпространен във Византия и съседните ѝ страни през X—XII в.[22] Първата се пази в колекцията Diergardt. Представен е лъв, терзаещ копитно животно, което е вдигнало главата си нагоре и почти я допира до тази на лъва[23]. Аналогична е сцената и върху една непубликувана бронзова тока от частна колекция[24]. Както по отношение на формата си, така и по отношение на стиловите белези на фигурите тези токи са твърде различни от токата от Караманите. Този извод се отнася и за сцените на терзание във византийското изобразително изкуство, които се датират в X—XII в. и се отнасят към различни оконографски схеми[25].

Аналогиите на токата по отношение на формата и стиловите белези на изображенията позволяват изработката и използването ѝ да се поставят в VIII—IX в. и да се свържат с кръга на широко използуваните през този период в среднодунавските земи лети бронзови коланни украси. Напоследък на територията на България станаха известни и други паметници от същия художествен кръг, само част от които са обнародвани[26]. На Долния Дунав като изолирани находки подобни лети бронзови украси са известни и северно от реката. Тук те са били разпространени спорадично. Причината вероятно е в отсъствието на местни ателиета, от една страна, и отдалечеността на среднодунавските центрове — от друга. Необходимо е да се отчита и традицията за носене на богато украсени колани, която на Долния Дунав през VIII—IX в. не се радвала на особена популярност и е имала ограничено разпространение.

---

[1] A. Grabar. L'art de la fin d'Antiquité et du Moyen âge. Vol. III. Paris, 1968, pl. 182 b.

[2] N. Fettich. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn. Budapest, 1937, Taf. V, 25; W. A. Jenny. Eine Bronzeschnalle aus der Nordkaukasus. — Prähistorische Zeitschrift, XXIII, 1932, Abb. 3.

[3] N. Fettich. Bronzeguß und Nomadenkunst. Prague, 1929, Taf. XII, 6.

[4] W. A. Jenny. Op. cit., Abb. 1; В. Б. Ковалевская. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки (САИ, вып. Е 1—2). М., 1979, табл. VI, 4.

[5] В. Б. Ковалевская. Цит. съч., табл. VI, 3, VII, 2, 4.

[6] А. К. Амброз. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. I. — СА, 1971, 2, с. 118, табл. II, 41, рис. 7_{19}; В. Б. Ковалевская. Цит. съч., табл. VI, 5.

[7] В. Б. Ковалевская. Цит. съч., табл. VI, 9.

[8] А. И. Айбабин. Погребения конца VII—первой половины VIII в. в Крыму. — В: Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII веков. М., 1982, рис. 5_6, $6_{1,9}$; И. А. Баранов. Грунтовые могильники второй половины VII—X веков в Крыму. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 168, рис. 6.

[9] G. Török. Quelques réflexions sur certains groupes de sépultures avares. — In: Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Budapest, 1972, fig. 28, 6.

[10] E. Garam, I. Kovrig, J. Cy. Szabó, G. Török. Avar Finds in the Hungarian National Muzeum. Budapest, 1977, p. 54, fig. 3/11—1; 4/55—1, 11/140—1.

[11] Idem, p. 128, fig. 3/2—2; 4/11—8.

[12] J. Werner. Der Schatzfund fon Vrap in Albanien. Wien, 1986, S. 33, 43—44, Taf. 25/16, 28/1, 29/5, Abb. 18/1.

[13] А. К. Амброз. Цит. съч., с. 118.

[14] N. Aberg. Die Goten und Langobarden in Italien. Upsala, 1923, Abb. 227—230, 232, 233; J. Dekan. Herkunft und Ethnisität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. — Slovenska archeologia, XX—2, 1972, Abb. 48/1, 4, 6, 7; 88/1; 98/4; 106/2; В. Б. Ковалевская. Цит. съч., табл. VII, 4, XVII, 2, 4 и др.

[15] G. Láslo. L'art des nomades. Paris, 1972, fig. 27.

[16] В. Б. Ковалевская. Цит. съч., табл. VII, 5.

[17] B. Posta. Archäologische Studien auf russischem Boden. Budapest, 1905, S. 312, Abb. 194 (цит. по: Н. Мавродинов. Прабългарската художествена индустрия с оглед на златните мадарски накити). — В: Мадара. II. С., 1936, с. 211, обр. 243, 3).

[18] A. Trougly. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schifswerft in Komárno. — Slovenska archeologia, XXXV, 2, 1987, S. 265, 283. Abb. 7/4—2, 13/2, Taf. XV, 8 b, XXXIII, 9 b.

[19] N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagiszentmiklós. Budapest, 1943, pl. VI.

[20] В. П. Даркевич. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. М., 1976, табл. 5, 2.

[21] С. И. и Н. М. Руденко. Искусство скифов Алтая. М., 1949, с. 22, рис. 4.

[22] За този тип токи в България срв. Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, 1981, 4, с. 22—27; М. Аспарухов. Произведения на ранносредновековната металопластика от с. Гиген, Ловешка област. — ИМСЗБ, XIV, 1988, с. 45—47, обр. 1.

[23] J. Werner. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. — Kölner Jahrbuch für For-und Frühgeschichte, 1, 1955 (цит. по: J. Dekan. Op. cit., Abb. 48/5).

[24] Колекция на Е. Косев от Шумен, комуто благодаря за възможността да се запозная с находката.

[25] T. T. Rice. Animal combat scenes in Byzantin Art. — In: Studies in memory of David Talbot Rice. Edinburgh, 1975, 17—23; В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975.

[26] Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните българските земи от края на VI—XI в. — Плиска-Преслав. III. С., 1981, с. 53, обр. 24; J. Werner. Der Schatzfund..., Abb. 18/1, Taf. 29/5.

Boucle de bronze du Moyen âge de Karamanite

R. RACHEV

(Résumé)

La boucle est découverte au cours de 1968 dans le tombeau No 15 de la nécropole birituelle du Bas Moyen âge du village Karamanité, commune de Valtchi dol, région de Varna. Par la forme et les dimensions elle se rapporte aux ainsi dites U— du type image boucles du cercle culturel avantbyzantin datant du VIIIe—IXe s. Sur la partie proéminente de la boucle est présentée la scène „torture“ — griffion sans ailes attaque un animal ongulé, le plus vraisemblablement une biche. La boucle est moulée, les figures sont modelées d'après la technique du relief creusé. Par endroits le fond est entièrement ôté et le petit bouclier est ajouré. Pareille boucle de ceinture avec un sujet analogue, où les animaux sont présentés l'un sur l'autre ne nous est pas connue. La source iconographique la plus probable est plastique métallique iranienne ainsi qu'on peut en juger d'après une écuelle d'argent, conservée à l'Ermitage (fig. 3). En outre de la présentation des animaux l'un sur l'autre, pour cette variante du sujet est caractéristique le contact des parties antérieures de leurs têtes. Ce schéma tire son origine déjà de l'art des scythes d'Asie centrale.

Бозайниците в бита на жителите от ранновизантийското и средновековното селище на Хисарлъка (Сливен)

ГЕОРГИ К. РИБАРОВ

Настоящата работа представя резултатите от предварителните остеологически проучвания на останките от бозайници, извадени при археологическите разкопки на ранновизантийското (V—VI в.) и средновековното българско (X—XII в.)[1] селище на хълма Хисарлъка в окрайнините на град Сливен. Обработен е материалът, изваден в периода 1984—87 г. Бозайниците са представени с общо 26 334 определяеми остатъка от двете селища. Една част от костите (9591) не е точно датирана по различни причини, т. е. обхваща периода от V до XII в. От по-ранното селище (V—VI в.) материалът е значително по-малко (2 991) поради това, че все още в много сектори разкопките не са стигнали до ранновизантийския пласт. По-голямата част от материала (13 762) произхожда от българското селище и е датиран X—XII в. При археологическите разкопки освен останки от диви и домашни бозайници са установени и останки от птици, влечуги, земноводни, риби и мекотели. Почти всички те имат място в бита на населението, обитавало двете селища, но са обект на други статии[2].

Ранновизантийско селище Цуида (V—VI в.)

От ранновизантийското селище на Хисарлъка, известно под името Цуида (Туида), досега са известни по техните останки 9 вида диви (табл. 1) и 8 вида домашни (табл. 2) бозайници. За един от дивите видове — лалугер (Citellus citellus), не може със сигурност да се каже дали има отношение към бита на населението, или е само индикатор за наличие на открити степни и лесостепни биотопи в района на селището. Останките не са намерени в яма за смет с кухненски остатъци, но не е изключена възможността този гризач да е използван за храна. Известно е, че в по-ранните епохи, особено при кризисни ситуации и липса на достатъчно храна, са били консумирани нетрадиционни животни, например домашни кучета (Canis familiaris), слепи кучета (Spalax leucodon)[3] и др. Възможността за случайно попадане на съвременен индивид лалугер в средновековните пластове в дадения случай се изключва, тъй като състоянието на костите говори за едно продължител-

Таблица 1

Видов състав и относителен дял на дивите бозайници в изследвания материал

№	Вид	Брой останки			Мин. брой екземпляри			% на преобладание		
		V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.
1	Тур (B. primigenius)	118	428	196	22	68	29	16,54	11,13	7,19
2	Бл. елен (C. elaphus)	240	1326	942	33	220	123	24,81	36,01	30,52
3	Лопатар (C. dama)	29	158	99	6	21	18	4,51	3,44	4,47
4	Сърна (C. capreolus)	90	448	557	16	63	86	12,03	10,31	21,34
5	Диво прасе (S. scrofa)	350	922	1128	48	170	124	36,09	27,82	30,77
6	Див заек (L. europaeus)	8	182	69	3	36	12	2,26	5,89	2,98
7	Бобър (C. fiber)	–	15	2	–	7	2	–	1,14	0,50
8	Лалугер (C. citellus)	3	–	–	1	–	–	0,75	–	–
9	Лисица (V. vulpes)	5	26	24	2	9	5	1,50	1,47	1,24
10	Вълк (C. lupus)	–	9	–	–	3	–	–	0,49	–
11	Мечка (U. arctos)	4	43	21	2	10	4	1,50	1,64	0,98
12	Видра (L. lutra)	–	6	–	–	3	–	–	0,49	–
13	Дива котка (F. silvestris)	–	1	–	–	1	–	–	0,16	–
	Общо:	847	3564	3038	133	611	403	99,99	99,99	99,99

Таблица 2

Видов състав и относителен дял на домашните животни в изследвания материал

№	Вид	Брой останки			Мин. брой екземпляри			% на преобладание		
		V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.
1	Говедо (B. taurus)	458	3099	1882	53	362	222	18,73	27,40	25,31
2	Кон (E. caballus)	237	1430	801	25	211	87	8,83	15,97	9,92
3	Магаре (E. asinus)	99	260	109	19	39	13	6,71	2,95	1,48
4	Прасе (S. s. domestica)	589	1803	1894	74	298	278	26,15	22,56	31,70
5	Куче (C. familiaris)	43	225	171	7	33	24	2,47	2,50	2,74
6	Котка (F. domesticus)	6	101	13	2	12	1	0,71	0,91	0,11
7	Овца (O. aries)	215	478	361	26	65	53	9,19	4,92	6,04
8	Коза (C. hircus)	52	411	185	10	55	25	3,53	4,16	2,85
9	Овца-коза (Ovis-Capra)	445	2391	1127	67	246	174	23,67	18,62	19,84
	Общо:	2144	10198	6543	283	1321	877	99,99	99,99	99,99

Забележка: Непълният % до 100 се явява от закръглянето на цифрите.

Таблица 3

Относителен дял на овцете и козите в изследвания материал

Дребни преживни	Мин. брой екземпляри			% на преобладание			% спрямо другите домашни животни		
	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.	V–VI в.	X–XII в.	V–XII в.
Овце (Ovis)	74	198	171	71,84	54,10	67,86	26,15	14,99	19,50
Кози (Capra)	29	168	81	26,16	45,90	32,14	10,24	12,71	9,23
Общо:	103	366	252	100	100	100	36,39	27,70	28,73

Забележка: Данните в таблица 3 са получени след разпределение на неопределените по вид индивиди дребни преживни пропорционално на видово определение.

но престояване в земните пластове заедно с останките на други бозайници. Познати са и други случаи на намиране на останки от лалугери и други видове гризачи при археологически разкопки и тяхната връзка с бита на населението от проучваните селища е недвусмислено доказана. Така например останки от сляпо куче са намерени в пластовете от бронзовата епоха в селищната могила Ясъ тепе край Ямбол. Останки от лалугер и катерица (Sciurus vulgaris) бяха намерени неотдавна на Акропола на античния тракийски град Кабиле от I хил. пр. н. е. Все още е неясно дали последните са използвани като източник за храна, или са участвали в някакъв обряд.

Таблица 4

Разпределение на домашните чифтокопитни в ранновизантийското селище (V—VI в.) по възрастов показател

№	Вид	Много млади		Млади		Незрели		Възрастни		Общ брой
		бр. екз.	%	бр. екз.	%	бр. екз.	%	бр. екз.	%	
	Говедо (B. taurus)	—	—	1	1,9	2	3,6	50	94,3	53
	Прасе (S. domestica)	15	20,3	21	28,4	8	10,8	30	40,5	74
	Овца (O. aries)	—	—	12	16	—	—	62	84	74
	Коза (C. hircus)	—	—	3	10	—	—	26	90	29

Таблица 5

Размери на метакарпалната кост на магарета от ранновизантийското селище (V—VI в.) на Хисарлъка

Изменения, mm	h	R	$\bar{x}$	s_m	s	c
Най-голяма дължина	2	174,5—179,0	176,8	2,26	3,18	1,80
Латерална дължина	2	171,0—177,0	174,0	3,01	4,24	2,44
Медиална дължина	2	169,5—174,0	171,6	2,26	3,18	1,85
Ставна ширина на проксим. край	3	35,0—36,7	35,7	0,50	0,87	2,44
Най-голяма ширина на проксим. край	2	35,9—36,9	36,4	0,50	0,71	1,95
Ставна ширина на дистал. край	3	33,0—35,9	34,6	0,86	1,48	4,28
Ширина на дистал. край на възвишенията	3	35,1—37,2	36,0	0,64	1,10	3,06
Ширина на диафизата	4	22,9—24,8	24,1	0,33	0,66	2,74

Таблица 6

Размери на метатарзалната кост на магарета от ранновизантийското селище (V—VI в.) на Хисарлъка

Измерения, mm	h	R	$\bar{x}$	s_m	s	c
Най-голяма дължина	2	221,5—223,0	222,3	0,75	1,06	0,48
Латерална дължина	2	219,5—220,5	220,0	0,50	0,71	0,32
Медиална дължина	2	215,0—217,0	216,0	1,00	1,41	0,65
Ставна ширина на проксим. край	2	33,5—37,9	35,7	2,21	3,11	8,71
Най-голяма ширина на проксим. край	3	34,6—38,9	36,9	1,25	2,16	5,85
Ставна ширина на дистал. край	3	30,0—34,9	32,9	1,50	2,59	7,87
Ширина на дистал. край при възвишенията	3	30,7—35,3	33,7	1,52	2,63	7,80
Ширина на диафизата	4	20,7—24,5	22,6	0,81	1,62	7,17

Най-често срещан и добиван ловен обект в околностите на Цуида е било дивото прасе (Sus scrofa), представено с 48 индивида. Между останките от диви прасета има такива, принадлежащи на много едри мъжки индивиди. Почти всички кости са силно фрагментирани, както и повечето от костите на останалите бозайници, използвани като източник на месо. Това предполага, че е използван за храна и костният мозък.

На второ място по броя на индивидите (33) от дивите бозайници се нарежда благородният елен (Cervus elaphus). Това животно освен като източник на месо и кожи е използвано и като източник на рога — необходима суровина за направа на различни предмети на бита: игли, прешлени за вретена, дръжки за ножове, тежести за рибарски мрежи и др. Някои от еленовите рога, донасяни в селището, са намирани в неговите околности, отделени от главата на мъжките индивиди при естествената им смяна или отделяни от трупа на животни, станали жертва на хищници. Този извод се налага от обстоятелството, че броят на рогата е значително по-голям от броя на установените мъжки индивиди.

В периода V—VI в. дивото говедо (Bos primigenius) все още е било често срещано животно в земите на Югоизточна България. По броя на установените индивиди (22) последното заема трето място сред дивите животни. По обща биомаса обаче трябва да поставим този вид пред всички останали диви животни, включително пред дивото прасе и благородния елен, тъй като средното тегло на дивите говеда значително надвишава съответното на останалите диви животни. Дивите бикове достигали тегло над един тон[4].

Често срещана и ловувана е била и сърната (Capreolus capreolus). Рогата на мъжките индивиди подобно на тези на благородните елени са използвани за направа на предмети на бита и оръдия на труда.

Значително по-рядко срещани от благородните елени и сърните са били елените лопатари (Cervus dama). Все пак наличието на 6 индивида (4,51 %) от този субсредиземноморски фаунистичен елемент е факт, говорещ за съществуването на една все още стабилна популация на елена лопатар в Югоизточна България. До неотдавна липсваха достатъчно и сигурни данни за разпространението в миналото на елена лопатар като местен вид по нашите земи. Последното десетилетие обаче излязоха или са под печат няколко публикации[5,6,7], в които се съобщават данни за намирането на останки от елени лопатари на територията на България през различни исторически епохи — онеолит, елинистическа и римска. Ст. Иванов намира останки от лопатар в селищна могила при с. Михалич, Свиленградско, от енеолита (1950)[8], а Р. Попов (по данни на Н. Йовчев, 1982)[9] в римските пластове при разкопки на крепост около Айтос. На базата на остеологическите проучвания през последните години се счита, че гореспоменатият вид е бил широко разпространен през епохата на енеолита в земите на днешна Югоизточна България, срещал се е и през по-късните епохи, включително през средновековието, когато изчезва като автохтонен от нашите земи. Това става вероятно през късното средновековие. В началото на нашия век еленът лопатар е реаклиматизиран у нас.

В ранновизантийските пластове са намерени и останки от диви зайци (Lepus europaeus), лисици (Vulpes vulpes), мечки (Ursus arctos) (табл. 1). Не можем да се съмняваме в разпространението и на други видове диви животни в околностите на Цуида през онова време, някои от които очакваме да бъдат установени с продължаването на археологическите разкопки на хълма на Хисарлъка.

В селището Цуида са били отглеждани най-малко 8 вида домашни бозайници: говедо, кон, магаре, прасе, овца, коза, куче и котка.

Домашното прасе (Sus scrofa domestica) заедно с овцата (Ovis aries) заемат първо място по броя на индивидите през ранновизантийската епоха. По-голямата част от прасетата са използвани за храна в млада и незряла възраст — 48,7 % са много млади и млади, 10,8 % са незрели (табл. 5).

За разлика от домашните прасета почти всички останки от домашни говеда (Bos taurus) в Цуида принадлежат на възрастни индивиди (94,3 %). Само един индивид (1,9 %) е млад и два индивида (3,8 %) са незрели. Домашните говеда са отглеждани не само като източници на месо, но успоредно с това като източници на мляко и кожи. Последните вероятно са използвани и като теглителна сила заедно с конете и магаретата.

В Цуида броят на овцете е бил 2,5 пъти по-голям от този на козите. На овчето стадо се падат 71,84 % от общото стадо на дребните преживни, а на козите едва 28,16 % (табл. 3). Това е естествено, като имаме предвид, че селището е разположено на склоновете на Стара планина, а от овцете освен месо, мляко и кожи е получавана и вълна. В потвърждение на това идва и фактът, че от възрастните индивиди овните са два пъти повече от женските овце. Месото на овцете също е било предпочитано пред това на козите, ако съдим по процента на младите и незрели индивиди, от които на овцете се падат 16 %, а на козите 10 % (табл. 5).

Домашният кон (Equus caballus) в ранновизантийското селище е използван найвече като теглителна сила и вероятно за езда. Сред останките от коне досега в селището не са намерени такива, които да са обработени кулинарно. Много от костите са цели, нямат следи от обгаряния и друга обработка на огън. Освен това всички костни останки от този период принадлежат на възрастни индивиди. Въпреки тези данни, като имаме предвид намирането на останки от домашни магарета (Equus asinus domesticus) от същото селище заедно с такива от свине, дребни преживни и птици в яма за смет, при това носещи следи от кулинарна обработка и обгаряния, не можем да изключим напълно възможността и конете подобно на магаретата в някои случаи да са били консумирани. По брой на индивидите — 25 (8,83 %), конете стоят пред магаретата, кучетата и котките (табл. 2).

Голям интерес представлява намирането в Югоизточна България още в V—VI в. на останки от домашни магарета и домашни котки. Счита се, че магарето е едно от найрано одомашнените животни (след кучето и овцата). Негова родина е Северна Африка, където най-вероятно през VII—VI хил. пр. н. е. е станало одомашняването на дивото африканско магаре(Equus asinus)[10]. За Европа обаче сигурните данни за отглеждане на домашни магарета се отнасят едва за I хил. пр. н. е. Известно е, че древните етруски, които обитавали Италия, познавали магарето като домашно животно от най-ранни времена[11]. Не е изяснен все още въпросът, кога най-рано магарето по нашите земи е използвано като домашно животно. Доскоро нямаше сигурни данни за отглеждането му в Югоизточна България до ранното средновековие.

Магаретата в Цуида по брой са стоели близо до конете, което показва традиции в отглеждането и използването на тези животни, дошли вероятно от земите, стоящи на юг от днешните български земи. Този извод можем да приемем, считайки домашните магарета по нашите земи за потомци на дивото африканско магаре (E. asinus), дошло вече одомашнено на Балканския полуостров. Не е изключена обаче възможността и преди появата на вече одомашнени магарета от юг в Европа да са правени опити за одомашняване на разпространеното в предисторическо, а вероятно и в ранноисторическо време диво европейско магаре (Equus hydruntinus). Такива предположения съвсем не са лишени от основание, като се имат предвид все по-често намираните останки от диво европейско магаре в различни археологически обекти. По непубликувани дани Н. Спасов — зоолог в Националния природонаучен музей при БАН, София, установява в материали от Градешница от неолита 12 останки от E. hydruntinus. В. Василев (1985)[13] установява същия вид в селищна могила при с. Овчарово в енеолитни пластове. През 1988 година при археологически разкопки в околностите на гр. Шабла G. Nobis също намира кости от диво европейско магаре[14]. Изглежда на Балканския полуостров дивото европейско магаре доживява до по-късни предисторически и исторически епохи, отколкото се считаше досега. Косвени доказателства за разпространението на диви еквиди на Балканския полуостров през гореспоменатите епохи са и останките от лъвове, намерени по нашите земи в енеолитните пластове[15,16]. Доказаното разпространение на лъвове в Западна и Югоизточна България (а може би и в Североизточна)[17] през епохата на енеолита изглежда съвсем логично при наличието на диви еквиди на Балканския полуостров, тъй като последните са основна част от храната на тези едри хищници. В този ред на мисли особено интересни са останките от магаре, датирани от I хил. пр. н. е., намерени на Акропола на тракийския град Кабиле. Последните вероятно принадлежат на одомашнено вече магаре, но притежаващо много примитивни белези и остеометрични данни, близки до E. hydruntinus. Други ранни останки от одомашнено магаре също от I хил. пр. н. е. са установени при разкопки на антично селище при Созопол[18].

Кога и къде дивата котка (Felis sylvestris) е одомашнена за пръв път, все още се оспорва. Първите сигурни доказателства за наличие на одомашнени котки са от III—II хилядолетие пр. н. е. Намерен е печат от Ур (III хил. пр. н. е.), на който е изобразен мъж пред храм и малка котка, за която се счита, че е одомашнена[19]. В Египет, Мала Азия и остров Крит най-ранните доказателства за домашни котки са от II хил. пр. н. е. Появата на домашни котки (Felis domesticus) в Тракия вероятно става значително по-късно. Често срещани останки от котки в нашите археологически обекти намираме едва през средновековието[20]. Дори в античните пластове на тракийския град Кабиле въпреки неколкогодишното проучване на изобилен остеологичен материал все още не е доказано наличие на домашна котка[21]. Останки от домашни котки от Югоизточна България от средновековието са намерени в средновековния Ямбол, средновековните пластове на Кабиле и др.

Средновековно българско селище (X—XII в.)

В пластовете на селището от периода X—XII в. по остеологичните материали до настоящия момент са установени 12 вида диви бозайници (табл. 1) и същите 8 вида домашни бозайници (табл. 2), отглеждани още в ранновизантийското селище от V—VI в. От данните, представени в табл. 1, можем да забележим, че докато относителният дял на хищниците: вълк (Canis lupus), лисица (Vulpes vulpes), мечка (Ursus arctos), е почти непроменен от V—VI до X—XII в., някои от по-едрите чифтокопитни бозайници намаляват осезателно своя процент на преобладание. На първо място това се отнася за най-едрия бозайник — дивото говедо, чийто дял намалява от 16,54 % през V—VI в. на 11,13 % през X—XII в. При елена лопатар промяната е в същата посока — 4,5 % през V—VI в. при 3,44 % през X—XII в. Прави впечатление увеличаването на относителния дял на благородния елен спрямо другите диви животни, което може да се обясни с по-голямата пластичност на вида спрямо климатичните промени. Като топлолюбив субсредиземноморски фаунистичен елемент еленът лопатар за разлика от благородния елен понася трудно зимата, особено когато земята е покрита със снежна покривка и ледена кора. През този сезон освен че намира трудно храна, лопатарът се придвижва по-бавно и лесно става жертва на хищниците и човека.

Относителният дял на дивото прасе (Sus scrofa) е намален в сравнение с V—VI в., но това едва ли се дължи на някаква закономерност към намаляване броя на този вид. По-вероятно е голяма част от останките на диви прасета в неточно датирания материал да е от периода X—XII в., тъй като останките от последния период са въобще много повече. Впрочем относителният дял на дивото прасе в периода V—XII в. е също много голям — 30,77 % (табл. 1).

Относителният дял на сърната (Capreolus capreolus) по данните на табл. 1 като че ли също показва известно намаление, но този извод не може да бъде сигурен, като имаме

Таблица 7

Размери на метакарпалната кост на коне от средновековното селище (X—XII в.) на Хисарлъка

Измерения, mm	h	R	$\bar{x}$	s_m	s	c
Най-голяма дължина	4	222,0—231,5	228,5	2,19	4,38	1,90
Латерална дължина	3	222,5—226,5	224,0	1,26	2,18	0,97
Медиална дължина	4	212,5—221,0	218,3	1,96	3,92	1,80
Ставна ширина на проксим. край	7	48,6—51,5	49,9	1,26	3,33	6,67
Най-голяма ширина на проксим. край	7	50,0—54,0	51,6	0,52	1,38	2,67
Ставна ширина на дистал. край	3	51,1—52,4	51,8	0,38	0,66	1,27
Ширина на дистал. край при възвишенията	4	49,2—49,8	49,4	0,14	0,28	0,57
Ширина на диафизата	8	33,2—36,7	35,0	0,44	1,24	3,54

Таблица 8

Размери на метатарзалната кост на коне от средновековното селище (X—XII в.) на Хисарлъка

Измерения, mm	h	R	$\bar{x}$	s_m	s	c
Най-голяма дължина	4	252,5—274,5	263,6	6,00	12,00	4,55
Латерална дължина	2	248,5—265,5	257,0	4,68	12,02	8,52
Медиална дължина	4	244,5—266,0	255,7	4,51	11,54	5,77
Ставна ширина на проксим. край	4	46,5—47,4	46,9	0,19	0,37	0,79
Най-голяма ширина на проксим. край	4	47,6—48,5	48,0	0,11	0,22	0,46
Ставна ширина на дистал. край	3	49,8—52,6	51,1	0,82	1,42	2,78
Ширина на дистал. край при възвишенията	6	45,7—49,8	48,1	0,74	1,82	3,78
Ширина на диафизата	4	29,7—33,8	31,6	1,00	1,99	6,30

предвид, че неточно датираните останки от сърни (V—XII в.) съставляват твърде голям процент (21,34%).

Всички останки от зайци, както от ранновизантийското, така и от средновековното българско селище, принадлежат към дивия заек от вида Lepus europaeus. Това ни кара да направим извода, че в тези селища не е било познато отглеждането на домашни зайци. В това не можем да се съмняваме поради факта, че домашният заек произлиза от друг вид див заек — заека подземник (Oryctolagus cuniculus), а последният е лесно диференцируем по остеологични останки[22]. През X—XII в. уловът на зайци се е увеличил повече от два пъти (табл. 1). Това е естествено при усъвършенстването на ловните оръжия и методи при средновековието. Широкото разпространение на диви зайци от вида L. europaeus, от друга страна, е индикатор за наличие в изследвания регион на открити терени, обрасли с треви и храсти. Потвърждение на предположението за разположението на степни и лесостепни биотопи в околностите на средновековното българско селище намираме и сред останките от птици, установени в същото. Между тях има останки от степни птици и такива, обитаващи откритите лесостепни области.

Бобърът (Castor fiber) е намирал благоприятни условия за живот в околностите на средновековното селище. Като околности тук имаме предвид не само малката, макар и по-пълноводна в миналото река, минаваща непосредствено до селището, но и минаващата недалеч р. Тонзос (дн. Тунджа). Изследванията на остеологичните материали от Кабиле[23] потвърждават разпространението на бобри в гореспоменатия регион през античността. Доказателство за посещението на р. Тонзос от средновековните жители на Хисарлъка са и останките от особено едри екземпляри речни риби, някои от които с тегло над 15 кг[24].

Докато бобърът е бил ловуван заради ценната кожа и вкусното месо, видрата (Lutra lutra) е преследвана вероятно преди всичко за кожата. Сравнително широкото разпространение (табл. 1) на бобри и видри в околностите на Хисарлъка през средновековието е сигурно доказателство за чистотата на реките, от една страна, и богатството на речната фауна, от друга. Бобърът се изхранвал със свежи клонки на бързо вегетиращите гори и храсталаци около водоемите и е строил своите жилища от стволовете на млади брястове, върби и други дървета. Видрата, която е жищник и обитава единствено водоеми, богати на риба, е намирала достатъчно богата хранителна база.

Намерената дистална част от раменна кост на дива котка (Felis sylvestris) в средновековното селище е свързано със съществуването на стари гори с хралупести дървета в неговите околности. Дивите котки обитават такива места, където могат да намерят убежище и отгледат потомство.

Пъргавината и хитростта на този хищник изискват съответно по-развити ловни умения и традиции, каквито жителите на българското селище са притежавали.

За животновъдството и използването на домашните животни в българското селище в сравнение с ранновизантийското можем да отбележим следните особености:

Говедовъдството през X—XII в. е значително по-развито, отколкото през V—VI в. (табл. 2).

Относителният дял на конете спрямо магаретата през X—XII в. почти се удвоява (табл. 2).

В българското селище броят на козите почти се изравнява с този на овцете, докато в ранновизантийското съотношението овце/кози = 3/1.

Освен коне и магарета в двете проучвани селища са отглеждани и бастарди, т. е. кръстоски между последните два вида животни (табл. 9, 10, 11).

За ръста на конете от средновековното българско селище можем да съдим, като използваме коефициента на Kiesewalter (цит. по Громова, 1949)[25]. Изчислена по метакарпалните кости, височината им при холката варира в границите на 142, 3—148, 4 см (ср. 147, 5) при n = 4, а по метатарзалните кости е 134, 6—146, 3 см (ср. 140, 5) при n = 4. Сравнени с повечето породи съвременни домашни коне, тези от българското селище на Хисарлъка са по-дребни на ръст. Такива сравнения могат да се направят по данни за някои породи съвременни коне, съобщени от Кузмина (1980)[26]. Но сравнени с по-ранните коне, отглеждани в същия регион, размерите на конете от Хисарлъка показват сходство.

Въпреки че разполагаме с малък брой цели кости от коне, извадени при археологически разкопки в съседни на Хисарлъка обекти, можем, макар и ориентировъчно, да съпоставим конете от проучваното селище по ръст с конете от други селища в региона.

Изчислена по метатарзалната кост, височината на конете при холката в тракийския град Кабиле през римската епоха варира от 145 до 150 см (ср. 147, 5), а по бедрената кост същата възлиза на 144, 5 см. Ръстът на конете от средновековното селище XI—XII в. при с. Дядово, Новозагорско, изчислен по метатарзалната кост, е 144 см.

Докато досега съобщените данни са съвсем близки до данните за височината на конете при холката от средновековното селище (X—XII в.) на Хисарлъка, Сливен,

Таблица 9

Размери на кости на бастарди (между коне и магарета) от селищата на Хисарлъка (V – VI, X – XII в.) в мм

Измерения, мм	Метакарпус (X – XII в.)	Метатарзус (V – VI в.)	Метатарзус (X – XII в.)
Най-голяма дължина	214,5	238,0	231,5
Латерална дължина	210,5	234,5	228,0
Медиална дължина	207,5	232,0	225,5
Ставна ширина на проксим. край	44,8	40,2	–
Най-голяма ширина на проксим. край	49,4	41,4	–
Ставна ширина на дистал. край	43,1	36,6	39,5
Ширина на дистал. край при възвишенията	43,3	36,1	37,9
Ширина на диафизата	28,4	23,5	24,3

Таблица 10

Средни размери на метатарзуса на коне, магарета и бастарди от средновековното селище (X – XII в.) на Хисарлъка

Измерения, мм	Кост	Кон	Бастард	Магаре
Най-голяма дължина	метакарпус	228,5	214,5	178,3
Ставна ширина на проксим. край		49,9	44,8	35,4
Ставна ширина на дистал. край		51,8	43,1	33,1
Ширина на диафизата		35,0	28,4	22,8
Най-голяма дължина	метатарзус	263,5	231,5	220,0
Ставна ширина на проксим. край		46,9	–	36,1
Ставна ширина на дистал. край		51,1	39,5	35,2
Ширина на диафизата		31,6	24,3	22,8

Таблица 11

Стойности на коефициентите A, B, C при конете, магаретата и бастардите от средновековното селище (X – XII в.) на Хисарлъка

Коефициент	Коне			Бастарди			Магарета		
	n	R	$\bar{x}$	h	R	$\bar{x}$	h	R	$\bar{x}$
$A_{мк}$	7	65,44 – 73,62	69,67	1	–	63,69	1	–	64,97
$B_{мк}$	3	69,36 – 70,04	69,62	1	–	65,89	2	66,28 – 71,66	68,97
$C_{мк}$	4	14,65 – 16,17	15,44	1	–	13,24	2	12,72 – 12,81	12,77
$A_{мт}$	4	63,46 – 71,31	67,45	1	–	58,46	2	62,64 – 63,84	63,24
$B_{мт}$	1	–	66,54	2	61,52 – 64,21	62,87	–	–	–
$C_{мт}$	4	11,69 – 12,31	11,99	2	9,87 – 10,50	10,19	–	–	10,14

популацията от одомашнени коне от селищната могила Ясъ тепе в околностите на гр. Ямбол от бронзовата и ранножелязната епоха се е състояла от по-дребни индивиди. Изчислена по метатарзалната кост, височината на конете от Ясъ тепе е била 137,5 см. Тези коне показват примитивни белези и по остеометричните си данни стоят твърде близко до дивите коне — тарпаните (Equus przewalskyi gmellini). Като включим остеометричните данни на коня от тракийската гробница (IV в. пр. н. е.) при с. Калояново, Сливенско, чиято височина при холката е била между 143 и 147 см (по метатарзалната и бедрената кост), можем да направим следния извод. В изследвания регион, включващ част от Югоизточна България около градовете Ямбол и Сливен, най-дребни на ръст са били конете от бронзовата и ранножелязната епоха — 137,5 см при холката. През елинистическата епоха техният ръст достига 143—147 см. През римската епоха и средновековието (X—XII в.) височината им е между 144 и 147,5 см.

Нашите наблюдения сочат, че от конете и магаретата техните кръстоски се различават по коефициентите A, B, C, дадени подолу:

$$\text{Коефициент A} = \frac{\text{ширина на диафизата} \times 100}{\text{шир. на проксималната ставна повърхност}}$$

$$\text{Коефициент B} = \frac{\text{ширина на диафизата} \times 100}{\text{шир. на дисталната ставна повърхност}}$$

$$\text{Коефициент C} = \frac{\text{ширина на диафизата} \times 100}{\text{максимална дължина на костта}}$$

$А_{\text{мк}}$, $В_{\text{мк}}$, $С_{\text{мк}}$ са коефициенти, измервания на метакарпалната кост, а $А_{\text{мт}}$, $В_{\text{мт}}$, $С_{\text{мт}}$ — коефициенти, изчислени по метатарзалната кост. На таблица 11 забелязваме, че стойностите на коефициентите $А_{\text{мк}}$, $В_{\text{мк}}$ и $А_{\text{мт}}$, $В_{\text{мт}}$ при бастардите са винаги по-малки от тези при конете и магаретата, докато коефициентите $С_{\text{мк}}$ и $С_{\text{мт}}$ при бастардите стоят по стойности по средата между съответните при конете и магаретата.

Настоящото проучване на костния материал от бозайници, изваден досега при археологическите разкопки на Хисарлъка, Сливен, като предварително няма и не може да има претенциите за изчерпателност. Още повече естеството и обемът на настоящата работа не позволяват представянето на остеометрични данни за всичките установени 21 вида диви и домашни бозайници. Все пак са дадени някои остеометрични и други данни за домашните коне и магарета, които, надяваме се, ще бъдат полезни за изясняване на някои въпроси относно времето на поява и разпространението на тези и други домашни животни по нашите земи, както и за изграждане на представа за техния физически облик и филогенетични връзки с дивите им прадеди.

В таблиците 5, 6, 7, 8 и 11 са използвани следните буквени обозначения:

n — Брой на случаите на даден признак
R — Вариационен размах на признака
x — Стойност на средното аритметично
Sm — Средна аритметична грешка
s — Средно квадратично отклонение
C — Коефициент на вариация

Изказвам благодарност на ръководителката на археологическия обект н. с., к. ист. н. Ирина Щерева и археоложката Мери Радева за предоставения ми остеологичен материал и консултации.

---

[1] Средновековното българско селище възниква още в края на VIII — началото на IX в. върху руините на ранновизантийското (V—VI в.), но по-голямата част от материала е датирана X—XII в., когато селището е в разцвет.

[2] З. Боев., Г. Рибаров. Птиците в бита на жителите от средновековното селище на Хисарлъка (Сливен, X—XII в.), ИМЮИБ (под печат).

[3] Вид гризачи, водещи ровещ подземен начин на живот подобно на къртицата.

[4] V. Hanak, V. Mazak. Bunte Welt der Säugetiere C. 1979, S. 332—333.

[5] Г. Рибаров. Еленът лопатар по нашите земи в миналото и днес. — Сп. Природа, 1983, кн. 2, 58—59.

[6] В. Василев. Изследване на фауната на селищна могила Овчарово. С., 1985, с. 156.

[7] Г. Рибаров. Фауната на Кабиле (I хил. пр. н. е. — V в. от н. е.) по останки от диви и домашни животни. С., т. II Кабиле (под печат).

[8] Ст. Иванов. Принос към въпроса за домашните животни през късния неолит и камено-медната епоха. С., 1950.

[9] Н. Йовчев. По следите на изчезналите животни. С., 1981, 86—87.

[10] Б. Брентйес. „Откриването“ на домашните животни. С., 1981, 86—87.

[11] Н. Йовчев. Верни другари на човека. С., 1973.

[12] Остеологичните материали, съхраняващи се в Националния природонаучен музей при БАН, са събрани от покойния проф. Ст. Иванов.

[13] В. Василев. Изследване на фауната..., 1985, 59—61.

[14] Данните още не са публикувани.

[15] Л. Нинов. Живели ли са лъвове по нашите земи? — Сп. Отечество, 1988.

[16] Останки от лъв бяха установени през втората половина на 1988 г. от S. Bökőnyi в селищната могила при с. Драма, Елховско, от енеолита.

[17] В тази част на България (с. Голямо Делчево, Варненско) е намерен първи шиен прешлен, считан за принадлежащ на лъв. Находката е датирана от енеолита.

[18] Останките се съхраняват във фонда на Ямболския музей.

[19] Б. Брентйес. „Откриването“ на...198Г, 118—119.

[20] Г. Рибаров. Скотовъдството в средновековния Ямбол. — в. „Нар. другар“, 1981, бр. 13.

[21] Г. Рибаров. Нови данни за фауната на античния град Кабиле. — ИМЮИБ, 1983, т. VI, с. 37.

[2] В остеологичните колекции на Ямболския музей се съхраняват и останки от диви зайци подземници.

[23] Г. Рибаров. Фауната на Кабиле.... Т. II Кабиле (под печат).

[24] В средновековното селище на Хисарлъка (X—XII в.) е намерен прешлен от речна риба с диаметър 5 см.

[25] В. Громова. История лошадей (рода Equus) в Старом свете. — С., 1949, с. 14, 15. Труды Зоол. инст., т. XVII.

[26] И. Кузьмина. Позднеплейстоценовая широкопалая лошадь Верхнего Доная. 1980, 93—95, Труды Зоол. инст., т. 93.

Les mammifères dans la vie des habitants de la haute époque byzantine et du Moyen âge du Hissarlăk (Sliven)

K. RIBAROV

(Résumé)

Le présent article consigne les résultats de l'étude des restes en os de mammifères, retirés lors des fouilles archéologiques (1984—1987) des localités bulgares de la haute époque byzantine (V^e—VIe s.) et du Moyen âge (X^e—XIIe s.) dans la colline Hissarlăk, Sliven. Sur la base de la composition d'espèce des animaux, on édifie le tableau du milieu naturel. Dans les deux localités ont été établies en tout 13 espèces de mammifères sauvages et 8 espèces de mammifères domestiques. L'auteur fournit des données concernant le lieu et l'importance de chaque espèce dans la vie de la population des localités étudiées. Il formule des conclusions au sujet du temps d'apparition de certaines espèces d'animaux domestiques dans les terres bulgares. Sont données 11 tables dans lesquelles outre la composition d'espèces, la part relative et la structure d'âge, sont présentées également des données ostéométriques. L'auteur communique des données comparatives concernant la taille des chevaux dans la région étudiée pendant les différentes époques historiques.

Критика и рецензии

Т. ОВЧАРОВ. ЕДНО УЧЕБНО ПОМАГАЛО ЗА НАЧИНАЕЩИ АРХЕОЛОЗИ.

Ръководство по археология. Част първа, 1985 г., част втора, 1986 г. Издание на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. Исторически факултет.

Археологията е една от основните дисциплини, които се изучават в две висши учебни заведения в страната: СУ „Кл. Охридски“ и ВТУ „Кирил и Методий“, в рамките на обучението по отечествена и обща история. За съжаление и досега няма учебно пособие, което би помогнало на бъдещите археолози да добият ясна и точна представа за основния предмет на тази наука, за нейната проблематика, теоретични постановки и т. н. Един начинаещ археолог, ако иска да се запознае и навлезе в главните археологически проблеми, трябва да се обърне към десетки статии, студии, монографии, публикувани в различни специализирани издания, на различни езици. При липсата на една предварителна подготовка, а такава трудно може да се добие в малкото учебни часове, предвидени за преподаването на обща археология, работата с тях крие определени и при това доста сериозни трудности. Или накратко казано, в преподаването на археологията в нашите две висши учебни заведения е налице една значителна празнина и тя се изразява в липсата на едно основно учебно помагало. Опит да запълни тази празнина прави Т. Овчаров в своето Ръководство по археология, издание на ВТУ „Кирил и Методий“.

Въпросното ръководство се състои от две части. В първата има въведение и два раздела: Раздел първи с общотеоретичен характер и Раздел втори, съдържащ примерни теми за семинарни занятия със студентите.

В първият раздел (5—73) има пет глави, в които се разглеждат редица общотеоретически проблеми на археологическата наука. В първата глава се проследява съвсем накратко появата и развитието на археологията като самостоятелна научна дисциплина. Явно авторът не е съгласен, че археологията е само помощна дисциплина на историята (с. 5), но в хода на изложението не доразвива тази своя мисъл. Направеният обзор е много общ, изложението има телеграфен стил. Подбраните примери са с крайно ограничен характер (6—10). Вниманието е съсредоточено върху формирането на науката за развитието на материалната култура на древните общества главно в Русия преди и след победата на Октомврийската революция (7—10). От т. нар. буржоазни учени са споменати в няколко реда само Й. Винкелман (7—8), Хр. Томпсън (с. 8) и фактическият основател на западноевропейската праистория Буше дьо Перт (с. 9). Едностранчиво е представена и ролята на английския посланик в Османската империя лорд Елджин, свързана с пренасянето на паметниците от Атинския Партенон в днешния Британски музей (с. 8). Сред известните археолози се споменяват А. С. Уваров, А. Сципин, В. А. Городцев и др. (с. 9), но нито дума не е казана за Х. Шлиман, В. Дьорпфелд, Р. Лепсиус, Фр. Мариет, У. М. Фл. Питри, Г. Масперо, Ем. Бругш, Х. Картър, П. Е. Бота, О. Лейърд, Р. Колдуей, Л. Уули, А. Еванс, Дж. Пенделбъри, учените, чиито открития и трудове поставиха основите на модерната археология. За съвременните изследователи от различни страни, които развиваха и развиват на качествено нова основа и с най-съвременни методи археологическата наука, изобщо не е отделено никакво внимание. Смятам, че когато един автор има амбицията да си постави такава сериозна цел като написването на едно Ръководство по археология (стига, естествено, да е наясно с нея), то в такъв случай разглеждането на развитието на археологията като наука, отделните ѝ етапи и т. н. не може да има второстепенно значение. Точно обратното — бъдещият изследовател на материалната култура на древността трябва да бъде запознат с какво точно има работа, да добие ясна и точна представа, как се е развивала тази наука във времето и пространството, какви цели на определен етап си е поставяла и как ги е реализирала. Или ако трябва да се конкретизирам — Глава I в Първа част трябваше да бъде една от основните в Ръководството. И на всяка цена би трябвало да се избегне ненужното теоретизиране за ролята на миграциите, „културните кръгове“ или „цикли“ в живота на народите (12—13). Ако успееше да разбере какво е науката археология, какъв е нейният предмет, начинаещият археолог с много по-голяма лекота ще усвои материала, който е предложен в следващите глави.

В Глава II се разглеждат връзките на археологията с другите науки: история, етнография, епиграфика, нумизматика, топонимия, антропология, палеоботаника, геология, геофизика и някои други науки (?) и накрая с философията. Съответно се дават и обяснения, какво представлява дадена наука, имаща по един или друг начин отношение към археологията (17—19). Според мен това е напълно излишно. Не мога да допусна, че даже един човек, който тепърва започва да се занимава с тази научна дисциплина, да не знае, че нумизматиката е наука за монетите, епиграфиката — за надписите, още повече, че геологията е наука за земята. Що се касае до философията, то диалектикоматериалистическият метод е основен за археолозите и изхождайки от него, те могат правилно да интерпретират различните факти и материали, придобити от разкопките. При това същите (археолозите, б. м.) според Т. Овчаров непременно трябва да държат сметка за революционното, скоковидно (много остарял термин, б. м.) развитие на света, както и за причинно-следствената връзка между явленията и събитията (с. 21). Последното е безспорен факт и с него се съобразява всеки изследовател на древността независимо към каква философска школа са насочени неговите симпатии или убеждения.

И дума не може да става за съмнение, че най-забележима и осезателна е връзката между археологията и историята, а това е така, защото и двете боравят с миналото на хората и народите (с. 15). Т. Овчаров пише: „... Археологията е историческа наука“, като веднага допълня „...но всъщност археологията си е самостоятелна наука“ (и двата цитата са на с. 15, б. м.). В някои отношения авторът е напълно прав. Когато липсват писмени извори за определени епохи, паметниците на материалната култура, ако попаднат в ръцете не само на опитен разкопвач, но най-вече на един добър интерпретатор, на практика могат да бъдат превърнати в пълноценни исторически извори. Тази своя мисъл мога да подкрепя с един конкретен пример — монографията на Х. Тодорова „Каменно-медната епоха в България. С. 1986“. А подобни примери от посветената на дописмените общества в Европа и Близкия изток литература има много. На читателя не е обяснено каква е разликата между археология и история, поне доколкото всяка една от тези две науки има свои конкретни обекти на изследване и си служи със специфични методи.

Втората глава, ако към нея се беше подходило по един по-внимателен начин, можеше да бъде една от основните в предложения труд. За съжаление в нея не може да открием някакъв що-годе сериозен елемент в изложението, което се отличава с голяма доза елементарност. За този, който е решил да я прочете (15—22), главният извод е, че един археолог е невъзможно да бъде „специалист по всичко“ (б. м.) и по време на своята работа (теренна или кабинетна) рано или късно той ще трябва да потърси компетентната помощ от специалисти в други области на човешкото познание.

Глава III. Археологическа терминология. Въпросът за терминологията е много важен при всяка една наука. Естествено и археологията в процеса на своето развитие си е създавала такава. Т. Овчаров отбелязва главните термини: археологическа култура, културен пласт, стратиграфия, археологическа находка, археологически обект, периодизация, характеристика и т. н. (с. 23).

От изброените по-горе термини като един от най-важните може да отбележим този за археологическата култура. Според автора това са група недвижими и движими паметници, обединени по време, територия и общи черти. Веднага обаче той добавя, че понякога (кога именно?, б. м.), територията може да бъде различна (с. 23). Естествено би трябвало да следва изводът, че по време и общи черти тези паметници са еднакви, но са пръснати на различни територии. Веднага следва друго твърдение (с. 24), където е написано, че „...археологическата култура се свързва с определена територия. Тя има географски граници“. Получава се една сложна главоблъсканица, в която трудно би се ориентирал дори един опитен специалист, а какво остава за човек, който се намира в самото начало на своето запознанство с археологията.

Въпросът за това, какво е археологическа култура, е много сложен, във връзка с него са написани многобройни трудове. Има една съществена разлика при употребата на термина култура, когато се отнасяме към различните исторически епохи, за която в разглежданото Ръководство изобщо не е споменато. В своя класически, така да го наречем „изчистен“ вариант терминът археологическа култура се отнася към онези общества, които не са оставили никакви писмени паметници или за които няма писмени данни от намиращи се на по-висока степен на развитие техни съседи. Като пример: за част от района на Югоизточна Европа може да говорим за културата Коджадермен-Гумелница-Караново VI (късна каменно-медна епоха), но когато имаме предвид тракийска култура от периода на нейното зараждане и най-блестящо развитие (I хил. пр. н. е.) в това понятие се влага вече съвсем друг смисъл, тъй като дадената култура въз основа главно на писмени (елински) извори може да бъде свързана с определен етнос. Същото се отнася и за изброените на с. 24 римска, етруска и т. н. култури, получили своето наименование по етнически показател и имащи определен исторически смисъл.

Да уточним нещата. Между понятията археологическа култура и култура, която може да се свърже с даден етнос, съществува значителна разлика и тя е изключително важна. Както се вижда, това не е разбрано от Т. Овчаров. В противен случай той едва ли би писал, че „... долната или горна граница на археологическата култура се установяват с дадено историческо събитие“ (с. 24). Само че за него трябва да има някакво писмено сведение (б. м.). С какви исторически събития, писмено зафиксирани, може да свържем долната и горна граници например на споменатата вече култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI?

В останалите раздели (25—34) в сравнително приемлива форма са обяснени такива основни археологически понятия като културен пласт, стратиграфия, археологически обект, карта, характеристика, методи, периодизация и т. н. От всички тях интерес представлява разделът за периодизацията (30—32). И тук отново трябва да констатираме серия от неясноти и неточности. Така на с. 30 авторът пише: „... За разлика от известната историческа периодизация (коя точно, не може да се разбере, б. м.) при археологическата общественото развитие се дели въз основа на материала, от който са правени оръдията на труда“. Към това изречение е добавен и цитат от К. Маркс, смисъла на който Т. Овчаров явно не е разбрал „... обществото следва да се дели не по това, какво произвежда, а как и с какви средства го произвежда“. На с. 31 са разгледани хронологическите и периодизационни системи на Хр. Томпсън и Г. Мортилье. Не подлежи на съмнение, че тези двама последователи на еволюционната теория на Ч. Дарвин действително имат заслугата да обособят две основни епохи в развитието, подчертавам това, на праисторическите общества (те са имали предвид територията на днешна Западна Европа, б. м.) — каменна и метална. Именно тук авторът е пропуснал да отбележи, че става дума за праисторически общества, а не за тези, които са известни от писмените извори или имат писменост. Без едно подобно пояснение читателят ще остане с една погрешна представа, особено що се касае до т. нар. метална епоха (епоха, когато оръдията на труда са били изработвани от метали или техните сплави — мед, бронз, желязо). Няма да се впускам в подробности, но все пак някои положения трябва да бъдат изяснени, тъй като явно се касае за един обширен географски район (поне аз така го възприемам според изложението). Каменно-медната епоха е наречена преходна (с. 32). Би трябвало да се разбира, че тя е нещо като междинен етап между епохата, когато основните оръдия на труда се изработват от камък, и този, когато те започват да се правят от метал. Всъщност подобен „преходен период“ на практика не съществува. Да вземем за пример района на Тракийската равнина и днешна Североизточна България, където през втората половина на V хил. пр. н. е. се развива мощният етнокултурен комплекс Коджадермен-Гумелница-Караново VI, от една страна, и раннобронзовите археологически култури в същия ареал. Въпросът е подробно разгледан в монографията на съветския изследовател Е. Н. Черних — Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978. Въз основа на прецизен анализ на открития материал той доказва, че в края на каменно-медната епоха в източната част на Балканския п-ов се развива мощно металургично производство (обработка на медни руди и направата на оръдия на труда от мед), нямащо равно по своите мащаби от останалите райони на Стария свят. Що се касае до следващата, раннобронзова епоха, оръдията на труда, направени от метал (т. нар. арсенов бронз), в процентно отношение рязко отстъпват на тези от предходния период. Примерът, който дадохме, засяга един относително малък район, но той е показателен поне в едно отношение: разделянето на човешкото развитие в ранната древност на каменна и метална епохи само въз основа на един показател — материала, от който са изработени основните оръдия на труда, не може да бъде валидно за различните географски райони на Стария свят, особено що се отнася за периода след края на IV хил. пр. н. е. и това на всяка цена трябваше да бъде отбелязано в Ръководството. Впрочем да вземем за пример един конкретен случай. Строителите на Големите пирамиди — на Хеопс, Хефрен и Микерин, не са били запознати с оръдията на труда, изработени от бронз. Въпросните пирамиди са били създадени по време на т. нар. Старо египетско царство (по-точно по време на IV династия), от епохата на което са известни много писмени извори, от които черпим сведения за класовото разделение на обществото и за наличието по това време в долината на Нил на една строго централизирана държава с всичките ѝ необходими институции. Никой сериозен изследовател няма да направи извода, че по това време древноегипетското общество се е намирало в периода на преходната, каменно-медна епоха.

Наистина все още се употребяват термините старожелязна (халщатска) и новожелязна (латенска) епохи (с. 32). За съжаление в Ръководството не са дадени необходимите пояснения и този, който реши да се възползува от него, трудно ще разбере за какво точно става дума. Затова смятам за необходимо да обясня някои моменти, свързани с появата и употребата на въпросните термини в специализираната археологическа литература.

В общи линии т. нар. желязна епоха се датира от началото до края на I хил. пр. н. е. При това не бива да се забравя, че става дума за района на Централна и Югоизточна Европа (това уточнение го правя във връзка с въпросния текст в Ръководството). Ранният ѝ етап (халщатска култура) е получил своето наименование по името на градчето Халщат, намиращо се в днешна Югозападна Австрия, недалеч от което е проучен голям некропол, отнасящ се към първата половина на I хил. пр.н.е. От 1846г. до края на миналия век при редовни разкопки тук са разкрити около две хиляди погребения, половината от които са с кремация. Редица от тях имат богат погребален инвентар, главно керамика, бронзови и железни мечове. Финалът на халщатската култура се поставя към края на VIв. пр.н.е. Вторият етап на желязната епоха е наречен латенски по името на селцето Ла Тен в Швейцария, намиращо се на брега на Невшателското езеро. През 1872г. археологът Г.Хилдебранд за пръв път употребява термина латенска епоха. Според приетата хронология този период обхваща времето от V до Iв. пр.н.е.

Въпросната периодизация и хронология е възприета от българските археолози през 20-те—30-те години на нашия век. Употребява се и сега, но като напълно условен термин, нямащ нищо общо с първоначалния смисъл, вложен в понятията халщатска и латенска култура. Много по-често се използват наименованията ранножелязна и късножелязна епоха в специализираната археологическа литература, и то по-скоро за удобство при разглеждането на комплексни проблеми от чисто археологически характер, свързани с целокупното историческо развитие на траките през I хил. пр.н.е. Този факт трябваше да бъде подчертан в Ръководството, но това не е направено.

Неприятно впечатление прави това, че Т. Овчаров е подходил, меко казано, несериозно към този изключително важен раздел в работата си. В крайна сметка той го завършва с това, с което би трябвало да започне своето изложение (в средата на текста на с.31) — с хронологическата последователност на ледниковите и междуледниковите периоди (с.32).

Няколко думи относно основните показатели на археологическата характеристика (32—33). Т. Овчаров приема шест основни показателя (с.33), но не ги е подредил според използвания в археологическата литература ред. Да се опитаме да ги степенуваме според общоприетата систематизация: жилища, селища, оръдия на труда, керамика (в текста е казано буквално битова?), произведения на изкуството, погребални съоръжения. Може да отбележим и оръжията, накити и т.н. Явно тези доста важни археологически паметници чисто и просто са подминати от автора.

Що се касае до археологическите методи на проучване (33—34), безспорно на първо място е стратиграфският, при който проучването става на пластове, като разкопаването следва реда, обратен на натрупването им. Задължително е този метод да се съчетае със сравнително-формалнотипологическия, а според мен и със статистическия. Начинът, по който е обяснено използуването на първите два метода, е направен в типичния за Ръководството телеграфен и невинаги много ясен стил.

Глава IV. Извори на археологическата наука (35—40). Според Т.Овчаров те биват два вида: веществени и писмени. Нямам намерение да се спирам на първите — не подлежи на съмнение, че те са основни за археологията. Що се отнася до вторите, те обикновено, макар и открити случайно или при редовни разкопки, по принцип се предоставят за изследване на учени от съответните сродни специалности — епиграфи, лингвисти, историци, нумизмати. В тази глава Т.Овчаров прави извода, че веществените извори са обективни: „... Те носят обективна информация особено за класовото общество, където писмените извори могат съзнателно да бъдат нагласени в интерес на господствуващата класа“ (с.37).

Наистина веществените паметници са обективни, те не могат да бъдат и други. Не ми е ясно само защо във въпросната глава те са интерпретирани по такъв наивен начин (36—37). По подобен начин е подходено и към писмените паметници. Читателят трябва да е наясно с това, какво е основното и характерното за тях. И така на с.38 Т.Овчаров пише: „... Писмените извори съществуват откак народите имат писменост. Те са присъщи на обществата, които имат писменост (коментарът е излишен, б.м.). Понякога писмените извори могат да съдържат информация и за племена и народи, които нямат своя писменост“ (така е, б.м.). Следва и пояснението (с.38) „...Например древногръцките извори носят известна информация за тракийските племена (за кои периоди от тяхната история се отнася тази информация, авторът не смята за нужно за уточни, б.м.). Да отбележим — те наред с археологическия, епиграфския и нумизматичен материал са едни от основните извори, въз основа на които историкът на древността може да реконструира целокупното развитие на тракийското общество, наистина в различна степен на достоверност, за периода от края на второто и цялото първо хилядолетие пр.н.е.

По същество Глава V е посветена на самото археологическо проучване. Правилно Т.Овчаров отбелязва, че то се осъществява на три етапа (с.41). Първият е свързан с откриването на конкретния археологически паметник, вторият са разкопките на обекта, а третият — обработката на намерените находки (или т.нар. кабинетна обработка). Тук авторът добре е проследил начина, по който става проучването и съответното документиране на резултатите от изследването на различните археологически паметници, датиращи в широкия диапазон от праисторическата епоха до късното средновековие. Що се касае до финалния етап на едно комплексно археологическо проучване (обработката на наличния материал), авторът смята, че съществен момент в случая е неговото датиране, като се спира на два вида датировки — относителна и абсолютна (60—64), при което дава кратка информация за главните методи на датировка — сравнителния, формалнотипологическия, радиовъглеродния (С-14), палеомагнитния (официално е прието той да се нарича археомагнитен, б.м.), дендрохронологическия, палеоботаническия.

Не подлежи на съмнение, че крайният резултат от труда на археолога може да бъде една научна статия или монография (с.65), в която в зависимост от обхвата на използвания материал от съществено значение е подходът, който ще използва изследователят при интерпретирането на находките в процеса на научното дирене. Т. Овчаров смята, че единствено правилната възстановка на историческата действителност може да се постигне само от позицията на марксистко-ленинското учение за развитието на човешкото общество, което е превърнало археологията от наука, събираща и регистрираща вещите, в историческа наука, която изследва живота и развитието на докапиталистическите общества по тези вещи (с.65).

Фактически в Раздел първи авторът се занимава с основните общотеоретически проблеми на археологията като наука, като оперира в един широк географски и хронологически диапазон. Раздел втори е конкретен — в него са разработени примерни теми за семинарни занятия по праистория и антична археология със студенти. Този раздел съдържа девет теми: праисторически оръдия на труда и произведения на изкуството (73—78), древногръцка архитектура и керамика (78—85), тракийски поселищен живот (85—87) и тракийски погребален ритуал и гробни съоръжения (87—91). От с.91 до с.107 са посочени теми, които са свързани с римското владичество в днешните български земи (I—IVв.), като тези за римския град, керамиката, погребалния ритуал и изкуството през този период.

В текста, съпровождащ отделните теми, е допусната серия от грешки. Ще посоча само някои от тях. Така на с.75 Т.Овчаров пише: „...в края на второто хилядолетие пр.н.е. хората започват да правят оръдия на труда и от самородно желязо“ (в кой район на света става това, не е обяснено, б.м.). Налагат се някои пояснения — първите производители на оръдия на труда от желязо (не самородно, а такова, извлечено от железни руди, б.м.), са металурзите от Хетската империя. Повсеместното разпространение на оръдия на труда и оръжия от желязо съвпада с началото на първото хилядолетие пр.н.е., имаме предвид района на Югоизточна Европа и Предна Азия, както и Египет, т.е. в Древния свят. На следващата, 76с., има няколко изречения, които за мен са направо необясними. Ще ги цитирам дословно: „...Внедряването на железните оръдия на труда налага съществени изменения и във формата, и в ефективността на същите. Затова те се налагат над всички останали и паралелно с бронзовите се практикуват и до наше време“. На мен поне не ми е известно в наше време някой да си служи с бронзови оръдия на труда. Следва изводът: „... Първобитните хора овладяват постепенно различните материи и правят от тях елементарни оръдия на труда. След време те са усъвършенствувани и разнообразявани по форма, материал и предназначение, с което внасят известни промени и в живота и заниманията на хората“. Това нещо е написано в едно Ръководство, което има претенциите да бъде учебник по археология. Мисля, че цитираният текст не се нуждае от коментар.

На с. 77 начинаещият археолог може да научи, че първобитни рисунки са известни от някои пещери (не е казано кои, б. м.), във Франция, Испания и Северна Африка. Те са датирани от палеолита и по-късно (към кой период по-късно, не е ясно, б. м.). Във връзка с пещерните рисунки следва и друга информация: „... У нас рисунки са регистрирани в пещерата Магурата край с. Рабиша, Видински окръг, и са от енеолита“. При разкопките на пещерата Магура, извършени от Н. Джамбазов и Р. Катинчаров, резулатите от които са съответно публикувани, са установени два основни културни пласта — от раннобронзовата и ранножелязната епохи. Не ми е ясно кое дава основание на Т. Овчаров така категорично да твърди, че те се отнасят именно към енеолита.

Няма да се спирам подробно на някои проблеми, разгледани в Тема 4 — Тракийски поселищен живот. Отново ще се наложи да цитирам дословно автора (с. 85) „... Континюитетът в културното наслояване на редица селищни могили у нас (между кои епохи, не е ясно, б. м.) доказва, че населението, което е създало неолитната земеделско-скотовъдна култура, продължава да живее по тези места и през енеолита и бронзовата епоха.“ Т. Овчаров добавя: „...А по друга информация (каква, б. м.) се установява, че в края на бронзовата епоха траките са тук.“ За да направи категоричния извод: „... Следователно те са именно онова земеделско-скотовъдно население от предишните епохи.“ Този текст също е много трудно да бъде коментиран, като имаме предвид тоталната неяснота и меко казано неграмотността, която е проявил авторът, опитвайки се да интерпретира сложния въпрос за етногенезиса на траките в общност и на тяхната материална култура в частност. Този проблем е сервиран на читателя в една наивна, наукообразна форма.

Същата форма господства и в заключението на Част Първа на разглежданото Ръководство по археология. От него този, който е решил да се посвети на археологията, ще научи, че още от древността се водят сериозни научни изследвания на материалната и духовната култура, създавана през различните времена от различните племена и народи и че с тази задача са били ангажирани историята и археологията (с. 109). Последната се обособява като самостоятелна наука едва в края на миналия век (с. 109). Не зная как би се справил читателят, но лично на мен ми е трудно да се оправя в цялата тази главоблъсканица.

Естествено, не може да се отрече казаното в последната част на Заключението, че археологическите проучвания са сериозна и отговорна работа. Така е. И действително това налага сериозна подготовка на кадрите, не само теоретически, но и практически, под вещото ръководство на опитни преподаватели. И никой не се съмнява, че крайната цел и резултат от дейността на учения-археолог е да възстанови (доколкото това е възможно, б. м.) картината на реалната историческа действителност.

На с. 112 Т. Овчаров дава една сравнителна типологическо-хронологическо-историческа таблица за развитието на човешкото общество за времето от появата на човека до края на желязната епоха. Налага се да кажем няколко думи и за нея. Създаването на една подобна таблица, даже и когато е предназначена за хора, които тепърва ще се занимават с археология (а може би именно за това), е една доста отговорна работа и към нея трябва да се подходи с нужната отговорност и прецизност. Авторът на тази таблица, колкото и да ми е неприятно да констатирам това, не се е съобразил с тези условия. Впрочем да разгледаме самата таблица. Тя е разделена на каменна епоха, преходен период и метална епоха (това е археологическата част). По всяка вероятност Т. Овчаров я е направил с оглед развитието на човешките общества в днешните български земи. Тя носи претенциозното наименование Таблица за археологическата периодизация (с. 111). Много ми е трудно да коментирам тази таблица, в която се употребяват термини като ашелска, мустерска и ориняшки култури (за палеолита), тарденуазка култура (за мезолита), датировка в абсолютни дати от 1 000 000 години до 7000 (края на мезолита според Т. Овчаров). Авторът задължително трябваше да знае, че тази терминология е валидна за западната част на Европа, че мезолитът в България е слабо застъпен. Абсолютните дати, които той дава, са неточни. В дясната част на въпросната таблица е направен неудачен опит археологическите култури да се свържат с определени етапи в развитието на човешкото общество в цялост (това е историческата част на таблицата). Отново искам да подчертая изкуствено-механистическия подход на автора — за времето на палеолита и мезолита явно става дума за района на Западна Европа, от новокаменната епоха нататък в таблицата са дадени данни само за днешните български земи. Това пълно объркване на археологически култури, географски райони и историческа интерпретация прави тълкуването на въпросната таблица изключително трудно. Така читателят ще научи, че първобитнообщинният строй е продължил от долния палеолит (т. нар. ашелска култура) до началото на халщатската култура в България (култура Пшеничево). След него следва робовладелският строй. По същото време е и родовото общество, сменено на същата хронологическа граница от класовото общество. След това. До края на средния палеолит имаме работа с първобитно човешко стадо (?), след него следва матриархално-родовото общество, което обаче на границите между културите Караново V и Караново VI е сменено от патриархално-родовото общество, което пък на свой ред се разлага. Това разлагане продължава от късната бронзова епоха до т. нар. латенски период в историята на тракийските земи, след което на историческата сцена се появява и тракийската държава.

От разглежданата таблица следва, че след тарденуазката култура следва културата на ранния неолит — Караново I и II. След тази странна постановка не става ясно защо в раздела за каменно-медната епоха (неизвестно защо наречена преходен период) изобщо не е споменато за големия етнокултурен комплекс Коджадермен-Гумелница-Караново VI, за световноизвестния, отнасящ се към същата епоха, Варненски некропол. Ранната бронзова епоха не е Караново VII. Липсва култура Езеро с нейния предтроянски период. Средната бронзова епоха не е само в Нова Загора — защо нищо не е споменато за Юнаците — типична среднобронзова култура. Къснобронзовият пласт при с. Маноле (селищна могила Разкопаница) е слабо представен. Към него се отнася само най-горният, шести пласт. Никъде не е споменато нещо за уникалното съкровище от Вълчитрън, Плевенско.

В Част втора на въпросното ръководство са предложени седемнадесет разработки на теми, засягащи средновековната българска археология, представени в хронологическа последователност. Авторът е на мнение, че приведените примери по отделите теми не изчерпват фактическия материал, а направените в края на всяка тема изводи също не са изчерпателни. Ако се запознаем с текста, ще се убедим, че това напълно отговаря на истината.

В заключението на Част втора (242—244) Т. Овчаров дава в синтезиран вид концепцията си за формирането и развитието на старобългарската култура от основаването на българската държава до изчезването ѝ от политическата карта на Европа в края на XIV в. Ще се въздържа от коментар на тази концепция. Искам да се спра само на едно авторово твърдение, тъй като то има пряко отношение към нея (с. 242), поради което ще го цитирам дословно: „... Траките, макар и силно романизовани, към края на VII в. все още носят свои белези по отношение на селището, жилището, погребалния ритуал, керамичното производство, изкуството и оръдията на труда.“ Осмелявам се да твърдя, че аз не познавам нито един от посочените компоненти на материалната култура, които през VII в. категорично да могат да се свържат с тракийския етнос.

Фактически основната част на разглежданото двутомно Ръководство по археология е първата, тъй като тя би трябвало да даде една обща представа за създаването и развитието на археологията като самостоятелна научна дисциплина, служеща си със свои специфични методи при изучаването на човешкото общество в миналото. При написването на подобен труд би трябвало да се привлече и съответната литература, при това не само при цитираната, но и за информация на правещия първите си стъпки в тази област, като накрая би трябвало да се даде един подробен списък на основните трудове. За съжаление такъв липсва и това е един много сериозен пропуск. Да видим какви работи са използвани от Т. Овчаров. На първо място са трудовете на Д. П. Димитров — Увод в археологията (1958 г.) и България — страна на древни култури (1963 г.). Следват Ст. Ваклинов — Археология, Т. 1 (1973 г.), История на България, Т. 1 (1979 г.) и съчиненията на А. С. Амалрик, А. Л. Монгайт, Д. А. Авдусин и А. В. Арциховски, писани за периода от 1954 до 1979 г. От новата литература е цитирана на два пъти монографията на Ж. Клод-Гарден — Теоретическая археология (1983 г.). Епизодично са споменати други автори: Ив. Венедиков, Т. Иванов, М. Чичикова, В. Велков, А. Радунчева, Х. Тодорова, създателят на карановската хронологическа система Г. Ил. Георгиев е цитиран един път, а Р. Катинчаров, Н. Я. Мерперт и Е. Н. Черних са останали вън от полезрението на автора. В Част втора нещата се променят — общо взето, Т. Овчаров е дал основната литература, третираща въпроси на средновековната българска археология. Но и в двете части аз не можах да срещна нито един труд, написан на латиница, един смайващ факт, за който, както се казва, коментарите са излишни.

В Част първа има фрази, които са меко казано наивни. Ще се ограничa да цитирам две от тях: „... И тъй като в проучването на праисторията Франция е водеща, повечето от праисторическите култури имат френски наименования (с. 23). Веднага след това (с. 24) научаваме, че „... в праисторията са в обръщение култури с немски, испански, руски и полски наименования“. Странно, но факт. Аз познавам култури с български, гръцки, румънски и на всякакви други езици наименования. По-добре Т. Овчаров да се беше потрудил да обясни как се дава названието на дадена археологическа култура вместо да ни сервира бисери от рода на горепосочените.

Само от едно изречение навлизащият в археологията ще научи, че в българските земи са открити такива уникални паметници на европейската цивилизация като златните съкровища от Вълчитрън и Панагюрище. Нито дума не е казана за световноизвестния Варненски халколитен некропол, една от европейските археологически сензации на нашето столетие.

Има и елементарни неточности. Ще дам само един пример — Бизоне, край днешния град Каварна, не е древногръцка колония (както е написано на с. 39).

В заключение бих искал да резюмирам казаното дотук. Написването на едно ръководство по археология е работа сложна, трудна и отговорна. Преди един археолог да се заеме с нея, той трябва да бъде съвсем наясно не само с целите, които си е поставил, но също така и със своите възможности, опит и познания. За съжаление Т. Овчаров явно е подценил задачата си. Именно затова в крайна сметка се е получило едно разминаване между желания и практическо осъществяване на една, общо взето, добре замислена работа. Поради това аз не мога да препоръчам въпросното помагало да бъде използвано от начинаещите археолози.

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ

GERALD BRODRIBB. ROMAN BRICK AND TILE. GLOUCESTER, 1987, 164 p.

Тухлата и керемидата са заемали особено важно място в общественото и частното строителство през римската епоха. Предлаганата от Джералд Бродриб книга засяга този вид керамика от римска Британия, като дава и съответни паралели от Рим и Италия, където разнообразието е по-голямо, и от други римски провинции.

Книгата се състои от: Увод, 7 глави, Апендикс със съответния анализ на публикувания материал, Речник на латинските термини и Библиография. Бродриб е използвал както съчиненията на над 20 антични автори, всред които централно място заема Луций Витрувий Полион с труда си „Десет книги за архитектурата“ (живял по времето на Юлий Цезар и Август), така и около 150 модерни статии и книги върху тази проблематика, предимно на английски език.

По форма тухлите се делят главно на квадратни и правоъгълни, а в редки случаи в зависимост от специфичността на строежа могат да бъдат кръгли, триъгълни, многоъгълни и т. н.

Най-малката група квадратни тухли са т. нар. bessales. Тяхната дължина е 19, 8 см и отговаря на 2/3 от римската стъпка (pes). Витрувий нарича тази тухла „латеркулус бесалис“. Той определя нейното място при направата на колонките (pilae), които поддържат суспензурата на помещенията с хипокауст. Втората група е квадратни тухли (pedales), отговарящи на 1 римска стъпка (29, 6 см). У древните гърци тази дължина е наричана тетрадорон (от думата дорон = длан), а у римляните palma. Дължината на 1 длан е била 7, 39 см. Такива тухли могат да се използват за основа, върху която стъпват колонките за хипокауст, за изграждането на самите колонки или в стените на по-малки сгради, предимно частни. Към третата група спадат тухлите „пентадорон“ (5 длани) с дължина 36, 95 см. Те били употребявани често в обществени постройки. Четвъртата група са тухлите sesquipedales (44, 3 см) с дължина, отговаряща на 1 1/2 римски стъпки. Те могат да служат за подова настилка, върху която са се издигали колонките на хипокауста. Също така могат да се използват и при подови настилки, в стени, в строеж на арки и др. Петата група са бипедалните тухли (tegulae bipedales) (59, 14 см). Те имат много широка употреба — за основа на суспензурата на хипокаустните помещения, в хоризонтална зидария на големи обществени сгради, крепостни стени и арки.

При тухлите с правоъгълни размери разнообразието е голямо. Бродриб отделя място на класическия тип Лидион (Lydion), чието съотношение между дължина и ширина е 1 1/2:1 римски стъпки. Приблизителните и най-често срещаните големини са 44 × 29 см и дебелина между 5—8 см, но може да достигне и повече.

Трябва да отбележим, че тухлите невинаги отговарят на „стандартните“ размери. Често големината им е по-малка или по-голяма. Това зависи от съхнenето на слънце, изработката на калъпа и изпичането, където може да се загуби до 1,5см от големината.

Интерес представляват и т. нар. cuneati. Те могат да бъдат с квадратна или правоъгълна форма, но дебелината им в двата края е различна. Те се използват за образуването на сводести конструкции.

Друга важна част от труда на Бродриб е посветена на покривните керемиди: tegulae, imbrices, antefixi. Той се спира на тяхната история, развитие, изработка, големина и типове. Интерес представляват схемите, които показват видовете сглобки между тегулите, както и различните начини на странично оформяне на первазите при тегулите. Те показват разнообразие и известна разлика с тези, които досега са открити в нашите земи. Отделя се място и на вторичната употреба на тази покривна строителна керамика, а именно при направата на гробове. Обикновено един такъв гроб е постлан с тухли, предимно квадратни. Напречното сечение е триъгълник. Двете дълги страни са направени от долепването на 3—4 тегули, а двете къси по 1 тегула. Горният ръб е покрит с имбрицес.

В книгата е отделено и нужното място върху изграждането на хипокауста. Колонките могат да бъдат направени от квадратни или от кръгли тухли или от двете заедно. Друг начин е изграждането на хипокауст чрез глинени тръби.

Дж. Бродриб показва и голямото разнообразие на различни видове и типове тубули и „box-tiles“ с кръгло, квадратно и правоъгълно сечение. Най-често те са запълвали празните кухини в двойните стени и са служели за преминаването на топлия въздух, на пушека, който се е отвеждал към комините или за вентилация в зависимост от тяхното предназначение.

Голяма част от тухлите и керемидите са с печати на съответния производител. Той може да бъде военна част (легион, кохорта или ала от помощните войски, вексилацио) или частно лице. Производството е ставало в работилници (фиглини и официни). Подпечатването се е извършвало с печати, които можело да бъдат от дърво или метал; а калъпите били дървени. Били използвани два типа букви за печати. Първите с надпис, нареден в негатив, а вторите с надпис в позитив.

Трудът на Дж. Бродриб е ценен научен наръчник за всеки специалист по римска археология, който се занимава с проблемите на строителството.

РУМЕН ИВАНОВ

Проф. Велизар Иванов Велков, директор на Археологическия институт и музей при Българска академия на науките, беше избран за чуждестранен член на Германската академия на науките (Берлин).

Изложба „30 години българо-полски археологически разкопки в Нове“ в Националния археологически музей

През 1989 г. се навършиха тридесет години от началото на археологическото проучване на Нове до Свищов. До започването на разкопките не бе изследван нито един римски военен лагер по десния дунавски бряг на българска територия. Не бяха правени разкопки и на самия обект. Ето защо системните ежегодни разкопки, започнати от български и полски екип, трябваше да отговорят на редица важни въпроси: да се определят границите на града и укрепителната му система през близо шествековното му съществуване, да се изясни лагерната архитектура през императорската епоха и градоустройството му през ранновизантийския период, да се изследва форумният комплекс през различните етапи от съществуването му, да се установи уличната мрежа, канализацията и водоснабдяването и т. н. В процеса на многогодишната теренна работа се откриха различни занаятчийски работилници, голям търговско-занаятчийски квартал, лагерната болница, голяма вила западно от крепостната стена на Нове, принципията, светилище, раннохристиянски базилики. Всички тези паметници поставиха редица научни проблеми, а самите те са отлична основа за организирането на музей на открито и посещението му от публика. Но редом с руините на тези архитектурни паметници по време на разкопките бяха открити и различни дребни предмети, които именно позволяват да се възстанови по-пълно картината на живота през различните периоди от съществуването на града, да надникнем в ежедневието на населението му през I—VI в. На тази цел е посветена и камерната изложба, представена в една от залите на Националния археологически музей в София. Тя бе организирана от членовете на българската експедиция в Нове и музейните работници в Свищов с активното съдействие на Полския културен център в София. Едновременно с това тази изложба слага началото на редица изяви, свързани с предстоящото честване на 100-годишнината от създаването на Националния археологически музей.

Изложбата бе открита на 15 март т. г. в присъствието на председателя на БАН акад. Бл. Сендов и посланика на Полша в България.

За изложбата са подбрани едни от най-интересните находки, открити в Нове и представени на колекционен принцип.

Тук могат да се видят образци на различни типове керамика — най-масовият материал от археологическите обекти. Характерно е, че в Нове е открит един от най-ранните видове вносни керамични съдове, чиято релефна украса е направена с полепени по повърхността им едри песъчинки (Griesbewurf), които се датират от I в. Засега това са единствените екземпляри, намерени в България, и те доказват, че още от самото начало на основаването на лагера в Нове са се установили трайни търговски връзки с провинциите от Западна Европа. Същият извод се налага и от присъствието на тера сигилата от тези области. Паралелно с този внос в Нове масово се използва и намира отличен пазар керамиката, произведена в центровете на територията на Никополис ад Иструм, които са ни добре известни от археологическите проучвания на керамичните работилници, открити в Павликени, Бутово и Хотница.

Богата е и сбирката от стъклени съдове, представени с различни типове чаши, паници и шишета от II—III в. Откриването на многобройни фрагменти от подобни изделия още преди десетилетия е дало и името на местността, наречена Стъклен. Стойността на колекцията нараства и от факта, че тези цели или успешно възстановени съдове са открити в жилищни и търговски сгради, а не в некрополи, откъдето обикновено произхождат най-добре запазените образци.

Друга група експонати, която е широко застъпена, са различните видове керамични лампи. При тях са представени типове от цялото съществуване на града. Освен местно производство много са и вносните екземпляри, някои от които спадат към т. нар. Firmalampen (Romanensis, Communis, Festi, Ianuari, Strobili, Vetti и др.).

Каменната пластика е представена с малки скулптури и оброчни плочки. Сред тях особено се откроява изящната и високохудожествена мраморна главичка на имп. Каракала, открита в светилището на знамената във военната комендатура (принципия). С голяма естетическа стойност е и главата на Зевс, част от мраморна статуя в почти естествена големина. Изработена е от мрамор с розоват оттенък, който предава особена топлота на скулптурата. Оброчните плочки с изображения на различни божества са типични за обектите от римската епоха в нашата страна. В изложбата се откроява с красотата и изяществото си една малка плочка с образа на Венера, направена от бял полупрозрачен мрамор.

Значително място в изложбата заемат изделията от бронз. Тук са застъпени както различни утилитарни предмети от бита — токички, халки, обковки и т. н., така също и произведения на дребната бронзова пластика. Това са статуйки на различни божества, които обикновено са намирали място в домашните лалариуми. Една от най-важните находки, която с право заема централно място в изложбата, са двете монументални бронзови глави. Те са открити заедно с части от статуите, на които са принадлежали, до постаментите им с надписи в голямата вила extra muros в близост до западната крепостна стена на Нове. Сградата, която по всяка вероятност е служела като резиденция на висши сановници и офицери на легиона, е загинала от силен пожар по време на варварските нашествия в средата на III в. Това опожаряване е разрушило и двете великолепни статуи на млад и зрял мъж, от които бе възможно да се възстановят само главите. От България освен тях са известни само две други бронзови глави от този тип, при това императорски. Главите от Нове са единствените образи в бронз на граждански лица, които времето е пощадило.

Показани са и някои предмети, изработени от кост. Сред тях преобладават различни апликации, голям брой игли за коси (в Нове е открита и работилница за тяхното производство), гребени и други. Но ако за голяма част от тези изделия няма съмнение местният им произход, една пиксида със скулптирана фигурка върху капака явно е предмет на вноса. Тази тоалетна кутийка е изработена от слонова кост и въпреки, че е доста пострадала, пак се вижда изящната и фина моделировка.

В отделна витрина са показани различни монети, които доказват широкия диапазон на връзките на града с различни краища на империята, говорят за активната монетна циркулация в този район на долнодунавския лимес.

В. НАЙДЕНОВА

XXXV национална археологическа конференция в Кюстендил

От 23 до 25 април 1990 г. АИМ при БАН, Главна дирекция „Музеи и художествени галерии“ при Министерството на културата и Историческия музей в Кюстендил организираха в града XXXV национална археологическа конференция, на която бяха отчетени резултатите от археологическите проучвания и разкопки в страната през 1989 г.

Конференцията бе открита от проф. Велизар Велков, директор на Археологическия институт. Той посочи, че тя се провежда в динамично време, характеризиращо се с процес на демократизиране на нашето общество във всички сфери, вкл. и в областта на науката и културата. Големи са успехите на българската археология, която е завоювала национален и международен престиж с откритията и научните публикации на българските археолози. Тоталитарният режим се е опитвал по различни начини да използва българската археология за политически цели и за извращаване на историческата истина. За чест на българските археолози в техните трудове е била представяна винаги историческата истина. Проф. Велков обърна внимание върху актуализирането на съществуващите нормативни документи, отнасящи се до археологическите разкопки и проучвания — на инструкцията за провеждане на разкопки, на изработения статут за международните експедиции и др. Тези документи, публикувани в кн. XVI на Интердисциплинарни проучвания, са раздадени на участниците и изпратени по музеите за обсъждане и предложения. Обърнато бе внимание върху предстоящите задачи на археолозите в една сложна икономическа обстановка, където може би някои обекти ще бъдат замразени, върху проблемите за координация между НИПК и АИМ, върху проблеми на културното наследство и острата необходимост от нов закон за паметниците на културата. Проф. Велков съобщи, че през 1990 г. се навършват 70 години от съществуването на Археологическия институт и 90 години от създаването на Българското археологическо дружество. Той предложи да се посвети настоящата XXXV национална конференция на тези бележити дати от развитието на българската археология.

По традиция първото заседание бе посветено на археологическите разкопки и проучвания на територията на града-домакин Кюстендил и долината на р. Струма.

Директорът на Историческия музей в града Иля Прокопов говори за проблемите и перспективите на музейното дело в Кюстендил и даде една обща характеристика на многостранните археологически проучвания. Преглед на праисторическите проучвания в района направи Ст. Чохаджиев. Те особено се засилват през последното десетилетие и се характеризират с увеличаване броя на изследваните обекти. За пръв път са установени много нови данни за енеолита в района. Л. Стайкова докладва за тракийско могилно погребение при с. Долна Козница, Кюстендилско. То е било разбито от иманяри, които са отнесли вероятно някои златни находки. Направените обаче веднага проучвания са открили много други находки, част от погребалния инвентар на богато погребение на представител на тракийската аристокрация. Находките се проучват и се очакват важни изводи за погребалните обичаи, въоръжението, бита на тракийското население, обитаващо долината на р. Струма през IV век пр. н. е. Преглед на античните проучвания в Кюстендил и района направи ст. н. с. Л. Слокоска: от античната Пауталия са известни много данни, които дават сигурна информация за градоустройството и крепостната система на града през II—VI в. Прегледът на средновековните проучвания в района и в града, направен от Р. Спасов, разкри неизвестни факти за поселищния живот и за културата на средновековния Велбъжд. А. Меламед докладва археологическото проучване на обекта „Синагога“ в Кюстендил. За пръв път се разкрива подобна сграда, чийто живот може да се проследи за няколко века. Проучванията следва задължително да продължават. К. Хаджиев направи научно съобщение за откритите и регистрирани от него средновековни и късносредновековни български надписи от района. В края на това заседание Ц. Цонев запозна присъстващите с прилагането на математико-статистически методи в археологията, едно съвременно направление, засега застъпвано слабо у нас.

На 24 април в едно предобедно и едно следобедно заседание бе концентрирана цялата останала програма на конференцията.

Секцията по праистория представи чрез В. Гергов (Плевен) обзор и преглед на извършените праисторически проучвания в страната. Секцията по тракийска археология представи своите проучвания чрез шест доклада: к. и. н. Кр. Лещаков (София, СУ) представи аналитично и критично преглед на проучванията през бронзовата епоха. Той обърна внимание върху неравномерното разпределение на проучванията в страната, където все още има немалко бели петна. К. Кисьов (Пловдив) направи обзор на проучванията на селища и светилища през желязната епоха. Най-значителният обект с концентрация и на по-голям брой проучватели остава тракийският град Кабиле. Там са направени интересни открития в акропола на града, където са получени нови данни за тракийската религия и за тракийското култово строителство. Ст. н. с. М. Лазаров (Варна) представи завършените подводни проучвания на селище от бронзовата епоха в залива Урдовиза. Чрез прилагането на съвременна методика, на съвременни средства за документиране под вода са направени уникални изводи за характера на такъв тип селище. Открити са много глинени съдове и животински кости. От името на колектива, разработващ (като спасителни разкопки) могилни некрополи в района на Марица-изток, обзор направи Кр. Лещаков (София, СУ). Той обърна особено внимание на сериозните проблеми, които пречат за нормалното проучване на този важен район. Г. Кулов (Кърджали) и Г. Нехризов (София, НИПК) представиха резултатите от теренните обхождания и сондажи на тракийски обекти в Източните Родопи.

Секцията по антична археология представи в четири доклада най-важните резултати от проучванията през 1989 г. З. Каров (Пловдив) представи мащабните проучвания в центъра на Пловдив (спасителни разкопки), като подчерта, че на място са създадени много подобрени условия за работа в градска среда. Много значими са и резултатите от разкопките в центъра на Стара Загора (също спасителни), представени от Кр. Калчев (Ст. Загора).

Голям интерес предизвика научното съобщение на ст. н. с. М. Лазаров (Варна), в което той направи сериозен опит да покаже относителната хронология на строежите в Одесос и неговата укрепителна система, като привлече и някои нови открития, направени лично от него при разкопки. Кр. Панайотова (София) представи обобщението за разкопките на другите антични обекти в страната.

Първата част от следобедното заседание на 24 април бе посветено на проблемите на средновековната археология. Ж. Аладжов (София) представи проучванията на паметниците и обектите от епохата на ранното средновековие. Той обърна внимание, че има известно изоставане в темпа на проучванията в Плиска. Значителни са постиженията в Преслав, където се водят целенасочени проучвания с оглед на предстоящото тържествено отбелязване на 1100-годишнината от Преславския събор. Й. Алексиев (В. Търново, Филиал АИМ) представи резултатите от проучванията на обектите от епохата на развития феодализъм и османския период. Засега проучванията и във Велико Търново са намалели много, подготвят се редица публикации. Необходимо е по-бързо да се извърши предварителната организация на терена, за да се започнат сериозни разкопки на Трапезица. Той обърна внимание, че разкопаните там средновековни църкви са в тежко състояние и се налага спешната им консервация. А. Шопова (Велинград) докладва резултатите от разкопките и проучванията на средновековна църква при с. Сърнец. Открити са много фрагменти от отлично изработени стенописи, между които някои женски образи (напр. на Ева) се отличават с особен реализъм.

В края на това заседание бе поставен за обсъждане въпросът за организирането на българските археолози в техен съюз. С предложение в този смисъл излезе Катедрата по археология при СУ, представено от доц. к. и. н. Стефка Ангелова. Предложено бе създаването на Съюз на археолозите и комитет, който сериозно да се занимае с предложение за нов закон за паметниците на културата. От името на учреденото вече Археологическо дружество се изказа ст. н. с. Ив. Панайотов (София). Над 15 души взеха участие в оживената дискусия. Подчертана бе необходимостта от сдружаване по обществена линия на археолозите в страната, като се избегне създаването на повече такива дружества, респ. съюзи. Обърнато бе внимание на нуждата от сериозна борба за защищаване интересите на паметниците, за които НИПК не е в състояние да осигури бърза реставрация и консервация. Всички изтъкнаха, че е необходим нов закон за паметниците на културата, който следва да се подготви и представи в Народното събрание за одобрение.

С кратко заключително слово, в което се наблягаше на предстоящите задачи на археолозите в страната, проф. В. Велков закри XXXV национална конференция. За участниците бе организирано на 25 април обхождане на откритите археологически паметници на територията на град Кюстендил, вкл. и на Хисарлъка.

Публикации на конференцията:

1. Археологически открития и разкопки. XXXV Национална конференция по археология. Кюстендил 1990, 221 стр. (отг. редактор проф. В. Велков, редакционна колегия ст. н. с. Ал. Бонев (секретар), ст. н. с. Х. Тодорова, н. с. Иля Прокопов, Елена Кърджиева).
   Публикувани са резюмета за откритията в разкопаваните 180 обекта, между които 8 на международни експедиции.
2. Интердисциплинарни изследвания XVI. София (на вътрешната заглавна страница Кюстендил), 1989, 76 стр. (Редакционна колегия: ст. н. с. I ст. д-р Х. Тодорова, ст. н. с. к. и. н. В. Василев, к. и. н. Иля Прокопов, **инж. П. Вълев, Зорка Златева).**
   Публикации на: Правилник за провеждане на теренни археологически изследвания в НР България; Правилник за международните археологически експедиции на територията на България; Компютризация в археологията (автор И. Вайсов).

Книгопис

Общи съчинения

Бракалова, Симеонка. Историческо развитие на пътната мрежа и на селищата в Добруджа. — Архит., теор., ист., 6, 1989, 15—29.

Владимирова-Аладжова, Дочка. Ара Маргос на 65 години. — Нумизматика, 1990, №1, 43—46.

С библиография на научните му трудове.

Дуросторум — Дръстър — Силистра. (Сборник с изследвания). Състав. С. Христов, Р. Липчев, Г. Атанасов. Силистра, 1988. 276 с., 26 сх. и ил.

Рец.: Пламен Павлов. — Векове, 1990, №1, 89—91.

Илчева, Вълка. XXXI национална конференция по археология. — ГМСБ, 13, 1987, 282—288.

Петров, Иван. Нови археологически данни за старото рударство в Чипровския район. — Год. Нац. политехн. музей — София, 17, 1988, 89—97.

Радославова-Чобанова, Галена. XXXII национална археологическа конференция в Разград. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 289—290.

Станчева, Магдалина. Старини под стъпките. Площад Бански. — София, 1990, №4, 8—9.

От различни епохи.

Праистория

Бонев, Александър. Културният хоризонт Микена — Вълчитрън — Бородино. — Векове, 1990, №1, 5—16.

Василева, Мария. Първобитното изкуство. — Родна реч, 1990, №1, 59—61.

Кънчев, К. Към въпроса за функцията на стъргалките. — Год. Нац. политехн. музей — София, 15, 1985, 79—84.

От късния палеолит до средата на бронзовата епоха.

Овчарово. С., БАН, 1983. 128 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 9).

Авт.: Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковалчева, П. Вълев.

Рец.: Mircea Istrate. — In: Cultura şi civilizaţie la Dunarea de Jos. Călăraşi, 1987, 267—269.

Попов, Неделчо. Колективна находка от глинени съдове от селищната могила край гр. Смядово, Шуменски окръг. — Год. музеите Сев. България — 13, 1987, 5—14.

Разкопки на русенската селищна могила през 1986 година. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 25—41.

Авт.: Кънчо Кънчев, Димитър Иванов, Елена Великова, Росен Кожухаров.

*Bankoff, H. Arthur et Frederick A. Winter.*The Later Aeneolithic in Southeastern Europe. — AJA, 94, 1990, No2, 175—191.

Breuning, Peter. ^{14}C-Chronologie des vorderasiatischen südost- und mitteleuropäischen Neolithikums. Köln etc., Böhlau-Verlag, 1987. 316 p., 50 Abb. (Fundamenta / Monographien zur Urgeschichte R. A., Bd. 13).

Gatsov, I. L'industrie lithique du site néolithique Usoye (Bulgarie nord-orientale). — In: Chiped stone industries of the early farming cultures in Europe. Warszawa, 1987, 41—49 (Archaeologia Internationalis, 9).

Hänsel, Bernhard. Bulgarische

Hohlenmalerei der älteren Hallstattzeit. — Antike Welt, 5, 1974, No 4, 45—51.

Merpert, N. J. Ethnocultural change in the Balkans on the border between the Eneolithic and the Early Bronze Age. — In: Proto-Indo-European: The archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of Maria Gimbutas. Washington, 1987, 122—135.

Sochacki, Z. The Ezero culture and the invasions of the steppe peoples. — Journal of Indo-European Studies (Washington), 16, 1988, № 3-4, 185—194.

Културата Езеро като отражение на нашествията на степните народи през IV—III хил. пр. н. е.

Античност

Авдев, Стоян. Старият златодобив край София. — Год. Нац. политехн. музей, София, 17, 1988, 118—123.

От праисторическата епоха до съвременността.

Агбунов, М. В. Вдоль тракийских берегов. — В: М. В. Агбунов. Античная лоция Черного моря. М., 1987, 142—152.

Антонова, Вера. Шуменската крепост през ранновизантийската епоха. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 53—68.

Владкова, Павлина. Мраморна глава на жена от село Патреш, Великотърновски окръг. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 69—72.

Каров, Задравко и Мина Боспачиева. Спасителни археологически разкопки на подлез „Археологически“ в Пловдив (предварителни резултати). — Изв. музеите Юж. България, 15, 1989, 129—164.

Находки от античния Филипопол.

Кесякова, Елена. Раннохристиянска базилика от Филипопол. — Изв. музеите Юж. България, 15, 1989, 113—127.

Колева, Татяна. Култът на Асклепий в древнотракийските земи. — Природа, 1989, № 5, 70—75.

Кулов, Георги. Мраморна надгробна плоча от с. Камилски дол, Ивайловградско. — Изв. музеите Юж. България, 15, 1989, 105—111.

Антична плоча с погребално угощение.

Панайотов, Тодор. Римското мостово строителство в българския участък от река Дунав. — Год. Нац. политехн. музей, София, 15, 1985, 85—89.

Писарев, Атанас и Петър Станев. Спасителни разкопки на надгробна могила при село Джулюница, Великотърновско. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 15—24, 56 с. ил.

Попова, Илонка. Античните паметници в Самоковско. — Векове, 1990, № 1, 51—58.

Цанкин, Владимир. Бронзов медальон на император Комод, намерен в село Триград. — Родопи, 1990, № 1, 28—30.

Църов, Иван. Каменни съдове от Великотърновски окръг. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 43—51.

От римската епоха — от Никополис ад Иструм и Нове.

Barnea, Alexandru. Limesul danubian al provinciei Moesia Inferior. Organizarea militară şi civilă. — In: Cultura şi civilizaţie la Dunarea de Jos. Călăraşi, 1987, 77—86.

Donevski, Peti. Zur Topographie von Durostorum. — Germania, 68, 1990, No 1, 236—245.

Elefterescu, Dan. O ţanĭa cu decor antropomorf de la Durostorum. — In: Cultură şi civilizaţie la Dunareă de Jos. Călăraşi, 1987, 103—104.

Fol, A., B. Nikolov et R. F. Hoddinott. The New Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria. London, British Museum Publications, 1986. 64 p., 50 ill., 4 tabl.

Рец.: Ludwika Press. — Archeologia (Warszawa), 38 (1987), 1989, 209—210.

Henning, Joachim. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin, 1987, 176 p., 56 tabl. (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42).

Рец.: Jerzy Kolendo. — Archeologia (Warszawa), 38 (1987), 1989, 222—224.

Ivanov, Teofil. Das Befestungssystem der Colonia Ulpia Oescensium. — In: Akten des 14. Internat. Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990, 913—924. (Der römische Limes in Österreich. H. 36/2).

Jordanov, Kiril. The Getae against Lyzimachos. — Bulg. histor. rev., 1990, No 1, 39—51.

По исторически, археологически и нумизматични данни.

Novae — Sektor Zachodni, 1985. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedicjii archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Oprac.: P. Dyczek, W. Klinger, K. Lewartowski, A. Ladomirski, R. Massalski, T. Sarnowski, W. Schubert, Red. Ludwika Press. — Archeologia (Warszawa), 38 (1987), 1989, 145—175.

Novae — Sektor Zachodhi, 1986. Sprawozdanie Tymczasowe z wykopalisk Ekspedicji archeologicznej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Oprac.: S. Parnicki-Pudelko, A. Biernacki, K. Ilski, L. Mrozewicz, T. Wujewski. — Archeologia (Warszawa), 39 (1988), 1990, 135—187.

Oppermann, Manfred. Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis. Leipzig etc., Urania Verlag, 1984, 268 p., 137 ill.

Рец.: Nicolae Conovici. — In: Cultura şi civilizaţie la Dunarea de Jos. Călăras'i, 1987, 263—267.

Pillinger, Renate, Alexander Minčev et Petko Georgiev. Ein frühchristliches Grabmal mit Wandmalerei bei Ossenovo (Bezirk Varna / Bulgarien). Wien, Verlag d. ÖAW, 1989. 60 p., 53 ill., 14 Abb. (Schriften der Balkan-Kommission. Antiquarische Abteilung, 17).

Popova-Moroz, Vania. Roman Portraiture from III c. in Thracia und Moesia. — Quaderni de „La Ricerca Scientifica“, 116, 1988, 421—436 (= Ritratto officiale e ritratto privato. Atti della II Conferenza Internaz. sul Ritratto Romano, Roma, sett. 1984).

Press, Ludwika. Valetudinarium at Novae and other Roman Danubian Hospitals. — Archeologia (Warszawa), 39 (1988), 1990, 69—89.

Sarnowski, Tadeusz. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzezu morza Czarnego. Warszawa, Wyd. Uniw., 1988. 219 p. (Novaensia, 3).

Sultov, Bogdan. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd-IVth Century). S., 1985. 132 p., 52 tabl. — Год. СУ. Ист. фак., 76/2, (1983), 1985 (= Terra Antiqua Balcanica, 1).

Рец.: Mateusz Zmudzinski. — Archeologia (Warszawa), 38 (1987), 1989, 217—219.

Tomova, V. Alte thrakisch-syrische Verbindungen. — Antike Welt, 6, 1975, No 4, 47.

Welkow, Welizar. Ratiaria. — Antike Welt, 18, 1987, No 2, 56—57.

Wasowicz, Aleksandra. Berlo przeslica? Przyczynek do poznania zwyczajòw sepulkralnych Nadczarnōmotza w starozytnošci. — Archeologia (Warszawa), 38 (1987), 1989, 37—60.

Скиптри/хурки (?) и от антични погребения от българските земи (Чаталка, Старозагорски окръг).

Zozoff, Peter. Der neue thrakische Silberschatz von Rogozen in Bulgarien. — Antike Welt, 18, 1987, No 4, 2—28.

Zazoff, Peter et Lampert Schneider. Thrakien im Frühhellenismus. — Antike Welt, 17, 1986, No 4, 3—21.

Средновековие

Ангелов, Димитър и Борис Чолпанов. Българска военна история. От втората четвърт на X до втората половина на XV в. С., БАН, 1989. 314 с. с ил., 13 л. ил.

Баев, Хараламби. Изгубени средновековни търновски старини. — Векове, 1990, № 1, 42—48.

Бояджиев, Стефан. По въпроса за произхода на парабемите в преславските църкви. — Архит., теор. ист., 6, 1989, 3—14.

Добрев, Петър. Стопанството на прабългарите и древните източни цивилизации. — Култура, 1989, № 6, 25—37.

Иванов, Пламен. Амулети-кончета от Северозападна България. — Векове, 1990, № 1, 70—74.

Караиванов, Стефан и Богдана Милкова. За металообработващото майсторство на древните български железари. — Год. Нац. политехн. музей — София, 13, 1983, 117—133.

Металографска структура на археологически находки от IX—XI в.

Коропановски, Б. Битола низ вековите. Битола, Инст. за нац. историја, 1986. 84 с.

Лазаров, В. Н. История византийской живописи. Подгот. Г. И. Вздорнов. М., Искусство, 1986, 332 с. с ил., 1 л. портр.

Прил.: Таблици — 430 с.

Маргос, Ара. Златен пръстен от средновековната крепост Овеч. — Нумизматика, 1990, №1, 40—42.

Марков, Николай. Металургия на желязото през османския период (XV — 70-те години на XIX в.). — Год. Нац. политехн. музей, София, 13, 1983, 135—158.

Марков, Николай. Металургична обработка на желязото при самоковите по българските земи през османския период (XV — 70-те год. на XIX в.). — Год. Нац. политехн. музей, София, 13, 1983, 159—179.

Морева-Арабова, Росица. Към въпроса за средновековния град Стенимахос. — Изв. музеите Юж. България, 15, 1989;, 209—229.

Сергеев, М. Византийское влияние на культуру и искусство в свете археологических памятников первой болгарской державы. — В: Internat. Student Conference, 2, Seged 1980. Budapest, 1981, 87—96.

Сиракова, Илина. Глинени лули за чибуци от фонда на ОИМ — Русе. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 237—245.

Ставракова, Добринка. Нови данни за железодобивна индустрия в Софийско. — Год. Нац. политехн. музей, София, 15, 1985, 98—102.

През османския период.

Стойнев, Анани Б. Българските славяни — митология и религия. [Светогледен анализ]. С., Нар. просвета, 1988.

Рец.: Евлоги Данков и Сашо Марков. Полезно изследване на митологията и религията на българските славяни. — Старобългаристика, 1989, №4, 121—122.

Стойнев,Анани. Езически духовни култури в България и Киевска Рус. — Сп. БАН, 1990, №1, 73—80.

Тотев, Тотю. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. — Старобълг. литература, 22, 1990, 3—13.

Якобсон, А. Л. Болгария. — В: А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии средновековой архитектуры IX—XV вв. Византия, Греция, Южнославянские страны, Русь, Закавказье. Л., 1987, 102—125.

Barasci, Silvia. Cîteva accente la istoria aşezării de la Pacuiul lui Soare. — In: Cultură şi civilizaţie la Dunareă de Jos. Călăraşi, 1987, 123—132.

По археологически данни. Съществувало от XI—XIV в.

Diaconu, Petre. Despre unele meşteşuguri de la Pacuiul lui Soare (sec. X—XI). — In: Cultură şi civilizaţie la Dunareă de Jos. Călăraşi, 1987, 115—121.

Diaconu, Petre. Donă pandative foliforme de bronz de la Pacuiul lui Soare. — In: Cultură şi civilizaţie la Dunareă de Jos. Călăraşi, 1987, 113—114.

Датирани в XI в. Свързани с печенеги и узи.

Erdeliji, Janko. Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei von den Anfängen bis ins 17. Jh. T. 8: Serbien und Bulgarien. München, TR-Verlagsunion, 1985, 12 p.

Schreiner, Peter. Studia Byzantino-Bulgarica. Wien, Bulg. Forschungsinst. in Österreich, 1986. 214 p. (Miscellanea Bulgarica, 2).

Stojanova-Serafimova, Dimka. La culture bulgare du Haut Moyen âge dans la région de la Rila et Pirin et sur les versants ouest des Rhodopes. — Etud. balk., 1989, No4, 85—100.

Werner, Joachim. Der Schatzfund von Vrap in Albenien. Mit einem Anhang von Peter Stadler. Wien, Verlag d. ÖAW, 1986. 118 p., 20 Abb., 6 K., 32 Taf. (Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donauraum. Studien zur Archäologie der Awaren 2. (= Österr. Akademie d. Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Denkschriften. 184).

Рец.: Maria Comşa. — Dacia, 31, 1987, No1—2, 196—198.

Нумизматика

Владимирова-Аладжова, Дочка. Някои наблюдения върху медните монети от V в. в провинция Долна Мизия втора. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 73—78.

Димитров, Камен. Съкровище със златни статери от Тополово [Асеновградско] (IGCH 853). — Изв. музеите Юж. България, 15, 1989, 189—207.

Дочев, Константин. Още веднъж за медните монети, отдавани на цар Теодор-Петър (1186—1197) или на византийския владетел Теодор Мангафа (1189—1190). — Нумизматика, 1990, №1, 29—38.

Йорданов, Иван. Моливдовул на константинополския патриарх Макарий, намерен в Мелник. — Векове, 1990, №1, 16—18.

Койчев, Атанас, Васил Мутафов и Бончо Азманов. Съвременни методи за изследване на металния състав, използувани в монетознанието. — Год. Нац. политехн. музей, София, 17, 1988, 124—141.

На средновековните монети.

Колев, Камен. Уникални псевдоавтономни филипополски монети. — Изв. музеите Юж. България, 15, 1989, 165—187.

Михайлов, Стамен. По разчитането на един оловен печат на цар Симеон. — Старобългаристика, 1990, №1, 111—112.

Николов, Димитър. Бронзово огледало-медалион с името на Нерон. — Нумизматика, 1990, №1, 22—25.

Пенчев, Владимир. Рядък монетен тип на солунския владетел Йоан Комнин Дука (1237—1244). — Нумизматика, 1990, №1, 28—29.

Прокопов, Иля и Иван Бъчваров. Монетно съкровище от с. Попина, Силистренско. — Нумизматика, 1990, №1, 3—22.

Янев, Светослав. Контрамаркирана сребърна монета на цар Иван Александър със сина му Михаил Асен. — Нумизматика, 1990, №1, 39—40.

Янев, Янчо. Номизма — тетартерон на Йоан Цимисхи, намерена в Кюстендил. — Нумизматика, 1990, №1, 26—27.

Dimitrova-Čudilova, Cecilja. A die of tsar Ivan Šišman (1371—1395). — Etud. balk., 1989, No4, 101—106.

Jordanov, Ivan. Mise au jour d'un monnayage hyperpère byzantin de la première moitié du XIIIe siècle. — Etud. balk., 1989, No4, 107—109.

Iliescu, Octavian. Dreptul monetar în statul vlaho-bulgar al primilor Asăneşti (1187—1218). — In: Răscoala şi statul Asăneştilor. Bucureşti, 1988, 103—113.

Монети на Асеневци.

Jordanov, Ivan. Le molybdobulle du vestès Jean Aaron. — Старобългаристика, 1990, №1, 106—110.

Oberländer-Tărnoveanu, Ernest. Moneda Asădeştilor in contextul circulaţiei monetare din zona gurilor Dunării. — In: Răscoala şi statul Asăneştilor. Bucureşti, 1988, 114—152.

Монетна циркулация в Северна Добруджа между 1204—1282 г. при Асеневци. Икономика и политика в региона през този период.

Totev, Totju. Un sceau inédit de Michel Tarchaniotes. — Etud. balk. 1989, No4, 110—112.

Епиграфика

Георгиев, Павел. Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина. — ИПр, 1990, №3, 55—67.

Glossar für frühmittelalterlichen Geschichte im Östlichen Europa. Beihefte. Bd. 4: V. Djurič et A. Tsitoridou. Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. Wiesbaden, Steiner, 1986. XV, 91 p.

Kolendo, Jerzy. Les nouvelles inscriptions des primi pili de Novae. — Archeologia (Warszawa), 39 (1988), 1990, 91—103.

Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Hrsg. von K. Röhrborn und W. Veenker. Wiesbaden, Harrassovitz, 1985, 164 p. ill. (Veröffentlichungen der Soc. Uralo-Altaica, 19).

Музейно дело и консервация

Августин (Никитин) архим. **Руският археологически институт в Цариград (1895—1914 г.).** — Духовна култ., 1988, №10, 1—6

В София — съкровище на хан Кубрат. — Родолюбие, 1990, №1, 53—54, 71, 76.

Изложба, 1990 г.

Величков, Величко. Сдружение „Българска старина" и неговата роля в защита на старините през началния период 1924—1927 г. — Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 165—179.

Овчаров, Димитър. Изложба и симпозиум „Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари и славяни". — Векове, 1990, №1, 48—50.

Krumholz, Hans. Bulgariens Schätze sorgfältig dewhart. — In: Urania Universum. Bd. 32. Leipzig, 1986, 105—111.

СТОЯНКА БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Овчаров – Наблюдения върху архитектурата на две монументални сгради от Преслав . . 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Митьо Кънчев, Татяна Кънчева – Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора. 3
Богдан Николов – Тракийски находки от Северозападна България 14
Ана Балканска – Вносна Terra sigillata от Ескус . . 26
Димитър Николов – Ветерани от Legio XXX Ulpia в Августа Траяна (провинция Тракия) 34
Кина Койчева – Ранновизантийска стъкларска работилница 36
Рашо Рашев – Ранносредновековна бронзова тока от Караманите 46
Георги Рибаров – Бозайници в бита на жителите от ранновизантийското и средновековното българско селище на Хисарлъка (Сливен) 50

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Александър Бонев – Тодор Овчаров. Едно учебно помагало за начинаещи археолози. Ръководство по археология. Ч. I, 1985. Ч. II, 1986. Великотърновски университет „Кирил и Методий“, Исторически факултет . . . 59
Румен Иванов – Gerald Brodribb. Roman brick and tile. Gloucester, 1987, 164 p. 63

ПРЕГЛЕД

В. Найденова – Изложба „30 години българо-полски археологически разкопки в Нове“ в Националния археологически музей 65
XXXV национална археологическа конференция в Кюстендил 66
Книгопис 67

TABLE DES MATIERES

Dimităr Ovčrov — Observations sur l'architecture de deux édifices monumentaux de Preslav 7

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Mitjo Kănčev, Teodora Kănčeva – Nécropole de l'âge du bronze, tardif à l'Est de Nova Zagora 14
Bogdan Nikolov – Trouvailles thraces de la Bulgarie du Nord-Ouest 26
Ana Balkanska – Terra sigillata importée découverte à Oescus 33
Dimităr Nikolov – Vétérans de la XXXe Légion Ulpia à Augusta Trajana (province Thrace) 36
Kina Koičeva – Atelier de verrerie du Haute Moyen âge de Karamanite 46
Racho Rachev – Boucle de bronze du Moyen âge de Karamanite . . . .
Georgi Ribarov – Les mammifères dans la vie des habitants des localités bulgares de la haute époque byzantine et du Moyen âge du Hissarlăk (Sliven) . . 58

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Aleksandăr Bonev – Тодор Овчаров. Едно учебно помагало за начинаещи археолози. Ръководство по археология. Ч. I, 1985. Ч. II, 1986. Великотърновски университет „Кирил и Методий“. Исторически факултет . . . 59
Rumen Ivanov – Gerald Brodribb. Roman brick and tile. Gloucester„ 1987, 164 p. 63

REVUE

V. Naidenova – Exposition „30 ans fouilles archéologiques bulgaro-pollonnises à Novae“ dans le Musée archéologique national, Sofia 65
XXXVe conference archéologique nationale à Kustendil 66
Bibliographie 67

Допуснати грешки в списание „Археология“, кн. 1, 1990 г.

с.	р.	грешка	поправка
18	заглавие	(I – IV в.)	(I – VI в.)
20	обр. 4	Castra Pubra	Castra Rubra
19	2 абз., р. 11	изнесен	изсечен

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

кн. с.
Джингов, Георги — Археологически приноси към историята на Рилския манастир 2 1
Здравкова, Златоживка — Още една хипотеза за родопското прорицалище на Дионис . . . 3 1
Лещаков, Красимир — Украса на късноброзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи 1 1
Маджаров, Митко — Пътят Ескус—Филипопол (I—VI в.) 1 18
Овчаров, Димитър — Наблюдения върху архитектурата на две монументални сгради от Преслав 4 1
Панайотов, Николай — Мюсюлмански паметници с християнски мотиви от Североизточна България 2 11

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Агре, Даниела — Могила №1 от некропола край с. Скравена, Ботевградско 3 17
Александров, Георги — Паметници от култа на Дионис в Монтана 1 30
Атанасов, Георги — Сребърен медалион с образите на пророк Даниил и свети Георги от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско 3 42
Балканска, Ана — Вносна terra sigillata от Ескус . 4
Боев, Златозар, Рибаров, Георги — Орнитофауната на потъналото селище при Урдовиза (днешен Китен) от раннобронзовата епоха . . 2 53
Божкова, Анелия — Нови синопски печати от тракийското селище в резервата Сборяново, Исперихско 2 37
Дончева-Петкова, Людмила, Смядовски, Стефан — Кръст-енколпион реликвиар на цар Георги Тертер 2 45
Койчева, Кина — Ранновизантийска стъкларска работилница 4 36
Кънчев, Митьо, Кънчева, Татяна — Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора 4 8
Нахапетян, Валентина, Шамрай Анатолий — Митологическият сюжет на ранно българските костни изделия от Подонието 2 41
Николов, Богдан — Тракийски находки от Северозападна България 4 14
Николов, Васил — Моселът на пещ от Слатино: опит за интерпретация 2 32
Николов, Димитър — Ветерани от Legio XXX Ulpia в Августа Траяна (провинция Тракия) . 4 34
Петрова, Светла — Композитният капител в Мизия и Тракия 1 44
Прокопов, Иля, Ковачева, Теодора — Монетно съкровище от с. Рупци 1 37
Рашев, Рашо — Ранносредновековна бронзова тока от Караманите 4 46
Рибаров, Георги — Бозайници в бита на жителите от ранновизантийското и средновековното българско селище в Хисарлък (Сливен) . . 4
Славчев, Петър — Костен гребен от Царевец . . . 1 56
Танчева-Василева, Нели — За семантиката в украсата на навръшници за колесница от с. Миладиновци, Бургаска област 3 32
Тотев, Константин — Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство . . 1 48
Тотев, Константин — Стеатитови кръстове от Средновековна България 3 48
Хисарлъшка-Танова, Спасина — За местоположението на Скаптопара 3 36

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Бонев, Александър — Т. Овчаров. Едно учебно помагало за начинаещи археолози. Ръковод-

SOMMAIRE DE L'ANNEE

ARTICLES

Džingov, Georgi — Contributions archéologiques à l'histoire du Monastère de Rila 2 11
Zdravkova, Zlatojivka — Encore une hypothèse concernant le sanctuaire de prédications de Dionysos dans les Rhodopes 3 8
Leštakov, Krassimir — Décoration de la céramique de la basse époque de bronze du sommet Alada dans les Rhodopes orientaux 1 17
Madžarov, Mitko — La route Oescus—Philippopolis (I—VI s.) 1 29
Ovčarov, Dimitar — Observations sur l'architecture de deux édifices monumentaux de Preslav 4 7
Nikolay Panajotov — Monuments musulmans avec des motifs chrétiens de la Bulgarie du Nord-Est 2 31

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Agre, Daniela — Tumulus No 1 de la nécropole près du village Skravena, région de Botevgrad 3 31
Alexandrov, Georgi — Monuments du culte Dionys à Montana 1 37
Atanasov, Georgi — Medallion d'argent avec les figures du Prophète Daniel et de Saint Georges de la forteresse du Haut Moyen âge près du village Tsar Asen, région de Silistra 3 47
Balcanska, Ana — Terra sigillata importée, découverte à Oescus 4 33
Boev, Zlatozar, Ribarov, Georgi — La faune ornithologique de la localité sembrée près de Urdoviza (actuellement Kiten) de l'âge du bronze récent 2 41
Anelia, Božkova — Nouveaux sceaux d'amphore de Sinop de la réserve „Sborjanovo“, région d'Isperich 2 41
Dončeva-Petkova, Ljdmila, Smiadovski, Stefan — Croix-enkolpion reliquaire du tsar Georgi Terter . . . 2 52
Koičeva, Kina — Atelier de verrerie de l'époque paléobyzantine 4 46
Kănčev, Mitjo, Kănčeva, Tatiana — Nécropole de l'âge du bronze, tardif à l'est de Nova Zagora 4 14
Nahapetian, Valentina, Chamrai, Anatolii — Le sujet mytologique des objets anciens bulgare en os de Podonié 2 45
Nikolov, Bogdan — Trouvailles thraces de la Bulgarie du Nord-Ouest 4 14
Nikolov, Vasil — Le modèle de four de Slatino: essai d'interprétation 2 37
Nikolov, Dimităr — Vétérans de la XXXe Légion Ulpia à Augusta Trajana (province Thrace) 4 36
Petrova, Svetla — Le chapiteau composite en Mésie et en Thrace 1 48
Prokopov, Ilja, Kovatcheva, Teodora — Trésor monétaire du village Rouptci 1 43
Rachev, racho — Boucle de bronze du Haut Moyen âge de Karamanite 4 50
Ribarov, Georgi — Les mammifères dans la vie des habitants des localités bulgares de la haute époque byzantine et du Moyen âge du Hissarlăk (Sliven) . . 4 58
Slavčev, Petar — Peigne en os de Carevec 1 60
Tančeva-Vasileva, Neli — Au sujet de la sémantique dans la décoration des applications du char du village Miladinovci, région de Burgas 3 36
Totev, Konstantine — Icônes céramiques en relief de l'époque du Deuxième royaume bulgare 1 56
Totev, Konstantin — Croix de stéatite du territoire de la Bulgarie médiévale 3 58
Hisărlachka-Tanova, Spasina — Au sujet de la situation de Scaptopara 3 41

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Bonev, Alexander — T. Овчаров. Едно учебно помагало за начинаещи археолози. Ръководство по

ство по археология. Ч. I, 1985, Ч. II, 1986. Великотърновски университет „Кирил и Методий“. Исторически факултет 4 59
Василев, Радослав – DOBRUDZA. Etudes ethno-culturelles, editions de l'academie Bulgare des sciences. S., 1987, p. 236 .... 2 61
Витлянов, Стоян – М. Ф. Гурин. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. Минск, Наука и техника, 1987, 151 с. с ил. 3 63
Иванов, Румен – Marcus Junkelmann. Die Legionen des Augustus. Der rõmische Soldat im archälogischen Experiment. Mainz am Rhein, 1986, 313 Seiten, 80 Tafeln mit 31 Farb und 126 Schwarzwei Badbildungen (Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 33) 2 58
Иванов, Румен – Gerald Brodribb. Roman brick and tile. Gloucester, 1987, 164 p. 4 63
Лисовий, Игор, Ярмолюк, Микола – В. М. Зубар, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение християнства на Руси. Киев, Наукова думка, 1988, 208 с. 3 59
Михайлов, Стамен – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Пересчепина и Кубрат-хан на българите. С., 1988, 56 с. и 32 приложения 1 64
Николов, Васил – S. Stankovič. Zrtvenici i prosopomoreni poklopci iz Vinče. Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za archeološka istraživanja, kn. 7. Beograd, 1986 .... 1 61
Стоичков, Валери – Ratiariensia. Studi e materiali Mesiei e Danubiani. Bologna. Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna. 1-1980, 141 p., 24 tabl.; 2-1984, 134 p., 28 tabl.; 3-4, 1987, 280 p., 28 tabl. 1 62
Тотев, Константин – Ioli kalavrezou – Maxeiner. Byzantine icons in steatite (-Byzantina Vindobonensia, XV/1-2, Wien. Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss. 1985, 252 p., IV-96 taf. 3 60

ПРЕГЛЕД

XXXV национална археологическа конференция в Кюстендил 4 66
Димитрова-Милчева, Александра – Научна конференция с международно участие, посветена на 30 годишнината от българо-полските разкопки в Нове 1 65
Милчева, Румяна – Трета международна конференция по проблемите на римския портрет .. 2 63
Найденова, Върбинка – Изложба „30 години българо-полски археологически разкопки в Нове“ в Националния археологически музей ... 4 65
Нинова, Елза – IX конгрес на Международната федерация по класически студии (F.I.E.C.) ... 3 65
Рехо, Мария – Изложба във Венеция под наслов „Финикийците“ (март – ноември 1988) ... 1 66
Слокоска, Людмила – XV международен конгрес по римския лимес в Англия 2 62
Защитени дисертации 1 67
Защитени дисертации 2 67
Защитени дисертации 3 67

Книгопис

Благова, Стоянка 1 67
Благова, Стоянка 2 68
Благова, Стоянка 3 68
Благова, Стояка 4 67

археология. Ч. I, 1985. Ч. II, 1986. Великотърновски университет „Кирил и Методий“. Исторически факултет 4 59
Vasilev, Radoslav – Dobrudza. Études ethno-culturelles, éditions de l'Académie Bulgare des sciences. S., 1987, p. 236 .... 2 61
Vitljaniv, Stojan – М. Ф. Гурин. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. Минск, Наука и техника, 1987, 151 с. с ил. 3 63
Ivanov, Rumen – Marcus Junkelmann. Die Legionen des Augustus. Der rõmische Soldat im archaeologischen Experiment. Mainz am Rhein, 1986, 313 Seiten, 80 Tafeln mit 31 Farb und 126 Schwarzwei Badbildungen (Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 33) 2 58
Ivanov, Rumen – Gerald Brodribb. Roman brick and tile. Gloucester, 1987, 164 p. 4 63
Lisovii, Igor, Jarmoliuk, Mikola – В. М. Зубар, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение християнсва на Руси. Киев, Наукова думка, 1988, 208 с. 3 59
Mihailov, Stamen – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Пересчепина и Кубрат-хан на българите. С., 1988, 56 с. и 32 приложения 1 64
Nikolov, Vasil – S. Stankovič. Zrtvenici i prosopomoreni poklopci iz Vinče. Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za srcheološka istraživanja, kn. 7. Beograd, 1986 .... 1 61
Stoičkov, Valeri. Ratiariensia. Studi e materiali Mesiei e Danubiani. Bologna. Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna. 1-1980, 141 p., 24 tabl.; 2-1984, 134 p., 28 tabl.; 3-4, 1987, 280 p, 28 tabl. .. 1 62
Totev, Konstantin – Ioli kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatitw (-Byzantina Vindobonensia, XV/1-2), Wien. Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss. 1985, 252 p., IV-96 taf. 3 60

REVUE

XXXVe conférence archéologique nationale à Kustendil 4 66
Dimitrova-Milčeva, Alexandra – Conférence scientifique à participation internationale consacrée au trentième anniversaire des fouilles bulgaro-polonaises à Novae 1 65
Milčeva, Rumiana – Troisième conférence internationale sur les problèmes du portrait romain 2 63
Naidenova, Vărbinka – Exposition „30 ans feuilles archéologiques bulgare-polonises à Novae“ dans le Musée archéologique national 4 65
Ninova, Elza – IXe congrès internationale 3 65
Recho, Maria – Exposition à Venise intitulée „Les Phéniciéns“ (mars – novembre 1988) 1 66
Slokoska, Ljdmila – XVe congrès international sur le limes romain à England 2 62
Dissertation soutenues 1 67
Dissertation soutenues 2 67
Dissertation soutenues 3 67

Bibliographie

Blagova, Stojanka 1 67
Blagova, Stojanka 2 68
Blagova, Stojanka 3 68
Blagova, Stojanka 4 67

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст.н.с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам.-главен редактор), ст.н.с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам.-главен редактор), ст.н.с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, проф. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст.н.с. ГЕОРГИ КИТОВ

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Донка Костова **Коректор Румяна Илиева**

Дадена за набор на 24.09.1990 г. Подписана за печат на 18.06.1991 г. Печатни коли 9 Издателски коли 8,40
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 12778 Тираж 1700 Поръчка № 5 Отделна книжка 3,00 лв. Годишен абонамент 9,60 лв.

Фотонабор – Издателство на БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
431267

ISSN 0324—1203

20203

ЦЕНА 3 лв.